

ISSN 1450-9733

Народна библиотека
Србије

26478/и

ЧАСОПИС АРХИВА СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ Година VII, бр. 1-2

АРХИВ

ЧАСОПИС АРХИВА СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ

Година VII, бр. 1-2

АРХИВ

Београд 2006

P. 1248/04

Издавач / Publisher

Архив Србије и Црне Горе / Archives of Serbia and Montenegro
Београд / Belgrade

Главни и одговорни уредник / Editor-in-chief

Миладин Милошевић / Miladin Milosevic

Редакција / Editorial Board

др Михаило Војводић, др Љубодраг Димић, др Мирослав Јовановић,
др Гојко Маловић, мр Мирјана Миленковић, Миладин Милошевић,
др Момчило Павловић, др Мирослав Перишић, Милић Ф. Петровић,
Нада Петровић, Јелена Бакић (секретар)

Ph. D. Mihailo Vojvodic, Ph. D. Ljubodrag Dimic,

Ph. D. Miroslav Jovanovic, Ph. D. Gojko Malovic,

MA Mirjana Milenkovic, Miladin Milosevic, Ph. D. Momcilo Pavlovic,

Ph. D. Miroslav Perisic, Milic F. Petrovic, Nada Petrovic,

Jelena Bakic (secretary)

Инострани чланови Редакције / Foreign Members of Editorial Board

др Владимир Петровић Козлов (Москва), др Владислав Степњак (Варшава),
др Од Арне Вештад (Лондон)

Ph. D. Vladimir Petrovic Kozlov (Moscow), Ph. D. Władysław Stepniak
(Warszawa), Ph. D. Odd Arne Vestad (London)

Адреса Редакције / Address

Архив, часопис Архива Србије и Црне Горе
Васе Пелагића 33, 11000 Београд, поштански фах 65, Србија

Archives, Review of the Archives of Serbia and Montenegro

Vase Pelagica 33, 11000 Belgrade, PO Box 65, Serbia

Телефон / Telephone

(+381 11) 3690-252; 3690-253; 3690-261; 3690-262

Факс / Fax

(+381 11) 3066-635

E-mail

arhivscg@sezampro.yu

http://www.arhiv.sv.gov.yu

ISSN 1450-9733

АРХИВ ЧАСОПИС АРХИВА СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ

ARCHIVES REVIEW OF THE ARCHIVES OF SERBIA AND MONTENEGRO

АРХИВ ЖУРНАЛ АРХИВА СЕРБИИ И ЧЕРНОГОРИИ

Година VII, број 1–2

Београд 2006

Лектор
Бранка Косановић

Превод резимеа
Сања Чичановић (енглески)
Ранка Рађеновић (руски)

УДК
Сузана Срдновић

Насловна страна
Оливера Порубовић-Видовић

Технички уредник
Јелена Бакић

Прелом и обрада текста
Костадин Гигић Гига

Штампа
Графички атеље Богдановић
Нова скојевска 25л, Београд

Тираж
500 примерака

Фотографија на насловној страни

Никола Тесла у 60-им годинама у Њујоршкој лабораторији.
Фотографија на зиду настала је у Колораду Спрингсу.
МНТ, VI/V, 45

Садржај / Contents / Содержание

Архивистика / Archivistics / Архивоведение

- Гојко Маловић, Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941 9
Gojko Malovic, *The Agricultural Reform Institutions of the Kingdom of Yugoslavia (1919–1941)*
- Гойко Малович, Учреждения аграрной реформы Королевства Югославии, 1919–1941 гг.
- Иван Хофман, Савет за науку и културу владе ФНРЈ 1950–1953 – установа и њена архивска грађа 21
Ivan Hofman, *The Council of Science and Culture of the Government of the Federal Peoples' Republic of Yugoslavia 1950–1953 – The Institution and its Archive Material*
- Иван Хофман, Совет по науке и культуре Правительства ФНРЮ 1950–1953 – Учреждение и его архивный материал
- Јелена Павлићевић, Врховни привредни суд, Прилог проучавању првих година рада привредних судова (1954–1958) у Југославији на основу грађе фонда Врховни привредни суд 30
Jelena Pavlicevic, *The Supreme Commercial Court. A research study of the first years of work of commercial courts (1954–1958) in Yugoslavia on the basis of the documents from the fund of the Supreme Court of Serbia*
- Елена Павличевич, Приложение к изучению первых годов работы хозяйственных судов (1954–1958 гг.) в Югославии на основании архивного материала фонда Верховный хозяйственный суд
- Клер Сибил, Међународни семинар „Стандарди за описивање архивских докумената“, Москва 8–11. фебруара 2005. Стандарди међународног архивског савета: ISAD(G) и ISAAR(CPF) (превод са енглеског Оливера Порубовић-Видовић) 40
Claire Sibille, *International Seminar „Archive Documents Description Standards“, Moscow 8–11 February 2005. International Archive Council Standards: ISAD(G) and ISAAR(CPF) (Translated by Olivera Porubovic-Vidovic)*
- Клэр Сибил, Стандарты Международного совета архивов: ISAD (G) и ISAAR (CPF) (на Международном семинаре

о инвентарному опису, Москва, 8–11 фебрала 2005 года)
(превод с англиског Оливера Порубович-Видович)

Душан Јончић, Почетци међународне сарадње Архива Југославије..... 57

Dusan Joncic, *The Beginnings of International Cooperation
of the Archive of Yugoslavia*

Душан Јончић, Начало међународног сарадња
Архива Југославије

Историографија / Historiography / Историографија

Момчило Митровић, Венчачка виноградарска задруга
у огледалу штампе..... 66

Momcilo Mitrovic, *The Vencac Vineyard Cooperative Reflected in
the Press*

Момчило Митровић, Венчацки виноградарски кооператив
у зеркале печата

Предраг Крејић, Признање Краљевине СХС од стране држава
Јужне и Централне Америке..... 81

Predrag Krejic, *Recognition of the Kingdom of Yugoslavia
by South and Central American States*

Предраг Крејић, Признавање Краљевине СХС од стране
држава Јужне и Средне Америке

Љубомир Петровић, Задругарство ратних инвалида у Краљевини
Југославији..... 91

Ljubomir Petrovic, *Cooperatives of War Invalids in the Kingdom
of Yugoslavia*

Љубомир Петровић, Кооперација инвалида војне у Краљевини
Југославије

Драгомир Бондзић, Друштво „Никола Тесла“ за унапређење науке
и технике 1936–1954..... 110

Dragomir Bondzic, *The „Nikola Tesla“ Association for the Promotion
of Science and Technology 1936–1954*

Драгомир Бондзић, Друштво „Никола Тесла“ за развој науке
и технике 1936–1954 г.

Срђан Цветковић, Улога ОЗН-е у ликвидацији „народних
непријатеља“ 1944–1945, Шта крију архиви ОЗН-е
о револуционарном терору 1944/1945..... 127

Srdjan Cvetkovic, *The Role of OZN in the Liquidation of „State Enemies“
1944–1945. What do the OZN archives conceal about the 1944/1945
revolutionary terror*

Срђан Цветковић, Роль Организације заштите народа (ОЗНА) у
ликвидацији „народних непријатеља“ 1944–1945 г. Шта крију
документи архива ОЗНА-е о револуционарном терору 1944–1945 г.

Драган Богетић, Политичка позадина и стварни домаћи сарадња
Тито – Нехру 1954–1964..... 138

Dragan Bogetic, *The Political Background and Real Scope of Tito–Nehru
1954–1964 Cooperation*

Драган Богетић, Политички фон и реална достижљивост
сарадња Тито–Нехру, 1954–1964 г.

Документа / Documents / Документи

Предраг Крејић, Одабрана документа о Николи Тесли из фондова
Архива Србије и Црне Горе..... 153

Predrag Krejic, *Selected documents about Nikola Tesla from the funds
of the Archive of Serbia and Montenegro*

Предраг Крејић, Одабрана документа о Николи Тесли из фондова
Архива Србије и Црне Горе

Галерија / Gallery / Галереја

Предраг Крејић, Из збирке фотографија Музеја Николе Тесла..... 169

Predrag Krejic, *Photos from Nikola Tesla Museum Collection*

Предраг Крејић, Из колекције фотографија Музеја Николе Тесла

Из рада Архива / From the Archive / Из радова Архива

Миладин Милошевић, Заоставштина кнеза Павла Карађорђевића..... 173

Miladin Milosevic, *The Heritage of Duke Pavle Karadjordjevic*

Миладин Милошевић, Наследство кнеза Павла Карађорђевића

Нада Петровић, Изложба Тито – Стаљин у Архиву Србије и Црне Горе.. 177

Nada Petrovic, *Expo Tito – Stalin at the Archive of Serbia and Montenegro*

Нада Петровић, Изложба Тито – Стаљин у Архиву Србије и Црне Горе

- Нада Петровић, *Изложба Александар Први – краљ Југославије 1918–1934. у Архиву Србије и Црне Горе*..... 181
- Nada Petrovic, *Expo Aleksandar the First - King of Yugoslavia 1918–1934 at the Archives of Serbia and Montenegro*
- Нада Петровић, *Выставка Александер Первый - король Югославии 1918–1934 гг. в Архиве Сербии и Черногории*

Архивистички скупови /The Archival Meeting /Архивные конференции

- Милић Ф. Петровић, *Први конгрес архивиста Босне и Херцеговине, Сарајево, 2–4. новембар 2006.*..... 185
- Milic F. Petrovic, *The First Congress of Archivists of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo 2–4 November 2006.*
- Милић Ф. Петровић, *Первый конгресс архивистов Боснии и Герцеговины, Сарајево, 2–4 ноября 2006 года*
- Милић Ф. Петровић, *Саветовање архивских радника Војводине, Нови Сад, 7–8. децембар 2006.*..... 197
- Milic F. Petrovic, *The Round Table of the Association of Archivists of Vojvodina, Novi Sad, 7–8 December 2006*
- Милић Ф. Петровић, *Совещание Общества архивных работников Воеводины и Архива Воеводины, г. Новый Сад, 7–8 декабря 2006 года*

Прикази /Presentations/ Критика

- Драган Богетић, *Нова стратегија спољне политике Југославије 1956–1961. Београд, Институт за савремену историју, 2006 (Нада Петровић)*..... 205
- Богдан Лекић, *Архивистика, Београд 2006 (Милић Ф. Петровић)*..... 208
- Јован П. Поповић, *Правни систем заштите архивске грађе и регистратурског материјала и начин канцеларијског пословања на нивоу Државне заједнице Србије и Црне Горе и република Србије и Црне Горе. Београд 2003 (Јован Пејин)*..... 213
- Dr Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi, Tuzla 2006 (Јован Поповић)*... 215

Сарадници/Participants /Сотрудници 219

Упутство сарадницима /Instruction to Participants/ Инструкција для сотрудинок 220

Архивистика

Гојко Маловић

УДК930.253:332.2(497.1),,1919/1941“

Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941

АПСТРАКТУМ: У раду су наведене основне информације о установама аграрне реформе у Краљевини Југославији (КСХС) од 1919. до 1941. Прилог је настао на основу Историјске белешке у сумарном инвентару у обједињеном архивском фонду из више установа аграрне реформе у КЈ.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: аграрна реформа, министри за аграрну реформу, министри за пољопривреду, закони, уредбе, организациона структура, ствараоци архивске грађе, садржај архивске грађе, стање архивске грађе.

У аграрној проблематици Краљевине Југославије (КСХС) 1919–1941, аграрна реформа је представљала једно од значајних унутрашњих питања.

У прво време, после стварања југословенске државе Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца (1. децембра 1918), изгледа да у централној државној управи нису били свесни да ће се аграрна реформа поставити као неодложно државно питање и нису јој придавали већи значај, јер у првом саставу Министарског савета Краљевства СХС од 20. децембра 1918. није постојало министарство за аграрну реформу.

Да се аграрна реформа наметнула као актуелно питање и да ће започети њено спровођење у Краљевству СХС показао је већ Проглас регента Александра Карађорђевића од 24. децембра 1918/6. јануара 1919.¹ Проглас је представљао основу за правно регулисање аграрне реформе у КСХС, започето доношењем Претходних одредби за примену аграрне реформе 25.

¹ Службене новине КСХС, бр. 2, 28. јануар 1919.

фебруара 1919.² Надлежност за питања аграрне реформе у КСХС није била дефинитивно разграничена, што показује члан 2 *Уредбе о устројству Министарства пољопривреде* од 19. децембра 1919,³ према којем је задатак тог министарства био: „... њ) да расправља и решава питања, која се тичу аграрног права ...“ Међутим, *Претходне одредбе* су предвиђале да је за решавање питања аграрне реформе задужено Министарство за социјалну политику, јер их је (први) потписао министар за социјалну политику Витомир Кораћ.⁴

Надлежност одређеног министарства за питања аграрне реформе коначно је решена *Указом* регента Александра Карађорђевића од 2. априла 1919,⁵ којим је др Фрањо Пољак постављен за министра за аграрну реформу. Тај указ се уједно сматра актом о оснивању Министарства КСХС за аграрну реформу. Други по редоследу министар за аграрну реформу постао је 24. новембра 1919. др Хинко Кризман, за чијег министровања су регулисани надлежност и обим рада Министарства *Уредбом о устројству Министарства за аграрну реформу* од 12. фебруара 1920.⁶ Уредба је допуњена *Решењем о изменама у Уредби о устројству Министарства за аграрну реформу* од 28. фебруара 1921.⁷ Кратко време, од 19. децембра до 17. маја 1920, министар за аграрну реформу био је др Иван Крниц, да би потом поново постављен др Хинко Кризман, који је на тој дужности остао до 1. јануара 1921. За време министровања др Хинка Кризмана започело је систематско правно регулисање и спровођење аграрне реформе у КСХС. Од 1. јануара до 18. јула 1921. министар за аграрну реформу био је Никола Узуновић, а после њега Крста Љ. Милетић, који на тој дужности остао до 31. јула 1923.

Док је К. Љ. Милетић био министар за аграрну реформу донети су најзначајнији закони којима су регулисана питања аграрне реформе у КСХС (њима су већином озакоњене уредбе, решења и правилници донети 1919–1920). Од 31. јула 1923. до 27. јула 1924. министар за аграрну реформу био је Милан Симоновић. При крају његовог мандата већ се јављују предлози да се укине ово Министарство, што се интензивирало све до 1929. Од 27. јула до 27. новембра 1924. на месту министра за аграрну реформу био је Иван Весењак, да би од тада до 29. априла 1925. ту дужност обављао др Хинко Кризман, а од 29. априла до 18. јула 1925. Милан Симоновић.

² *Службене новине КСХС*, бр. 11, 27. фебруар 1919, 2–3.

³ *Службене новине КСХС*, бр. 5, 8. март 1919.

⁴ Првобитна организациона структура рада Министарства КСХС за социјалну политику 1918–1919. није сачувана, па се не зна која је организациона јединица била задужена за аграрну реформу у КСХС.

⁵ *Службене новине КСХС*, бр. 27, 3. април 1919.

⁶ *Службене новине КСХС*, бр. 36, 18. фебруар 1920.

⁷ *Службене новине КСХС*, бр. 58, 15. март 1921.

После доласка представника Хрватске сељачке странке у Народну скупштину КСХС, њени припадници су ушли у Министарски савет КСХС, а Павле Радић је 18. јула 1925. постао министар за аграрну реформу и на том месту остао до 1. фебруара 1927 (уз прекид од 17. маја до 24. децембра 1926, када је министар био др Станко Шибеник). У време министровања П. Радића обим аграрне реформе у КСХС је знатно сужен, а њена сврха и циљеви су значајно промењени на штету бројних аграрних интересената, а у корист поседника аграрне земље.

Министар за аграрну реформу од 1. фебруара до 17. априла 1927. био је Милан Симоновић, а од тада до 27. јула 1928. др Владимир Андрић. Последњи министар за аграрну реформу био је Дака Поповић, од 27. јула 1928. до 6. јануара 1929.

Министарство за аграрну реформу се постепено гасило већ од 6. јануара 1929, када је заведена лична власт краља Александра Карађорђевића, јер у Министарском савету КСХС није изабран министар већ заступник министра за аграрну реформу, што је *de facto* представљало укидање тог министарства. Заступници министра за аграрну реформу били су: од 6. до 14. јануара 1929. Лазар Радивојевић, а од тада до 3. априла 1929. др Ото Франгеш, министар пољопривреде.

На основу чл. 32 *Закона о уређењу врховне државне управе* од 31. марта 1929,⁸ који је ступио на снагу 3. априла 1929, Министарство за аграрну реформу је и *de iure* престало да постоји, а послови аграрне реформе прешли су у Министарство пољопривреде и под његовом надлежношћу остали све до избијања Другог светског рата на простору Краљевине Југославије 6. априла 1941.

Министри пољопривреде Краљевине Југославије (од 3. септембра 1929) били су: др Ото Франгеш, од 6. јануара 1929. до 19. маја 1930; др Станко Шибеник, од 19. маја 1930. до 19. априла 1931; Мирко Најдорфер, од 19. јуна 1930. до 6. јануара 1932; Јурај Деметровић, од 6. јануара 1932. до 8. маја 1933; др Љубомир Томашић, од 8. маја до 20. октобра 1933; др Милан Сршкић, уједно и председник Министарског савета КЈ, од 20. октобра 1933. до 27. јануара 1934; заступник министра др Стјепан Сркул, од 27. јануара до 18. априла 1934; др Драгутин С. Којић, од 18. априла до 21. децембра 1934; др Драгутин Јанковић, од 21. децембра 1934. до 24. јуна 1935; Светозар Станковић, од 24. јуна 1935. до 5. фебруара 1939; Никола Бешлић, од 5. фебруара до 26. августа 1939; др Бранко Чубриловић, од 26. августа 1939. до 24. марта 1941; др Часлав Никитовић, од 24. марта до 27. марта 1941. и др Бранко Чубриловић од 27. марта до 6. априла 1941.

У периоду 1929–1941. постојала је интенција да се оконча аграрна реформа у КЈ, са настојањима да се она ликвидира на великим поседима у тзв.

⁸ *Службене новине КСХС*, бр. 78-XXXII, 3. април 1929.

Северним крајевима, али је процес унутрашње колонизације интензиван у тзв. Јужним крајевима (Македонији и на Косову и Метохији) и Панчевачком риту, а у годинама пред избијање Другог светског рата делимично и у тзв. Северним крајевима КЈ – у граничном појасу КЈ према Мађарској.

Установе и организациона структура стваралаца фонда

Унутрашња организација Министарства за аграрну реформу била је предвиђена *Уредбом о устројству Министарства за аграрну реформу* од 12. фебруара 1920.⁹ Министарство је, као орган централне државне управе, имало надлежност на целој територији КСХС, а вршило је највишу управну власт над свим подручним установама. Задаци Министарства били су да организује и води послове: стварања земљишног аграрног фонда, расподеле аграрне земље, колонизације, репатрирања становништва, разрешавања и уређења односа у поседовању земље (кметске, колонатске и др.) и унапређења аграрних односа у земљи.

Министарство је организовано у два одељења:

1. Опште одељење, које је имало одсеке:
 1. Кабинет министра
 2. Административно-персонални одсек
 3. Правни одсек
 4. Аграрно-статистички одсек.
2. Аграрно одељење, које је имало одсеке и пододсеке:
 1. Одсек за кметске, колонатске и сличне односе, који је имао:
 - Пододсек за Босну и Херцеговину
 - Пододсек за нове крајеве Србије и Црне Горе
 - Пододсек за колонатске и сличне односе.
 2. Одсек за надзор, управу и ликвидацију великих поседа, који је имао
 - Пододсек за привремени закуп, експропријацију и поделу великих поседа
 - Пододсек за надзор, управу и ликвидацију великих поседа
3. Одсек за колонизацију, репатрирање и добровољце, који је имао:
 - Пододсек за унутрашњу колонизацију и репатрирање
 - Пододсек за добровољце.
4. Одсек за задругарство
5. Финансијски одсек

⁹ *Службене новине КСХС*, бр. 36, 18. фебруар 1920.

6. Аграрно-технички одсек.

Уредбом је предвиђено да се у појединим областима Краљевине СХС образују подручни извршни органи Министарства у виду аграрних дирекција, жупанијских (окружних) аграрних уреда, среских (котарских) повереника и комисија. Образовање аграрних дирекција предвиђено је у: Загребу (образована 14. фебруара 1920),¹⁰ Љубљани (16. јула 1920),¹¹ Сплиту, Сарајеву (20. јула 1920),¹² Цетињу, Новом Саду (7. јула 1920)¹³ и Скопљу. Наредбом министра за аграрну реформу од 31. јануара 1922. издвојени су жупанијски аграрни уреди у Вуковару и Осијеку из Аграрне дирекције у Загребу и припојени Новосадској аграрној дирекцији са привременим седиштем у Београду.¹⁴ Министар је на основу чл. 6 Уредбе могао да према природи посла поједина одељења, одсеке и пододсеке спаја, дели или оснива нове, што је учинио доносећи *Решење о изменама у Уредби о устројству Министарства за аграрну реформу* од 28. фебруара 1921.¹⁵ По том Решењу, створена је нова организација Министарства за аграрну реформу која се после није мењала све до укидања Министарства 1929. године.

Министарство КСХС за аграрну реформу је било дефинитивно подељено на:

1. Опште одељење, које је имало:
 1. Кабинет министра
 2. Административно-персонални одсек
 3. Аграрно-технички одсек, који је имао пододсеке:
 1. Геодетски
 2. Грађевински
 3. Статистички
2. Аграрно одељење, које је имало:
 1. Правни одсек
 2. Одсек за кметске (чивчијске), колонатске и сличне односе, који је имао:
 1. Пододсек за Босну и Херцеговину
 2. Пододсек за нове крајеве Србије и Црне Горе
 3. Пододсек за колонатске и сличне односе.

¹⁰ *Службене новине КСХС*, бр. 39, 21. фебруар 1920.

¹¹ *Службене новине КСХС*, бр. 164, 16. јул 1920.

¹² *Службене новине КСХС*, бр. 165, 20. јул 1920.

¹³ *Службене новине КСХС*, бр. 160, 24. јул 1920.

¹⁴ Због измештеност "привременог седишта", Новосадска аграрна дирекција називана је и Београдска аграрна дирекција.

¹⁵ *Службене новине КСХС*, бр. 58, 15. март 1921.

3. Одсек за надзор, управу и ликвидацију великих поседа, који је имао:
 1. Пододсек за привремени закуп, експропријацију и поделу великих поседа
 2. Пододсек за надзор, управу и ликвидацију великих поседа.
4. Финансијски одсек, који је имао:
 1. Пододсек рачуноводствени
 2. Пододсек административни
 3. Пододсек банкарско-књиговодствени са благајном.
3. Одељење за колонизацију, које је имало:
 - а. Одсек за унутрашњу колонизацију и репатрирања
 - б. Одсек за задругарство

Највећи део послова аграрне реформе и колонизације спровођен је у Министарству, а затим преко подручних и локалних установа у КСХС: жупанијских аграрних уреда и средских повереника, док су аграрне дирекције добрим делом биле запостављене.

Аграрна реформа и колонизација у КСХС спровођена је по правним прописима, од којих су посебно значајни:

Уредба о забрани отуђивања и оптерећења земљишта великих поседа од 21. јула 1919,¹⁶ која је замењена *Законом о забрани отуђивања и оптерећења земљишта великих поседа* од 20. маја 1922.¹⁷ Тај пропис је допуњен *Наредбом министра за аграрну реформу о издавању земљишта у закуп поседа преко 100 катастарских јутара, који не достижу максимум, од 16. септембра 1920,*¹⁸ а 4. јуна 1922. замењен *Законом о издавању земљишта у закуп оних поседа, који не достижу максимума одређеног у чл. 2. Закона о забрани отуђивања и оптерећења земљишта великих поседа.*¹⁹

Ради контроле предстојеће деобе великих поседа 11. фебруара 1920. донета је *Наредба министра за аграрну реформу, издана у споразуму с министром пољопривреде и вода и с министром шума и рудника, о државном надзору и државној Управи великих поседа,*²⁰ која је замењена *Наредбом* од 3. септембра 1920.²¹ Та *Наредба* је 20. маја 1922. замењена *Законом о државном надзору и државној управи великих поседа,*²² чиме је уведен држав-

¹⁶ Службене новине КСХС, бр. 82, 12. август 1919.

¹⁷ Службене новине КСХС, бр. 276-XXXIX, 9. децембар 1922.

¹⁸ Службене новине КСХС, бр. 195/1921.

¹⁹ Службене новине КСХС, бр. 276-XXXIX, 9. децембар 1922.

²⁰ Службене новине КСХС, бр. 42, 25. фебруар 1920.

²¹ Службене новине КСХС, бр. 232, 20. октобар 1920.

²² Службене новине КСХС, бр. 276-XXXIX, 9. децембар 1922.

ни секвестар над великим земљишним поседима, над којима се вршила делимична експропријација у сврхе аграрне реформе. У *Уредби о provedби делимичне експропријације земљишта великих поседа за јавне интересе, колонизацију и изградњу чиновничких станова и вртова* од 12. фебруара 1920,²³ која је 4. јуна 1922. замењена *Законом о provedби делимичне експропријације земљишта великих поседа за јавне интересе, колонизацију и изградњу чиновничких станова и вртова,*²⁴ налазиле су се и одредбе о експропријацији.

За насељавање и подмирење аграрних интересената земљишним поседима значајна је била *Уредба о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп* од 3. септембра 1920,²⁵ која је 20. маја 1922. замењена *Законом о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп.*²⁶ За примену *Уредбе* од 3. септембра 1920. донет је 26. новембра 1920. *Правилник о извршењу § 10. Уредбе Министарства за аграрну реформу од 3. септембра 1920. бр. 14.140 о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп.*²⁷

Ради деобе државних добара закупцима 19. новембра 1920. донет је *Правилник о поступку при деоби државних добара у сврхе аграрне реформе,*²⁸ који је 20. маја 1922. замењен *Законом о поступку при деоби државних добара у сврхе аграрне реформе.*²⁹

Аграрна реформа у Босни и Херцеговини је спровођена према *Наредби о провођењу Уредбе о поступању са беглуким земљама у Босни и Херцеговини* од 12. маја 1921.³⁰

Значајну улогу су имале аграрне заједнице, као услужне задруге за све категорије аграрних интересената: добровољце, месне интересенте, унутрашње колонисте, оптанте, избеглице и друге аграрне насељенике. Њихово оснивање је било предвиђено *Решењем министра за аграрну реформу од 21. октобра 1920. бр. 10081 о оснивању аграрних заједница и Напутком министра за аграрну реформу од 9. новембра 1920. бр. 19.828 за оснивање аграрних заједница (као задруга),*³¹ која је замењено *Законом о оснивању*

²³ Службене новине КСХС, бр. 37, 19. децембар 1920.

²⁴ Службене новине КСХС, бр. 276-XXXIX, 9. децембар 1922.

²⁵ Службене новине КСХС, бр. 204, 16. септембар 1920.

²⁶ Службене новине КСХС, бр. 276-XXXIX, 9. децембар 1922.

²⁷ *Agrarna reforma – zakoni, naredbe i raspisi*, други део, (izdanje Ministarstva za agrarnu reformu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Beogradu; sabrao dr Josip Tučkorić), Zagreb 1925, 90–91.

²⁸ Службене новине КСХС, бр. 195/1921.

²⁹ Службене новине КСХС, бр. 276-XXXIX, 9. децембар 1922.

³⁰ Службене новине КСХС, бр. 135, 10. јун 1921.

³¹ *Agrarna reforma, uredbe, naredbe i raspisi*, izdanje Ministarstva za agrarnu reformu KSHS u Beogradu, Zagreb 1920, 281–290.

аграрних заједница (као задруга) од 20. маја 1922.³² У Новом Саду је 1923. основан Савез аграрних заједница за Банат, Бачку и Срем (као задруга), при чему му се није проширила надлежност на Банат, јер ће у Великом Бечкереку 1924. бити основан Савез аграрних кредитних задруга (са ограниченим јемством). Савез аграрних заједница за Славонију и Барању имао је седиште у Осијеку.³³ Савези аграрних заједница постојали су и у другим крајевима КСХС (КЈ).

До краја 1924, велики земљишни поседи, који су делимично експроприсани, већ су били подељени између бројних аграрних интересената, а од тада доношене мере – факултативног откупа земљишта и ревизије аграрних објеката и субјеката у области аграрне реформе – добијале су другачији смисао у односу на првобитне интенције задовољења земљом безземљаша и ситних поседника. Већ од 1925. доносе се правни прописи који отежавају спровођење аграрне реформе и колонизације у КСХС. Најзначајнији такви прописи су: *Наредба о дефинитивном утврђивању објеката и субјеката аграрне реформе, те ревизији наделења аграрних интересената, колониста и добровољаца* од 2. марта 1925,³⁴ *Наредба о утврђивању објеката и субјеката аграрне реформе бр. 21725*,³⁵ од 30. маја 1925, која је измењена и допуњена *Изменама и допунама Наредбе бр. 21.725*, од 15. фебруара 1926.³⁶

Сви ови законски и други прописи о аграрној реформи и насељавању који су донети 1919–1929, значајно су утицали на решавање питања аграрне реформе и насељавања у КСХС.

*

Пошто је Министарство за аграрну реформу, по *Закону о уређењу врховне државне управе* од 31. марта 1929,³⁷ престало да постоји, послови аграрне реформе и колонизације прешли су у надлежност Министарства пољопривреде. По том Закону ђенерал Петар Живковић, председник Министарског савета и министар унутрашњих послова КСХС, донео је *Уредбу о подели на одељења Председништва Министарског савета и министарства*

³² *Службене новине КСХС*, бр. XXXVI-278, 17. новембар 1922.

³³ Савези аграрних заједница постојали су и у другим подручјима КСХС(КЈ) са седиштвама у Скопљу и Загребу, а њима слични савези земљорадничких или сељачких задруга и задруга за пољопривредни кредит у Београду, Загребу, Сарајеву, Новом Саду, Скопљу, Нишу и Љубљани. Савези земљорадничких задруга, као земљорадничких кредитних установа, били су чланови Главног земљорадничког савеза Краљевине Југославије.

³⁴ *Наредба о дефинитивном утврђивању објеката и субјеката аграрне реформе, те ревизији наделења аграрних интересената, колониста и добровољаца*, *Службене новине КСХС*, бр. 67-ХIII, 26. март 1925.

³⁵ *Наредба о утврђивању објеката и субјеката аграрне реформе бр. 21725*, *Службене новине КСХС*, бр. 130-XXVI, 13. јун 1925.

³⁶ *Измене и допуне Наредбе бр. 21.725*, *Службене новине КСХС*, бр. 41-ХII, 23. фебруар 1926.

³⁷ *Службене новине КСХС*, бр. 78-XXXII, 3. април 1929.

ва од 19. априла 1929.³⁸ По тој Уредби, Министарство пољопривреде је радило у пет одељења, међу којима је било и Одељење за аграрну реформу. Одељење је било надлежно за: ликвидацију великих поседа у тзв. Северним крајевима, ликвидацију аграрних односа у тзв. Јужној Србији, Босни и Херцеговини и Далмацији, спровођење колонизације у јужним и северним крајевима КСХС, комасације и друге послове.

Укидањем Министарства за аграрну реформу укинута су и подручне аграрне установе (аграрне дирекције, жупанијски аграрни уреди и срески аграрни повереници), а формиране подручне – обласне комисије за ликвидацију аграрне реформе. Послови аграрне реформе прешли су под Министарство пољопривреде и надлежства пољопривредних одељења бановинских управа и пољопривредних одсека среских начелстава.

Министар пољопривреде је донео *Уредбу о уређењу Министарства пољопривреде* од 31. јула 1929,³⁹ по којој је Министарство подељено на одељења са одсецима, а уређени су и подручни органи Министарства на подручју КСХС(КЈ). По Уредби, унутар Општег одељења постојао је и Финансијски одсек аграрне реформе, али су сви остали послови аграрне реформе и колонизације подведени под Одељење за аграрну реформу, које је подељено на:

1. Одсек за Северне крајеве
2. Одсек за Јужне крајеве.

Одсеци Одељења за аграрну реформу били су надлежни за ликвидацију аграрне реформе на великим поседима и њихову поделу бројним аграрним интересентима (углавном у Северним крајевима КСХС), колонизацију тзв. Јужних крајева и решавање аграрних односа у Јужној Србији, Босни и Херцеговини и Далмацији.

Ова Уредба је замењена *Законом о уређењу Министарства пољопривреде* од 25. марта 1930,⁴⁰ по коме су послови аграрне реформе и колонизације потпали под Одељење за аграрну политику и аграрно-правне послове. Одељење се делило на послове:

1. за Северне крајеве
2. за Јужне крајеве
3. у Северним и Јужним крајевима.

Министар пољопривреде Краљевине Југославије је 25. новембра 1930. донео *Уредбу о делокругу и називу појединих одсека Министарства пољо-*

³⁸ *Службене новине КСХС*, бр. 94-XXXIX, 22. април 1929.

³⁹ *Службене новине КСХС*, бр. 185-LXXXVI, 10. август 1929.

⁴⁰ *Службене новине КЈ*, бр. 71-XXV, 28. март 1930.

привреде,⁴¹ по којој се Одељење за аграрну политику и аграрно-правне послове делило на:

1. Одсек за Северне крајеве
2. Одсек за Јужне крајеве
3. Финансијски одсек.

Услед међународних обзира, врховна управа Краљевине Југославије је настојала да оконча са мерама аграрне реформе у земљи, али и да насељава бројне земљом ненадељене аграрне интересенте у тзв. Северним крајевима а нарочито у тзв. Јужним крајевима КЈ – Македонији и на Косову и Метохији. Такве тенденције пратило је доношење закона међу којима се посебно издвајају: *Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима* од 11. јуна 1931⁴² (већином у тзв. Северним крајевима) и *Закон о насељавању Јужних крајева* од 11. јуна 1931,⁴³ који се односио на Македонију и Косово и Метохију. По Закону о насељавању Јужних крајева формирано је Врховно повереништво аграрне реформе у Скопљу, које ће имати велики значај у спровођењу аграрне реформе и колонизације у овим крајевима земље. Сви остали правни прописи из ове области који су доношени до 1941. били су мањег значаја.

Наведена организација Министарства пољопривреде за послове аграрне реформе и колонизације остала је до 6. априла 1941, с тим што су делови послова пољопривреде (међу којима и аграрне реформе), у складу са формирањем Бановине Хрватске у Краљевини Југославији 26. августа 1939, пренети са централних органа КЈ на Бановину Хрватску по *Уредби о преносу послова пољопривреде са државе на Бановину Хрватску* од 28. новембра 1939.⁴⁴ По *Уредби о преносу на Бановину Хрватску одговарајућег дела државних фондова који се односе на послове пренете у надлежност Бановине Хрватске, као и будућих прихода тих фондова* од 30. јануара 1941,⁴⁵ у надлежност Бановине Хрватске пренет је део Колонизационог фонда Министарства пољопривреде КЈ. Таква организација установа аграрне реформе у КЈ остала је до рата 1941.

*

Архивска грађа у обједињеном архивском фонду Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941. настајала је од разних стваралаца грађе, који су се бавили питањима аграрне реформе и колонизације у КЈ/КСХС 1919–1944. Архивска грађа тих бројних стваралаца, односно државних установа у овом обједињеном фонду – од највиших до подручних –

⁴¹ *Службене новине КЈ*, бр. 295-СIII, 24. децембар 1930.

⁴² *Службене новине КЈ*, бр. 142-XLVII, 26. јун 1931.

⁴³ *Службене новине КЈ*, бр. 134-XLIII, 17. јун 1931.

⁴⁴ *Службене новине КЈ*, бр. 282-ХСIX, 8. децембар 1939.

⁴⁵ *Службене новине КЈ*, бр. 34-XVII, 13. фебруар 1941.

сачувана је у промилима. Није сачувана грађа Министарства пољопривреде у делу који се односио на питања аграрне реформе, већ само остаци архивске грађе неких његових подручних органа – комисија за ликвидацију аграрне реформе. За ову у траговима сачувану архивску грађу разних стваралаца о питањима аграрне реформе у КЈ(КСХС), нису сачуване регистра-турске књиге (деловодни протоколи, именски или предметни регистри и др.).

Фрагментарно сачувану архивску грађу стварала су два основна стваралаца – Министарство КСХС за аграрну реформу и Министарство пољопривреде КЈ, нарочито више подручних органа аграрне реформе Министарства пољопривреде КЈ: Врховно повереништво аграрне реформе у Скопљу са Главним аграрним повереништвом – Скопље, Савез архивских заједница – Скопље, Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Нови Сад, Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Петровград, Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Вуковар, Комисија за ликвидацију аграрне реформе – Осијек.

Архивска грађа, односно остаци архивске грађе бројних стваралаца фонда, нужно је морала да се архивистички среди и обради по принципу слободне провенијенције – облик организационо-хронолошке структуре. Архивска грађа је сређена по утврђеним стваралаца грађе, а унутар њих по хронолошком редоследу настајања. Детаљнија класификација фрагментарних остатака архивске грађе бројних стваралаца на групе, подгрупе и друго није била сврсисходна и није рађена.

Стање и значај архивске грађе фонда

Физичко стање архивске грађе је доста добро. Многи документи носе ознаке припадности стваралаца фонда. Највећи део архивске грађе је оригиналан, а њена аутентичност је веродостојна.

Будући да су аграрна реформа и колонизација биле једно од најзначајнијих питања КЈ(КСХС), фрагментарна архивска грађа у овом обједињеном архивском фонду има велики историјски значај. Проучавање историјата аграрне реформе у КЈ(КСХС), у свим њеним сегментима, било би веома отежано, а у многоме и онемогућено, да нису сачувани и ови остаци архивске грађе. Бројни истраживачи су већ користили грађу овога фонда у својим научним и другим радовима, а интересовање за њу и даље расте.

Информативно средство за овај обједињени архивски фонд је *Сумарни инвентар*. Као помоћно информативно средство у Сумарном инвентару дат је *Регистар имена добровољаца, насељеника и месних аграрних интересентата који су тражили или добили земљу на подручју Врховног аграрног повереништва у Скопљу*. При цитирању коришћене архивске грађе овога фонда истраживачи треба да наведу сигнатуру, која се састоји од ознаке Архива Југославије (бивши назив Архива СЦГ), броја фонда АЈ-96, броја фасцикле (1-46) и броја архивске јединице (1-131).

Gojko Malovic

The Agricultural Reform Institutions of the Kingdom of Yugoslavia (1919–1941)

Summary

In the Kingdom of Yugoslavia (the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians) agricultural reforms measures were implemented, the application of which was especially insisted upon from 1919 to 1929, and from that time up to 1941 as measures aimed at resolving the difficult situation in the field existing at the time. Several state institutions were entrusted with the implementation of the reform in the KY (KSCS), from ministries (the Ministry for Agricultural Reform from 1919 until 1929 when it ceased to exist and its mandate transferred to the Ministry of Agriculture), to regional agricultural directorates with district agricultural offices, to county agricultural boards. The history of each of these institutions have not been reviewed in this work, merely the situation and contents of archive material containing archive material from several state institutions that dealt with the implementation of the agricultural reform in the KY (KSCS) 1919–1941.

Гойко Малович

Учреждения аграрной реформы Королевства Югославии (1919–1941гг.)

Резюме

В Королевстве Югославии (КСХС) проводили меры аграрной реформы, а на использовании этих мер очень инсистировалось в течении периода 1919–1929гг., а с этого периода до 1941 года как и тяжелая ситуация которая существовала в Королевстве, которую надо было решать. Аграрной реформой в Королевстве Югославии (КСХС) занималось несколько государственных учреждений, от Министерства (аграрной реформы 1919–1929 гг., когда оно перестало с работой, а его дела перенесли Министерству хозяйства), через подведомственные дирекции с аграрными канцеляриями жупана, до уездных аграрных комитетов. История каждого из этих учреждений в этом докладе не обработана, только обработано состояние и содержание архивного материала в этом архивном фонде объединенного архивного материала, т.е. в нем находятся архивные материалы из нескольких государственных учреждений, которые занимались проведением аграрной реформы в Королевстве Югославии (КСХС) в периоде 1919–1941 гг.

Иван Хофман

УДК930.253:354.32(497.1),,1950/1953“

Савет за науку и културу владе ФНРЈ 1950–1953

– установа и њена архивска грађа –

АПСТРАКТУМ: У прилогу су дате основне информације о установи, творцу архивског фонда Савету за науку и културу Владе ФНРЈ и о архивској грађи самог фонда. Рад је настао на основу Историјске белешке састављене приликом архивистичке обраде фонда.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: култура, просвета, наука, архивска грађа, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, организациона структура, историја институције.

Слика Југославије око 1950. године: изолација, притисак СССР-а и земаља „народне демократије“. Бојажљиви контакти са Западом уз обострано неповерење, напуштена градилишта гигантских објеката чија је изградња предвиђена првим петогодишњим планом, Голи оток као парадигма партијско-полицијске репресије. Сиromaштво и глад. Политбиро ЦК КПЈ, стварна власт у земљи, закључио је да доследно спровођење совјетског модела изградње социјализма, то јест потпуна централизација управе, потпуна контрола над стваралаштвом и насилна колективизација нису биле мере којима је Југославија могла да изађе из кризе. Партијски теоретичари су, позивајући се на изворни марксизам, кренули у потрагу за новим путевима изградње социјализма. Тако се, на нивоу читавог друштва, развио концепт радничког самоуправљања, док је на нивоу државне управе започет процес децентрализације и, како се веровало, дебиروقратизације.¹

¹ Радничко самоуправљање, које су партијски идеолози истицали као главни допринос Југославије развоју социјализма, било је од почетка осуђено на неуспех: док су радници веровали да управљају, стварну власт задржала је све бројнија партијска бирократија, која је децентрализацијом државе и привреде добијала све изразитији национални,

Установа

Током прве половине 1950. године донето је више правних аката којима је, у циљу децентрализације, реорганизована државна управа. Укинута је више министарстава и основани су савети, комитети и дирекције, како би се у државној администрацији, нарочито оном њеном делу који је руководио привредом, створили услови за спровођење у живот *Основног закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива*, тј. како би заживело самоуправљање.² Савети су замишљени као тела која су вршила координацију рада савезних и републичких органа управе. Доносили су решења о правилницима, наредбама и другим општим прописима за које су били надлежни. Влади ФНРЈ подносили су предлоге предрачуна и плана, давали опште смернице у погледу остваривања делатности у својој грани. Поништавали су акта републичких органа која су била у супротности са важећим савезним прописима.³

Савет за науку и културу Владе ФНРЈ основан је 24. маја 1950. указом Владе ФНРЈ, у циљу руковођења пословима просвете, науке и културе из надлежности савезне управе и ради координирања рада републичких органа, надлежних за исте послове.⁴ На његовом челу налазио се председник Родољуб Чолаковић, у рангу министра Владе ФНРЈ. Како су савети замишљени као колективно тело, Савет за науку и културу чинили су још председник Комитета за кинематографију Владе ФНРЈ и републички министри задужени за ресоре просвете и културе.⁵ Савет је пратио и усмеравао рад републичких установа просвете, науке и културе, прикупљао је и обрађивао статистичке податке из ових области, руководио је подручним установама; преко Савета су успостављани и одржавани контакти са научним, образовно-васпитним и уметничким установама у иностранству и страним културним и научним радницама.⁶ Савет је због честих реорганизација државне управе обављао, поред редовних послова који проистичу из самог назива установе, још и послове неких укинutih органа управе. Тако је августа 1950. преузео послове укинutoг Комитета за фискултуру, априла 1951. укинutoг Комитета за кинематографију, а марта 1952. преузео је послове ради-

регионални и локални карактер. Процес постепеног распадања југословенске државе започео је јачањем локалних партијских моћника, којима је самоуправљање отворило простор за злоупотребе свих врста.

² Lj. Korać, *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji 1943–1978*, Zagreb 1981, 180.

³ Указ о реорганизацији Владе Федеративне Народне Републике Југославије, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 18, 7. април 1951. Lj. Korać, *Organizacija...*, 181.

⁴ Указ о укидању Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ и о оснивању Савета за науку и културу Владе ФНРЈ, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 38, 24. мај 1950.

⁵ АЈ- Савет за науку и културу Владе ФНРЈ (317), фасц. 8, јед. описа 22, *Правилник о организацији и раду Савета за науку и културу Владе ФНРЈ*, чл. 2, 21. новембар 1950.

⁶ Исто.

одифузије и радиофикације од укинute Дирекције за информације.⁷ Једно време били су у делокругу Савета и послови графичке индустрије,⁸ али су априла 1952. пребачени у делокруг Савета за индустрију и грађевинарство.⁹

Законом о спровођењу Уставног закона, од 15. јануара 1953, престао је да ради Савет за науку и културу Владе ФНРЈ и његови су послови пренети у надлежност тада основаног Савезног извршног већа. Неко време није постојала посебна установа у оквиру савезне управе која се бавила пословима бившег Савета, али је тај проблем решен именовањем секретара за питања просвете у администрацији Савезног извршног већа, 17. марта 1953. године.¹⁰

Организациона структура Савета за науку и културу Владе ФНРЈ може се реконструисати на основу сачуване архивске грађе установе. Савет за законодавство и изградњу народне Власти ФНРЈ, на седници одржаној јула 1950, донео је *Решење о унутрашњој организацији Савета за науку и културу Владе ФНРЈ*. Према овом акту, савет се састојао од следећих организационих јединица:

- 1) **Кабинет председника Савета**, којим је руководио министар – председник Савета;
- 2) **Организационо-кадровски сектор**, којим је руководио секретар, а састојао се од
 - а) Одељења за организацију и систематизацију
 - б) Одељења за персоналне послове
 - в) Одељења за правне послове
 - г) Одељења рачуноводства
 - д) Одељења економата
 - ђ) Одељења архиве
 - е) Одељења библиотеке
 - ж) Одељења плана кадрова, уписа и мреже
 - з) Одељења наставних средстава
 - и) Одељења инвестиција Савета и
 - ј) Бироа за статистику

⁷ Lj. Korać, *Organizacija...*, 347.

⁸ Решење о одређивању грана делатности Савета за науку и културу Владе ФНРЈ, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 50, 16. август 1950.

⁹ Решење о преносу гране делатности 128 графичка индустрија у гране делатности Савета за индустрију и грађевинарство Владе ФНРЈ, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 24, 26. април 1952.

¹⁰ Решење о постављењу секретара у администрацији Савезног извршног већа, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 12, 18. март 1953.

- 3) **Сектор за фискултуру**, којим је руководио помоћник министра, а који су чинили
 - а) Група за наставу и кадрове
 - б) Одељење за материјална питања и
 - в) Биро за објекте, инвестиције и пројекте
- 4) **Сектор за просвету**, којим је управљао помоћник министра, а који је обухватао
 - а) Одељење за предшколско и ваншколско васпитање
 - б) Одељење за опште образовање и
 - в) Одељење за стручно образовање
- 5) **Сектор за високе школе, науку и уметност**, којим је руководио помоћник министра, а састојао се од
 - а) Одељења за науку
 - б) Одељења за високе школе
 - в) Одељења за уметност
 - г) Одељења за уметничке школе и
 - д) Одељења за културне везе са иностранством.¹¹

Под управом савета налазио се већи број подручних установа које су углавном већ биле под руководством савезних органа управе, задужених за послове просвете, науке и културе (Министарство просвете ФНРЈ, Комитет за културу и уметност, Комитет за школе и науку и Министарство за науку и културу). Подручне установе биле су:

- 1) Пословница за културно-уметничке приредбе
- 2) Југословенско драмско позориште
- 3) Виша политичка школа
- 4) Институт друштвених наука
- 5) Дом слушаоца Института друштвених наука
- 6) Државни институт за фискултуру
- 7) Дом студената Државног института за фискултуру
- 8) Јасле Државног института за фискултуру
- 9) Сеизмолошки завод ФНРЈ
- 10) Савезни институт за заштиту споменика културе
- 11) Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб
- 12) Државне мајсторске радионице ликовних умјетности, Загреб

¹¹ АЈ-317-8-22. Решење о унутрашњој организацији Савета за науку и културу Владе ФНРЈ, 14. јул 1950.

- 13) Државне мајсторске радионице ликовних уметности, Београд
- 14) Институт за океанографију и рибарство, Сплит.¹²

У склопу анализе организационе структуре Савета за науку и културу, треба се осврнути и на његово регистратурско пословање. Како је запажено прегледом књига евиденције, акта свих организационих јединица завођена су у јединствене деловодне протоколе, у зависности од степена поверљивости – у строго поверљиви, поверљиви и општи деловодни протокол. Архивирана су по систему „број на број“ и делом склапана у досијеа о различитим питањима. Изузетак представљају акта Одељења за културне везе са иностранством: она су завођена у посебне књиге евиденције и посебно архивирана, по систему „број на број“ или у досијее. Организациона структура Савета није претрпела никакве измене до његовог укидања јануара 1953. године.

Архивска грађа – архивистичка обрада

Архивска грађа Савета за науку и културу Владе ФНРЈ чува се у Архиву Југославије, под редним бројем 317. Архив ју је преузимао у три наврата. Први пут маја 1953, по укидању установе, када је тадашњи Државни архив преузео део докумената, смештених у 21 фасциклу (радило се о различитим статистичким прегледима). Други пут је примопредаја извршена јула 1968. када је Архив Југославије преузео 23 фасцикле (2 метра грађе) од Сервиса за административно-рачуноводствене послове СИВ-а. Најзад је Сервис за биротехничке послове предао Архиву преосталу грађу фонда априла 1987.¹³

Укупна количина грађе на почетку архивистичке обраде била је 15,55 м (21 књига евиденције дужине 0,85 м и 150 фасцикли документарне грађе дужине 14,70 м). После валоризације, у фонду је остало 10,45 м архивске грађе. Број административних књига остао је непромењен (21 књига – 0,85 м). Сама документарна грађа заузима 9,60 м и смештена је у 100 фасцикли. Документа која нису прошла валоризацију проглашена су за безвредан регистратурски материјал и као таква су трајно издвојена из фонда. Граничне године грађе су 1945–1953.

Приликом архивистичке обраде фонда *Савет за науку и културу Владе ФНРЈ* пошло се чињенице да је организациона структура творца фонда позната и да је била постојана. Обрађивач се стога определио за принцип организационе структуре ствараоца фонда. Применом овог принципа за сређивање значајно је олакшано претраживање података. Приликом класификације поштована је подела грађе по степену поверљивости која је извршена у регистратури и грађа је прво подељена на две опште класификационе групе:

¹² Исто.

¹³ АЈ-Досије о фонду Савет за науку и културу Владе ФНРЈ (317).

I. Поверљива архива

II. Општа архива

Унутар обе опште класификационе групе, грађа је подељена на основне класификационе групе, при чему свака од њих обухвата по један сектор Савета за науку и културу и носи његов назив. Стога, класификациони план има следећи облик:

I. Поверљива архива

- 1) Кабинет председника Савета
- 2) Организационо-кадровски сектор
- 3) Сектор за физичку културу
- 4) Сектор за просвету
- 5) Сектор за високе школе, науку и уметност

II. Општа архива

- 1) Кабинет председника Савета
- 2) Организационо-кадровски сектор
- 3) Сектор за физичку културу
- 4) Сектор за просвету
- 5) Сектор за високе школе, науку и уметност

Административне књиге су остале посебна целина.

Унутар основних класификационих група извршена је подела на подгрупе и јединице описа, по различитим принципима. На пример, обимна подгрупа *Одељење за културне везе са иностранством* подељена је на више јединица описа по географском принципу (*Везе са Француском, Везе са Швајцарском* итд.) и по тематском принципу (*Турнеје фолклорних ансамбала, Међународни фестивали* и сл.). Ради пружања што квалитетније информације о садржају фонда урађен је, као основно информативно средство, сумарно-аналитички инвентар са именским, географским, институционалним и тематским индексом.

Унутар фонда сачувани су документи различите врсте: извештаји, елаборати, реферати, стенографске белешке, статистичке табеле, молбе, жалбе, циркулари и други. Највећи број докумената писан је на језицима народа Југославије. Преовлађује српскохрватски, а акта настала у словеначким и македонским установама писана су словеначким, односно македонским језиком. Део докумената, настао као плод контаката Савета за науку и културу са установама и појединцима из иностранства, писан је страним језицима. Преовлађују енглески, француски и немачки језик, али су поједини документи писани и неким другим језицима: италијанским и шпанским на пример. Грађа је добро очувана.

Архивска грађа – значај

Значај архивске грађе фонда *Савет за науку и културу Владе ФНРЈ* је двојак. С једне стране, она представља извор првог реда за проучавање директивне, агитпроповске фазе културне политике социјалистичке Југославије, а са друге сведочи о постепеним променама у културној политици, насталим под утицајем сукоба са Информбироом (од Трећег пленума ЦК КПЈ, 1949). Ова дихотомија произашла је из чињенице да је администрација Савета за науку и културу преузела регистратурски материјал претходних савезних установа просвете и културе (Министарства просвете ФНРЈ, Комитета за културу и уметност при Влади ФНРЈ, Комитета за школе и науку при Влади ФНРЈ и Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ) и од те грађе правила је досијеа о свим битним питањима у својој надлежности.¹⁴ Помоћу њих може да се прати развој неке појаве у временском распону од 1945. до почетка 50-их година XX века. Дobar пример је досије који чине реферати, стенографске белешке и резолуције Првог конгреса Савеза ликовних уметника Југославије из 1947. и Другог конгреса исте струковне организације из 1950.¹⁵ Ова околност објашњава и извесну мањкавост фондова који су претходили Савету.

У фонду је сачувана грађа која сведочи о разгранатим културно-просветним везама ФНР Југославије са многим земљама и међународним организацијама, о учешћу југословенских уметника и стручњака на различитим фестивалима и научним скуповима у иностранству.¹⁶ Велики део архивске грађе односи се на универзитете у ФНРЈ. Нарочито атрактивна документа из ове области представљају идеолошко-политичке карактеристике професора и асистената факултета Београдског универзитета и Загребачког свеучилишта.¹⁷ Већа количина архивске грађе односи се на питања просвете. Сачувани су бројни елаборати и извештаји о општим просветним приликама у ФНРЈ, почев од 1945. године, о циљевима и задацима просвете у новом, социјалистичком друштву, наставним плановима и програмима и уџбеницима који су више или мање усклађени са идеолошким потребама влада-

¹⁴ Важно је напоменути да нема дисконтинуитета између поменутих установа. Све су оне обављале исте послове који се односе на школе, универзитете, уметност, науку и међународне културно-просветне везе. Обављали су их, штавише, исти службеници. Сталне промене у називу установа, уз мање или веће промене у њиховој организационој структури, настале су као последица покушаја југословенске партијске бирократије да пронађе најпогоднију организациону форму за своју извршну власт. Архив Југославије је преузео постојећу формалну поделу и свака од ових установа чува се као посебан фонд.

¹⁵ АЈ-317-80-113, *Конгреси и саветовања о ликовним уметностима*.

¹⁶ На пример АЈ-317-89-128, *Међународни фолклорни фестивал у Опатији*; АЈ-317-97-144, *Везе са Великом Британијом*.

¹⁷ АЈ-317-67-92, *Идеолошко-политичке карактеристике професора универзитета*.

јуће комунистичке партије.¹⁸ Најзад, сачувана је обимна архивска грађа о уметничком животу у ФНРЈ и погледима владајуће партијске бирократије на главна естетска питања социјалистичког реализма (питања садржаја и форме уметничког дела и његова употребљивост у идеолошко-политичке сврхе).¹⁹

Грађа фонда *Савет за науку и културу Владе ФНРЈ* представља незаобилазан изворни материјал за проучавање културне политике Југославије у периоду 1945–1953, у епохи коју су обележили агитпроп и социјалистички реализам, али у којој је започела и потрага за новим, сопственим, путевима изградње социјалистичког друштва и са њом повезано постепено освајање стваралачких слобода.

Ivan Hofman

The Council of Science and Culture of the Government of the Federal Peoples' Republic of Yugoslavia 1950–1953

– *The Institution and its Archive Material* –

Summary

The Council of Science and Culture of the Government of the FPRY was founded in May 1950 within the framework of administrative measures aimed at the decentralization of state administration. The Council monitored and directed the work of republic institutions of education, science and culture, gathered and processed statistics relating to its field of competence, established and maintained contacts with scientific, educational and art institutions abroad and foreign cultural and scientific individuals. The documents created by the Council of Science and Culture of the Government of the FPRY are kept in the Archive of Yugoslavia as a special archive fund registered as file 317. The fund has been processed as archive material with its inventory. The significance of archive fund 317 is twofold: as it contains numerous files with documents from the period 1945 – 1950, it presents a precious source for the study of socialist realism and the agitprop culture, but also a source for monitoring the gradual changes in the cultural policy of the socialist Yugoslavia towards liberalization following the clash with the Informbureau.

¹⁸ Између осталог: АЈ-317-48-71, *Општи материјали о просвети I*; АЈ-317-49-72, *Општи материјали о просвети II*; АЈ-317-50-73, *Општи извештаји и елаборати о просвети*.

¹⁹ АЈ-317-78-110, *Ликовне уметности, музеји и галерије*; АЈ-317-78-111, *Уметници и њихова удружења*; АЈ-317-80-113, *Конгреси и саветовања о ликовним уметностима* и др.

Ivan Hofman

Совет по науке и културе Правителства ФНРЈО 1950–1953

Учреждение и его архивный материал

Резюме

Совет по науке и културе Правителства ФНРЈО обоснован в мае 1950 года в составе административных мер с целью децентрализации государственного управления. Совет следил и направлял работу республиканских учреждений просвещения, науки и культуры, собирал и обрабатывал статистические сведения о явлениях из своего ведомства; восстанавливал и удерживал контакты с научными, образовательно-воспитательным и художественными учреждениями в загранице и иностранными культурными и научными работниками. Документы, которые возникли работой Совета по науке и культуре Правителства ФНРЈО, хранятся в Архиве Югославии как особый архивный фонд с номером 317. Фонд обработан и имеет инвентарную книгу. Значение архивного материала фонда номер 317 двоякий: будущий он содержит очень много досье и дел с документами из периода 1945–1950 гг., он представляет неизбежный источник для изучения социалистического реализма и агитпроп культуры, но представляет и источник для следования постепенных изменений в культурной политике социалистической Югославии в направлении либерализации, после конфликта с Информбюро.

Врховни привредни суд

Прилог проучавању првих година рада привредних судова (1954–1958) у Југославији на основу грађе фонда Врховни привредни суд

АПСТРАКТУМ: *Рад говори о стању привредних судова у Југославији и тешкоћама са којима су се, услед недостатка материјалних средстава и стручног кадра, суочавали у периоду од 1954. до 1958. године и даје приказ фонда Врховни привредни суд (АЈ 213).*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *привредни судови, кадрови, материјална средства, судије, Врховни привредни суд.*

Напредак једне државе умногоме зависи од њене привреде. Што је привреда једне земље развијенија, то је стандард њених грађана виши. Према Џејмсу Бјукенану привреду дефинишу структура, скуп правила и институција који ограничавају избор многих појединаца у међусобно повезаном ланцу интеракција налик на игру.¹ Или, како је писао „отац“ економије Адам Смит: „Нема договореног циља учесника у привреди, јер сваки учесник тежи да оствари само своје личне, лично дефинисане циљеве.“² Ако схватимо привреду као структуру, скуп ограничавајућих правила у оквиру којих појединци покушавају да остваре своје циљеве, које су сами одредили, можемо одмах да замислимо низ ситуација у којима појединци не поштују ова правила и у којима је потребна интервенција државе, коју она обавља преко изабраних представника државне власти, судија.

¹ James Buchanan, *The Economics and the Ethics of Constitutional Order*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1991.

² Адам Смит, *Истраживање природе и узрока богатства народа*, Загреб 1952.

Педесетих година прошлог века у Југославији се дошло до сазнања да институција државне арбитраже³ више није у могућности да реши спорове у привреди која се убрзано развијала. Било је потребно организовати привредно судство, што је и учињено 1954. године када су формиран привредни судови на челу са Врховним привредним судом.

Привредни судови су установљени Законом о привредним судовима који је донет 28. јула 1954. и ступио на снагу 27. септембра 1954, а организовани су као редовни судови за решавање спорова и других предмета од значаја за привреду. Установљени су као окружни, виши и Врховни привредни суд.⁴

Окружни привредни судови су основани за подручје више срезова и градова. Виши привредни судови су основани, по правилу, за целу територију једне народне републике, а Врховни привредни суд је био највиши привредни суд у ФНРЈ, односно СФРЈ.⁵

Настао из Главне државне арбитраже, у време које је било тешко, бременито променама, али које је пуно обећавало, Врховни привредни суд се, поред тога што је као највиши привредни суд у земљи вршио значајну друштвену улогу, у првим годинама рада суочавао са материјалном оскудицом и кадровским проблемима. Недостатак материјалних средстава и стручног кадра пратио је рад и нижих привредних судова.

Врховни привредни суд је између осталог био надлежан да доноси опште узансе, да одлучује поводом ревизија против пресуда виших привредних судова и против одлука војне арбитраже донетих у првом степену, да решава сукобе надлежности између виших привредних судова и између окружних привредних судова са подручја два виша привредна суда.⁶

По Закону о привредним судовима који је донет 1965, привредни судови су били самостални органи друштвене заједнице који у јединственом судском систему као специјализовани судови врше судску функцију у одређеним стварима које су им стављене у надлежност.⁷

³ Доношењем Закона о решавању имовинских спорова путем државне арбитраже (*Службени лист ФНРЈ*, бр. 103, 20. децембар 1946) основане су среске, градске, обласна, покрајинска, републичка, савезна и Главна државна арбитража (ГДА) која је имала задатак да као највиши орган у хијерархији државне арбитраже оствари руковођење и надзор, правилност рада и јединство начела у поступку доношења арбитражних одлука. ГДА је могла да преузме и поново решава сваки спор који је решавала било која друга арбитража у земљи и то у року од 60 дана од доношења одлуке арбитражног већа.

⁴ *Закон о привредним судовима*, Службени лист ФНРЈ, бр. 31/54, 28. јул 1954.

⁵ *Исто*.

⁶ *Исто*.

⁷ *Закон о привредним судовима*, Службени лист СФРЈ, бр. 7/1965.

Значајну улогу коју су привредни судови имали пратили су одговарајући материјални захтеви који, међутим, у првим годинама рада ових суда нису били испуњени.

У свим привредним судовима, на дан 31. октобра 1954, било је укупно 165 судија. Од тога, 41 у НР Србији, 16 у АП Војводини, 30 у НР Хрватској, 26 у НР Словенији, 25 у НР Босни и Херцеговини, 14 у НР Македонији, 6 у НР Црној Гори и 7 у Врховном привредном суду. Судије су биле распоређене у 36 суда осим Врховног привредног суда и то седам суда у Србији, четири у АП Војводини, седам у Хрватској, пет у Словенији, пет у Босни и Херцеговини, четири у Македонији и четири у Црној Гори.

Привредни судови су судили у већима која су чиниле судије и повремене судије. Већа ВПС-а била су састављена од пет чланова од којих су председник већа и један члан биле судије ВПС-а, а три члана су биле повремене судије. За повремени судију привредног суда могао је бити биран држављанин ФНРЈ који је навршио 27 година живота, који није осуђиван због кривичног дела које га чини морално неподобним за вршење судијске дужности и који је с обзиром на стручно знање или искуство способан да учествује у суђењу пред привредним судовима. ВПС је за повремене судије имао истакнуте стручњаке међу којима су били професори др Андрија Гамс и др Боривоје Познић. На дан 31. децембра 1954. било је укупно 3644 повремених судија и то 34 у Врховном привредном суду, 785 у Србији, 593 у АП Војводини, 885 у Хрватској, 520 у Словенији, 338 у Босни и Херцеговини, 337 у Македонији и 152 у Црној Гори. Судије и повремене судије ВПС-а бирала је Савезна народна скупштина. Од оснивања ВПС-а његов председник био је др Александар Голдштајн. Другог јула 1959. ову функцију је преузео Михајло Ђорђевић.

Судска управа Врховног привредног суда (ВПС), коју су чинили органи управе за правосудне послове и председник Врховног привредног суда, обрађала се поднесцима Секретаријату за правосудне послове СИВ-а детаљним извештајима о стању привредних суда у земљи.⁸

Извештај од 22. новембра 1954. показује проблеме са којима се суочавао суд. У њему се каже: „... Не улазећи у појединости о свакој народној републици... по народним републикама стање је следеће: НР Србија... У Вишем привредном суду у Београду, смештено је у једну собу по две судије и два секретара заједно, и по четири дактилографкиње заједно. Одговарајућих просторија за одржавање расправа нема.“⁹

Стање је било слично и у другим републикама, што се види из истог документа: „[...] НР Хрватска ... Виши привредни суд у Загребу смештен је у старој трошној згради... осам већа са 38 службеника размештени су у суге-

⁸ Архив Југославије, ф. 213, фасц. 7, предмет СУ-198/54, (АЈ-213-7-СУ-198/54).

⁹ Исто.

рену, пролазним собама, ходницима... Окружни привредни суд у Загребу има најнеповољнији смештај јер 24 службеника раде у осам врло малих соба. Регистри привредних организација налазе се у сандуцима на ходнику суда, па чак инвентар суда размештен је по ходницима иако на њима чекају странке за које нема посебних чекаоница.[...]¹⁰

Још сликовитије је приказано стање у коме су се налазили привредни судови у Народној Републици Босни и Херцеговини: „[...] Окружни привредни суд у Бања Луци смештен је у пет просторија од којих је једна врло мала, у којима ради 20 службеника. Услед тога... док једно веће расправља, службеници се смештају по осталим собама које су препуне или се задржавају на ходнику... Регистар привредних организација налази се у сандуцима нераспакован и смештен по ходницима.[...]¹¹

Слично стање је било и у НР Македонији, што показује наставак извештаја: „[...] Виши привредни суд у Скопљу смештен је са окружним привредним судом у Скопљу у једној приземној, влажној и неугледној згради[...]¹²

Будући да се зна колико је одговоран посао судије, може само да се претпостави колико је тешко било радити у оваквим условима а остварити квалитет у раду.

У истом извештају указује се и на кадровске проблеме: „[...] Узев у целини, најбољи су кадрови у вишим привредним судовима Хрватске и Словеније имајући у виду стручне критеријуме. Најслабији су кадрови у погледу стручности у Вишем привредном суду Србије и Босне и Херцеговине [...]“¹³

Горући проблем у Југославији после рата био је недостатак стручног кадра. Један од најважнијих задатака државе је било описмењавање становништва. Висококвалификованих радника је било јако мало, а потреба за њима је стално расла. Упркос томе у почетку рада привредних суда није се придавао велики значај установи приправника. „[...] Треба напоменути да би било неопходно што пре обезбедити одговарајући број приправника у окружним привредним судовима, како би се млађи кадрови који имају интереса, на време специјализирали за рад у привредним судовима. Сада на подручју НР Србије имаде свега шест судијских приправника, у Хрватској један, у Словенији ниједан, нити су до сада била предвиђена приправничка места, у Босни и Херцеговини ниједан, у Црној Гори имаде два приправника... док у АП Војводини имаде три приправника код окружног привредног суда у Но-

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

¹² Исто.

¹³ Исто.

вом Саду.[...]“¹⁴ Поређења ради, указујемо да данас сваки суд, било опште надлежности или специјализовани, има десетине приправника, за које постоји утврђен програм обуке кроз који морају да прођу као и одређено трајање приправничког стажа.

Какве проблеме су радници ВПС-а имали са инвентаром види се у наставку истог извештаја: „[...] Међутим, привредни судови оскудевају писаћим машинама, јер су старе и трошне... Поједини окружни привредни судови налазе излаз у посуђивању писаћих машина, неки судије имају сопствене машине, а негде се ради прековремено... Код Окружног привредног суда у Осјеку, на пример, нема ни довољно столица за странке, па се посуђује од суседних надлештава за време расправе [...]“¹⁵

Дефицит жена које су обављале судијску функцију такође је био особеност првих година рада привредних судова што се види из цитираног извештаја. У Србији, судијску функцију обављали су скоро у потпуности мушкарци. Изузетак је постојао у Вишем привредном суду Србије у коме је ову функцију обављала и једна жена. У Хрватској, од свих судија привредних судова, само је у окружном привредном суду у Загребу као судија радила једна жена. У осталим републикама, ни у Војводини није било жена судија, а у Словенији чак није било ни жена стручних сарадника.¹⁶ Устав ФНРЈ од 1946. године утемељио је правну равноправност жена у Југославији. Положај жена се поправио, али није постојала стварна равноправност. Још увек су жене обављале мање стручне и слабо плаћене послове. У привредним судовима жене су биле запослене као помоћно особље: дактилографкиње, курирке, али их је мало било међу стручним сарадницима и судијама.

Да је политичко опредељење запослених у судовима било важно показује и извештај Вишег привредног суда НР Србије од 6. новембра 1954, упућен Врховном суду ФНРЈ, у коме се наводи следеће: „[...] У садашњем броју судија у ових седам привредних судова у НР Србији укупно је 18 чланова СКЈ, док су осталих 25 чланови ССРНЈ и то по појединим судовима: у Вишем привредном суду НРС, 12 чланови СКЈ, а 8 чланови ССРНЈ, у окружном привредном суду у Београду: 3 члана СКЈ, а 6 чланови ССРНЈ. У Нишу, 1 члан СКЈ, а 3 чланови ССРНЈ, у Крагујевцу 2 члана СКЈ, а 1 члан ССРНЈ; у Титовом Ужицу све судије су чланови ССРНЈ, у Зајечару, обе су-

¹⁴ Исто.

¹⁵ АЈ-213-4.

¹⁶ Ово не чуди ако се подсетимо какав је положај жене био пре рата. Према Српском грађанском законнику, који је у Србији важио од 1884. до 1946. удата жена је имала општу пословну способност исту као малолетници (пословна способност је могућност физичког лица да само својом вољом заснива, мења и гаси права и обавезе. Ова способност се првенствено испољава у могућности физичког лица да закључује, мења и гаси правне послове због чега се и означава као пословна способност).

дије су чланови ССРНЈ а у Приштини све три судије чланови ССРНЈ. Политички састав осталих службеника у овим судовима: 8 референата – чланови СКЈ и 20 канцеларијских службеника су чланови СКЈ. Између службеника нема непријатељски расположених, али има изванредан број политички незаинтересованих.[...]“¹⁷

Привредни судови примили су током 1955. године, у првом степену, 253.319 тужби. Од овог броја 234.722 предмета су припала окружним судовима на решавање. У поређењу са бројем примљених тужби у 1954. години (181.702), показује се пораст у 1955. години за 71.617 тужби односно 39,4% више тужби него у 1954. години. Од почетка рада привредних судова постојао је, осим 1957. године, тренд раста броја привредних спорова које су ови судови решавали: 1954. године – 181.702; 1955 – 253.319; 1956 – 300.788; 1957 – 299.619; 1958 – 395.761. Даљи пораст је запажен нарочито у Србији, док је број предмета мањи, када се упоређују 1957. и 1958. година, у Црној Гори и Словенији. Постојало је више разлога за стално повећавање броја спорова пред привредним судовима. Народна банка је 50-их година стала на становиште да привредним организацијама треба смањити обртне кредите за сва потраживања која су имале према коминтентима а старија су од 20 дана. Због тога се тражило да привредна организација подигне тужбу против дужника. Касније је банка поострила став тражећи не само подизање тужбе, већ је морао да се води и извршни поступак. То је довело до тога да су се утуживала и најсигурнија потраживања, ако је рок од 20 дана био на измаку. Други разлог за повећање броја спорова био је у специфичним споровима изазваним недостатком финансијских средстава. То су били спорови против народних одбора због неплаћања дугова, највише тзв. здравствени спорови, односно спорови здравствених и социјалних установа против народних одбора. Због специфичног начина наплате, растао је и број спорова пред привредним судовима. Такав је, на пример, био случај са радио-станицама за радио претплату, железнице за разлике у возарини, издавачких предузећа за наплату услуга или испоручене робе и тако даље. Изванредан број спорова настајао је и због нестручности кадра, алкавости у пословању и несређеног књиговодства. Несређено књиговодство и грешке приликом састављања и извршавања уговора били су још само један од разлога за веће ангажовање судова.

Одлуке привредних судова често су имале утицај на ширу друштвену заједницу а не само на привредне субјекте који су се спорили: „[...] Јуна 1957. године Врховни привредни суд решавао је у предмету Пкп-40/57 по кривици Индустрије пива „7 Јули“ из Београда због производње пива штетног по људско здравље. Након тога Окружни привредни суд донео је осуђујућу пресуду потврдивши кривицу пиваре, а Виши привредни суд НР Србије потврдио је ову пресуду. На основу резултата судског поступка и мишље-

¹⁷ АЈ-213-7.

ња стручњака професора универзитета и хигијенских завода, обавестили смо о томе Секретаријат за народно здравље. Савезни санитарни инспекторат у заједници са Републичким инспекторатима извршио је комплексни санитарно-хигијенски и технички преглед свих привара, изузев у Хрватској. Контрола је дошла до података да неке пиваре немају услов за развој и да су у питању хигијенски услови које предузеће не може да оствари уз сразмерне трошкове. Утврђено је да многе пиваре бактериолошки не контролишу воду коју употребљавају за варење пива, а у неким случајевима загађење воде настаје у резервоарима пиваре. Највећи проценат загађења пива настаје приликом претакања у амбалажу. На тај начин констатација судске пресуде нашла је своју потврду у ширим размерама и довела је до шире акције санитарних органа да се сузбију појаве на штету здравља људи. [...]”¹⁸

Рад привредних судова отежавао је недостатак прописа. У недостатку закона о облигацијама и других важнијих прописа судска пракса је морала сама да изналази одговарајућа решења често у осетљивим питањима економске природе. Прописи о привредним преступима, са стањем на дан 1. маја 1958, налазили су се у 16 закона, 48 уредби, 4 одлуке, 2 наредбе, осталих прописа 2, односно у 72 нормативна акта. Ситуација је додатно била отежана тиме што су поједине организације тужене по педесетак, понекад и стотину пута годишње, а исто толико пута су и оне тужиле.

Упркос тешкоћама и условима рада, привредни судови су успешно обављали своју функцију. Из статистичких извештаја које су окружни и виши привредни судови редовно достављали Врховном привредном суду види се да су ови судови на крају године имали мало заостатака, иако је прилив предмета био стално у порасту.

Грађа фонда Врховни привредни суд показује, с једне стране, тежњу да се земља преко уређеног судства постави на чврсте основе и да се гради на савременим токовима, а с друге, да још увек није постојала свест о важности улагања материјалних средстава за развој и функционисање судова.

Врховни привредни суд 1954–1974

Врховни привредни суд настао је 1954. године на основу Закона о привредним судовима по коме су они били редовни судови, док су по Закону о привредним судовима из 1965. установљени као специјализовани судови. Овај суд је функцију обављао до 1974. када је његове надлежности преузео Савезни суд.

Фонд Врховни привредни суд обухвата период од 1954. до 1974. године колико је суд радио. Веома је обиман, обухвата 107 дм и још није потпуно архивистички обрађен. Из грађе ВПС-а сазнајемо доста о пословању привредних субјеката, али највећу вредност фонда представља чињеница да

¹⁸ АЈ-213-7(СУ-263/58).

се на основу бројних пресуда стиче слика не само о функционисању привредног судства већ посредно и о ширим друштвеним токовима социјалистичке Југославије.

Значај који се поклањао политичкој исправности и правилном идеолошким изграђивању грађана илуструје и предмет ВПС-а Су-81/65, који кроз речи његовог председника верно приказује колико су идеологија и култ Јосипа Броза били изражени. У документу се говори о пресуди ВПС-а поводом тужбе предузећа Талис које је за своје раднике организовало излет у Кумровец на терет средстава заједничке потрошње. Служба друштвеног књиговодства (СДК) је сматрала да се друштвеним средствима не може финансирати путовање запослених у Кумровец. Међутим, Врховни привредни суд је одбио жалбу СДК и тиме јасно показао да су идеолошки разлози јачи од законских: „[...] предузеће „Талис“ из Марибора, приредило је заједнички излет за радне људе свога колектива у Кумровец. Служба друштвеног књиговодства је сматрала да се свота од 69.000 динара која је издата за превоз до Кумровца и натраг не може књижити на терет фонда заједничке потрошње. Када је овај суд¹⁹ усвојио тужбу односно одбио жалбу Службе друштвеног књиговодства, имао је у виду да се овде радило о једном колективном излету који има патриотски и идеолошко-васпитни значај, тј. ради се о разоноди за коју постоји друштвени интерес. На основу тога је узео да овакав излет представља задовољење културних потреба радника ... Са предњим случајем не може се уопште упоредити излет који је уствари требало да буде једно дуже путовање појединих чланова радне заједнице Окружног суда у Љубљани са својим аутомобилима у иностранство (на Гросглокнер и у Италију). Као што је у односној пресуди овог суда наведено, нема сумње да овакво путовање представља разоноду за онога који предузме тај пут. Међутим, сматрамо да се оправдано поставља питање да ли се овакво путовање може из друштвених средстава финансирати. Према нашем схватању то се не би могло ничим правдати и такво решење би било посве аполитичко. Путовање које су желели да предузму неки чланови радне заједнице Окружног суда у Љубљани уз помоћ радне заједнице имало је за циљ индивидуалну забаву која није могла да има никакве везе са потребама радне заједнице. За такво путовање не постоји друштвени интерес, већ је то интерес само оних лица која путују. Према томе када се ради о путовању које се предузима у интересу појединаца, онда субвенционирање таквог путовања има значај повећања његовог личног дохотка, па нема дакле законске основе да се то чини из друштвених средстава: из средстава заједничке потрошње радне заједнице. [...]”²⁰

Документа настала радом Врховног привредног суда чувају се у Архиву Југославије као посебан архивски фонд под редним бројем 213. Канцела-

¹⁹ Односи се на Врховни привредни суд.

²⁰ АЈ-213-4 (СУ- 81/65).

ријско пословање ВПС-а вођено је кроз основне и помоћне књиге евиденције. У Врховном привредном суду постојао је план архивских знакова којима су обележаване књиге евиденције и акта и према овом плану вршено је архивирање. План архивских знакова је био следећи:

СУ – судска управа,

Р – сукоби надлежности и разна преписка,

Пжк – жалбе на одлуке арбитража и привредних судова у привредним судовима,

Пкп – захтеви за заштиту законитости по привредним преступима,

П – захтеви за заштиту законитости по члану 474 Закона о парничном поступку против одлука привредних судова,

Сл – жалбе на одлуке Виших привредних судова у споровима, извршењима и принудним ликвидацијама,

Гс – жалбе на одлуке републичких арбитража,

Чз – жалбе на одлуке Суда части при Спољнотрговинској арбитражи,

Урж – жалбе на одлуке Виших привредних судова у управно-рачунским споровима,

У – одлуке по решењима Завода за патенте,

Стр. пов. – строго поверљива акта Главне арбитраже и ВПС-а

Пов. – поверљива акта Главне арбитраже и Врховног привредног суда.

Осим у групи Су – судска управа, грађа у оквиру осталих група је једнородна. У питању су само различити привредни субјекти о чијим је правима и обавезама решавао ВПС. Међутим, у оквиру Су групе – судска управа, грађа је разнородна тако да је током рада на фонду разврстана на следеће класификационе групе:

– општа акта судске управе

– персонална питања

– статистички извештаји

– извештаји са конференција

– записници са Општих седница Врховног привредног суда

– важна преписка Врховног привредног суда са нижим судовима и другим органима у вези рада судова.

Поред значајне грађе коју обухвата фонд, већи број докумената не поседује историјску и друштвену вредност и они се у процесу рада издвајају као безвредан регистратурски материјал.

Jelena Pavlicevic

The Supreme Commercial Court. A research study of the first years of work of commercial courts (1954–1958) in Yugoslavia on the basis of the documents from the fund of the Supreme Court of Serbia

Summary

Commercial courts were established by the Law on Commercial Courts of 28 July 1954 as regular courts for settling disputes of significance for the economy. They were established in the form of district, high courts and the Supreme Commercial Court (SCC), presenting the supreme commercial court in the country. During its existence the SCC faced financial difficulties and cadre problems, and at the same time was entrusted with a large number of cases. Documents created during the course of the work of the Supreme Commercial Court are kept in the Archive of Yugoslavia as a special archive fund, registered under number 213. The fund is still being processed as an archive.

Елена Павличевич

Приложение к изучению первых годов работы хозяйственных судов (1954–1958 гг.) в Югославии на основании архивного материала фонда Верховный хозяйственный суд

Резюме

Хозяйственные суда обоснованы на основании Закона о хозяйственных судах от 28 июля 1954 года как регулярных судебных учреждений для выношения судебных процессов значительных для хозяйства. Они установлены как окружной, высший и верховный хозяйственные суда, а верховный был самый высокий хозяйственный суд в стране. В течении своего существования Верховный хозяйственный суд подвергнулся очной ставке с материальными затруднениями и кадровыми проблемами и одновременно большим объемом работы. Документы которые возникли работой Верховного хозяйственного суда хранятся в Архиве Югославии как особый архивный фонд, номер 213. Фонд еще на обработке.

Клер Сибил

УДК930.251(083.74

Међународни семинар „Стандарди за описивање архивских докумената“, Москва 8–11. фебруар 2005.

Стандарди Међународног архивског савета ISAD(G) и ISAAR(CPF)¹

Један од најважнијих резултата Међународног конгреса архива одржаног августа 2004. у Бечу, Аустрија, јесте појава другог ревидираног издања Међународног стандарда архивског нормативног записа за правна и физичка лица и породице, укратко стандарда ISAAR(CPF). Овај стандард је један од два MAC-ова стандарда, а други је Општи међународни стандард за опис архивске грађе или ISAD(G), чија се прва верзија појавила 1996, а ревизија је уследила 2000. године. Недавна ревизија стандарда ISAAR(CPF) отвара могућност да се размотре обим и употреба ова два стандарда.²

Зашто развијати архивистичке стандарде? Процес развоја MAC-ове Комисије за архивистичке стандарде (ICA/CDS)

За разлику од библиотека које су биле приморане да прихвате стандарде готово одмах после њиховог установљавања, јер је било неопходно онемогућити да за исту књигу постоји онолико различитих начина каталогизације колико и библиотека у којима је урађена каталогизација, архивисти су били знатно спорији у прихватању стандарда за опис. Када је идеја о стандардима за опис први пут изложена било је доста скепсе у погледу потребе за таквим стандардом, и то како у националним тако и у међународним оквирима. Иако сви архивисти подржавају принцип поштовања фондовских целина, бесконачан је број начина на који се фондови могу описати. Многи архивисти верују да су, као што су архиве јединствене, исто тако

и њихови описи јединствени, те да се ништа значајно не може постићи стандардизовањем методологије описивања.

Ипак, током протеклих 10 до 15 година архивисти све више прихватају потребу постојања стандардних описа, јер они могу подстаћи побољшање праксе унутар архивских установа и помоћи корисницима при истраживањима, нарочито када се истраживања врше у више установа. Увођење компјутеризованог описа и појава рачунарских мрежа дали су подстицај даљем развоју и прихватању стандарда за опис. У мрежном окружењу, односно онда када је потребно да се информација дели или размењује између удаљених рачунара једне мреже, или између различитих мрежа, стандарди су неопходни.

Први кораци у стандардизацији 80-их година прошлог века у архивима англосаксонских земаља чине се под снажним утицајем искустава у библиотекама. Архивисти у Канади, Сједињеним Америчким Државама и Великој Британији активно почињу да се баве стандардима за опис и 1986. године Биро канадских архивиста (BCA) штампа публикацију *Ка стандардима за опис*³ у којој је представљен скуп правила за опис свих типова архивског материјала: *Правила за архивистички опис (RAD)*⁴.

На сличан начин, MAC је октобра 1988, у Отави, Канада, организовао састанак експерата који су се бавили стандардима за опис и том приликом је усвојено девет одлука, међу којима је била и одлука да ће развој, имплементација и подршка стандардима за опис бити приоритет у будућем стратешком планирању MAC-а.

Оформљена је MAC-ова *ad hoc* Комисија за развој стандарда за опис, коју су чинили архивисти из Британије, Канаде, САД, Немачке, Француске, Шведске, Португалије и Малезије, а први састанак комисије одржан је децембра 1989. Чланови комисије сложили су се да ће њихов приоритет бити израда основног скупа теоријских принципа слично тзв. Париским принципима које су 1961. године, под спонзорством Међународне федерације библиотечких друштава и установа, усвојили библиотекари. MAC-ов *Извештај о принципима архивистичког описа* формално је добио подршку 1992. године на MAC-овом састанку у Монреалу.⁵ Сврха Извештаја била је да „обезбеди установљавање принципа за развој међународно прихватљивих стандарда за архивистички опис“. Њиме су идентификоване четири намене стандарда за архивистички опис: стварање конзистентних, одговарајућих и

¹ Излагање Клер Сибил (Claire Sybil), која је учествовала у раду семинара као MAC-ов представник (п. п.).

² ISAD(G) и ISAAR(CPF) су доступни на сајту Међународног архивског савета (<http://www.ica.org>)

³ *Ка стандардима за опис*: извештај и препоруке канадске радне групе о стандардима за архивистички опис. Отава, Биро канадских архивиста. 1985.

⁴ *Правила за архивистички опис*, Отава, Биро канадских архивиста, 1990 (ревидирано издање – август 2003).

⁵ *На путу ка међународним архивистичким стандардима за опис*: радови изложени на MAC-овом позивном састанку експерата који се баве стандардима за опис, Национални архив Канаде, Отава 4–7. октобар 1988, K.G. Saur, Минхен 1993.

самих по себи јасних описа; олакшавање претраживања и размене информација о архивском материјалу; омогућавање размене стандардизованих података; омогућавање интеграције описа насталих у различитим архивима у јединствени систем.

Извештај о принципима наглашава да „стандарди за архивистички опис морају бити базирани на прихваћеним теоријским принципима“. Иако је у извештају јасно да су „информације о архивској грађи неопходне на сваком нивоу управљања документима“, њиме се ограничава опсег описа за потребе „формалних радњи (које се одвијају) након што је архивски материјал већ сређен и након што су јединице или ентитети које треба описати утврђени.“

Као најшире јединице описа Извештај идентификује фондове, који су дефинисани као „сва документа, без обзира на форму и медијум на коме се налазе, природно настала и/или сакупљана и коришћена од стране одређене особе, породице или правног лица при обављању личне или пословне делатности“⁴⁴. Будући да се „опис креира, утврђује и приказује од општег ка посебном (...) опис фонда као целине даје се пре било ког описа неког његовог дела“.

У циљу разјашњавања контекста настанка фонда, Извештај потврђује потребу повезивања информација о пореклу архивске грађе са информацијама о самој грађи.

На основу принципа МАС-ове *Ad hoc* Комисије, од које је на Међународном конгресу архива у Пекингу, Кина, 1996. године формиран Стални МАС-ов комитет, развијен је скуп правила за архивистички опис.

ISAD(G) Општи међународни стандард за опис архивске грађе

Идентификовање елемената описа

Аутоматска обрада података захтева структурирану информацију. МАС-ов Комитет одлучио је да најпре идентификује и означи елементе који могу да опишу архивску грађу. У том смислу Комитет је требало да дефинише који су елементи заиста од користи за архивистички опис. Први корак који су МАС-ови експерти предузели у развоју ISAD(G) био је да се спроведе компаративна анализа података који чине три главна англосаксонска стандарда, амерички APRM – Архиве, лична документа и рукописи, канадска Правила за архивистички опис (RAD) и британско Упутство за архивистички опис (MASD). Експерти су идентификовали 20 података који су се појављивали у сва три стандарда и код којих је постојало одређено преклапање. За сваки податак за који су правила била усаглашена унутар ова три стандарда, Комитет је једноставно усвајао опис из једног од њих.

Као што се могло и очекивати, у покушају да унификује праксу ван националних граница ISAD(G) је елиминисао одређене специфичности у националним стандардима. Такође, у ISAD(G) стандарду се не могу наћи

правила за креирање индекса, јер индекси нису релевантни за сам опис, они су само кључ за приступ опису архивског материјала.

МАС-ов Комитет се доста бавио и питањима да ли неке сличне податке треба или не треба раздвајати. На пример, у првом издању ISAD(G) стандарда датум када је запис био креиран раздвојен је од датума (једног или више) када су записи били сакупљани у пословним трансакцијама или приликом вођења послова. У другом издању обједињени су сви елементи везани за датум (аутор описа има обавезу да идентификује тип или типове датума који се наводе).

ISAD(G) обезбеђује и опште упутство за формирање основних елемената за опис архивске грађе, а на основу елемената који су нађени у системима за опис архивске грађе различитих држава. Намера је била да ови елементи буду „широко применљиви за опис архивалија без обзира на природу и обим јединице описа“. Као резултат, елементи нису ограничени типом информативног средства или неком другим формом описа.

Двадесет шест елемената који су идентификовани у стандарду ISAD(G), а који чине његов највећи део, организовано је у 7 група односно области.

Област идентификације обавезна је у сваком опису (без обзира на ниво) и у њој су садржане битне информације за утврђивање идентитета архивске јединице која се описује и за омогућавање њеног проналажења. Поред тога, област идентификације служи корисницима као средство за брзо идентификовање релевантног материјала. Ову групу чини 5 елемената: *идентификациони код* (јединствен идентификатор јединице описа у сврху размене информација на међународном нивоу), *формални или концизан назив јединице описа, датум настанка и/или датум преузимања материјала у јединици описа, ниво описа* у циљу идентификовања нивоа сређености јединице описа (фонд, подфонд, серија, подсерија, предмет, документ), *обим* (количина, обим или величина) *и медијум јединице описа*.

Сврха постојања **области контекста** је да се омогући да се за тражену информацију установе позадина, контекст, порекло, историјат чувања и непосредни извори преузимања или предаје ентитета који се описује. Ова група података укључује: *име(на) ствараоца* (уколико име није укључено у назив), *историјат/биографију* (ради смештаја материјала у контекст и олакшавања његовог разумевања), *историју архивирања* (ради обезбеђивања информације о историјату јединице описа која је допринела садашњој структури и уређењу), *непосредне изворе преузимања или трансфера јединице описа*.

Област садржаја и структуре намењена је праћењу свих осталих информација потребних ради успостављања смисленог надзора над материјалом с циљем да се корисницима омогући идентификација материјала који им је потребан. Ова група укључује: *обим и садржај* (сврха овог елемента је давање кратког прегледа садржаја или кратког описа карактера информа-

тивне специфичности материјала у циљу омогућавања корисницима да просуде колики је потенцијални значај јединице описа), *вредновање*, *уништавање* и *рокове чувања* (нарочито уколико ове активности могу утицати на интерпретацију архивског материјала), *допуне* (ради означавања предвиђених допуна јединица описа), *систем сређивања* (интерна структура, редослед и/или систем класификације јединица описа).

Област услова приступа и коришћења укључује: *услове који дефинишу приступ* (информације о правном статусу или друга рестриктивна правила која утичу на доступност јединице описа), *умножавање* (било какво ограничење умножавања као што је нпр. ауторско право – *copyright*), *коришћен језик /тисмо* у јединици описа, *физичке карактеристике* и *техничке захтеве* који могу утицати на коришћење јединице описа, *било које друго информативно средство* које архив може имати о организацији и садржају материјала који се описује.

Област допунских извора намењена је давању обавештења о материјалу који је у блиској вези са архивским материјалом који се описује. Могуће је давање информација о библиографском материјалу, музејским предметима, а могуће је укључивање и архивског материјала који се налази у другим архивима итд. Ову групу чине 4 елемента: *локација оригинала*, *постојање копија*, *сродне јединице описа* и *напомене о објављивању*.

Област напомене садржи само један елемент који је предвиђен за праћење важних информација које нису ни на једном другом месту забележене.

Област контролног описа укључује *напомене архивисте*, *правила или конвенције*, *датум/датуме описа*, а у циљу објашњавања начина како је опис припремљен укључује и *податке о томе када и ко је припремио опис*.

За сваки од елемената стандарда наведени су: име, правило, исказ о његовој намени, инструкције за праћење одговарајуће информације унутар тог елемента и примери који илуструју имплементацију правила. Параграфи су нумерисани, али ове бројеве не би требало користити за означавање елемената описа.

Може се користити свих 26 елемената које је ISAD(G) обухватио, али од свих њих само се мали број сматра обавезним за међународну размену информација: референтни код, наслов, стваралац, датум/датуми, обим јединице описа и ниво описа.

„Проширивање обима одређеног архивистичког описа елементима који не спадају у групу неопходних, мењаће се у зависности од природе јединице описа“⁶.

⁶ ISAD(G), I.13.

Концепт вишестепеног описа

МАС-ов Комитет се није зауставио само на дефинисању поменутих 26 елемената. Током идентификовања елемената описа уочено је да се исти тип информација може применити на различитим нивоима сређивања целокупне архивске грађе и њених делова. Другим речима, информације могу бити организоване у хијерархијским нивоима који дозвољавају да општи опис фонда као целине буде праћен детаљнијим описом његових делова. Елементи описа доступни на нивоу фонда могу бити понављани на различитим нивоима унутар његових компоненти, при чему се информација наслеђује са једног на следећем хијерархијском нивоу. Ова техника описивања назива се вишестепеним описом.

МАС-ов Комитет је потврдио и потребу органског структурирања група докумената у процесу архивистичког сређивања, а ова хијерархијска структура пренета је и на информативна средства тако да се, као одраз начина сређивања, описани материјал дели у мање јединице, на пример групе докумената у серије.

ISAD(G) даје хијерархијски модел нивоа сређивања фондова и његових делова. Фондови могу бити подељени у *подфондове* (целине повезаних записа унутар фондова, који се обично састоје од записа који припадају подређеним административним целинама, или који припадају различитим функционалним целинама унутар организације која их ствара), *серије* („скуп докумената који су резултат истог оригиналног прикупљања или попуњавања, који су у већини случајева сличног физичког облика и садржаја, а који се групно референцирају путем посебног назива (нпр. фактуре, евиденциони регистри, одлазна пошта“⁷), *подсерије* (уколико физички карактер серије то сугерише она може бити подељена у подсерије), *предмете* („организована група или групе докумената, тако формираних било због потребе оперативног коришћења од стране ствараоца, било током архивистичког сређивања због припадности истом субјекту, активности или послу“⁸), и *документа* (основна физичка јединица која се користи у руковању, смештају или претраживању архиве тј. писмо, белешка, извештај, фотографија, звучни запис). Описани нивои могу и сами бити подељени на неодређен број међунивоа сходно комплексности интерне структуре фонда.

ISAD(G) је базиран на подударности између ових органских нивоа сређивања који чине структуру фонда и нивоа описа. Сваки ниво описа одговара нивоу сређивања. Делови фондова могу бити посебно описани коришћењем одговарајућих ISAD(G) елемената, а на тај начин добијен додаток

⁷ Cook (Michael), Procter (Margaret), *Приручник за архивистички опис*, Aldershot, Gower, треће издање, 2003 (MAD).

⁸ ISAD(G): Речник термина који је придодат општим правилима.

описа, повезан у хијерархијску структуру, представља фонд и његове компоненте.

За израду вишестепеног описа неопходно је водити рачуна о четири принципа:

– израда описа врши се од општег ка посебном (опис већих целина унутар фондова, групе записа или серија записа, требало би да претходи било каквом покушају појединачног описивања документа. Овај принцип је практична последица принципа поштовања фондовских целина);

– информација дата унутар одређеног нивоа требало би да буде релевантна за тај ниво (уносе се само информације које одговарају нивоу који се описује);

– описи треба да буду повезани између нивоа (повезати сваки опис са његовом следећом вишом јединицом описа, како би ниво јединице описа био јасан);

– нема понављања информација (информације које су већ дате на вишем нивоу не треба понављати на нижем нивоу).

Део стандарда који се бави вишестепеним описом веома је кратак, али без њега стандард уопште не би било могуће применити.

ISAD(G) је претрпео ревизије између 1999. и 2000. године. Друго, ревидирано, издање појавило се на Међународном конгресу архива у Севиљи јула 2000. и то издање се тренутно може сматрати референтним извором за имплементацију у националним стандардима који се развијају унутар различитих архивских заједница. Ова верзија је актуелна и код заједничких пројеката израде архивистичких описа који су стално доступни на мрежи (online).

Остали слични стандарди

ISAD(G) је стандард који третира садржај: то значи да он не дефинише излазне формате или начин приказивања поменутих елемената, нпр. у инвентарима, каталозима, пописима итд. ISAD(G) „треба користити заједно са постојећим националним стандардима или као основу за израду националног стандарда“⁹.

Поред ISAD(G) постоје и други нешто специфичнији стандарди за опис.

APPM (Архиве личних докумената и рукописа) је англоамерички приручник типа каталожских правила који се користи у САД и који је недавно ревидиран. Сада се зове DACS (Описивање архиве: стандард за садржај). „Док је APPM био стандард специјално намењен за креирање каталожских записа, DACS се може користити за креирање било ког типа и/или нивоа

описа архивског и рукописног материјала“¹⁰. DACS се удаљио од модела који је представљен англоамеричким правилима за каталогизирање (AACR) и одраз је више архивистичког приступа опису. Базиран је на општеприхваћеним архивистичким принципима (принцип поштовања фонда је основа архивистичког сређивања и описивања...) и подељен на три дела: описивање архивске грађе, описивање ствараоца и форме назива.

MAD (Упутство за архивистички опис) је британско упутство за израду стандардизованих информативних средстава. Упутство се бави и формом и садржајем информативних средстава. Специјални формати обрађени су у оквиру одељака о тапијама (јединствена британска форма), писмима и коореспонденцији, фотографијама, картама, архитектонским и осталим плановима, звучним архивама, филму и видео архивама и машински читљивим архивама. ISAD(G) је постао широко прихваћен и прилагођен стандард код британских архивиста. MAD3 је прилагодио или успоставио везу са многим његовим правилима.

RAD (Правила за архивистички опис) су канадска правила, недавно ревидирана.¹¹ Први део правила бави се прикупљањем информација које описују сам материјал, а други део се бави одређивањем и установљавањем кључних речи (приступних тачака) путем којих ће информације из описа бити приказане. RAD је базиран на традиционалним архивистичким принципима, а његова примена резултира описима архивског материјала на различитим нивоима нпр. фонд, серија, предмет, документ.

ISAAR(CPF), Међународни стандард архивског нормативног записа за правна и физичка лица и породице

Важност контекста стварања – поштовање фонда и опис стваралаца записа

ISAAR(CPF), други MAC-ов стандард, развијен је у циљу документовања везе између стварања записа и активности на њиховом чувању, као и ради побољшања приступа и разумевања записа. Стандард ISAAR(CPF) је био стварна прекретница у теорији и пракси архивистичког описа, вероватно више од стандарда ISAD(G).

Ствараоци записа су одувек били језгро архивистичког описа и одувек су били основна кључна реч по којој се приступало опису. Питање провенијенције примарно подлеже смисленој архивистичкој провери и описивању. Записи су „информације креиране или добијане и вођене као евиденција при извршавању законских обавеза, или у пословним трансакцијама или при вођењу послова од стране институције или особе“ (ISO 15489, Управљање документима).

¹⁰ DACS (Describing Archival: a Content Standard). Увод.

¹¹ Клер Сибил их назива «канадском библијом за стандардни опис». (п. п.)

⁹ ISAD(G), 1.1.

Описивање архивске грађе пре свега подразумева обезбеђивање информација о њеним ствараоцима и историјском контексту њеног настанка. Међутим, информације о контексту традиционално су биле сједињене са описом материјала и кратким историјским или биографским описом стваралаца, те нису увек имале аутономну димензију. Први компјутеризовани системи за архивистички опис 80-их и 90-их година прошлог века имали су исти приступ и контекст креирања сматран је интегралним делом описа архивских фондова. Чак је и ISAD(G) за то обезбедио *Област контекста* која укључује историјат/биографију ствараоца.

Ипак, информација о ствараоцу може се чувати и водити у одвојеним нормираним архивистичким записима који су повезани са описом или описима архивске грађе. То је модел на коме је базиран ISAAR(CPF). Он подразумева да ће информације о контексту креирања записа бити описане у систему нормираних датотека а не у архивистичком опису.

„Много је разлога због којих одвојено чување и уношење [...] информација о контексту представља виталну компоненту архивистичког описа. Ова пракса омогућава повезивање описа порекла ентитета са описима записа истог ствараоца(лаца), који могу бити чувани и у више архива. Поред тога омогућено је повезивање и са описима материјала који имају везе са конкретном архивистичком целином, а из других су извора, нпр. библиотечки и музејски материјали.“¹²

„Тамо где више архива чува архивски материјал из истог извора, информације о контексту се могу лакше размењивати ако су записи вођени на стандардизован начин. Стандардизација добија међународну важност када постоји могућност да ће размена и повезивање контекстуалних информација прећи националне границе. Мултинационални карактер некадашњег и садашњег руковања архивским материјалом даје подстрек међународној стандардизацији која ће подржати размену контекстуалних информација“¹³.

Одвојено чување и одржавање контекстуалних информација има многе предности. Могућност да се опис ентитета који се креира повеже са неколико описа архивског материјала чији је стваралац исти, а који се налази у истом архиву чини непотребним да се историја/биографија понавља у сваком опису. Штавише, у пракси је омогућено да се повежу описи стваралаца са описом записа који се налазе у више архива, а које је тај стваралац(оци) створио. На крају, извесне функционалности које се не могу постићи унутар архивистичких описа могу се ефикасно постићи унутар нормираних описа, на пример праћење записа о променљивим називима и праћење повезаних назива.

¹² ISAAR(CPF), 1.5.

¹³ ISAAR(CPF), 1.6.

Главни аспекти континуитета два издања стандарда ISAAR(CPF)

Упркос значајним променама у новом издању стандарда, постоји снажна повезаност првог и другог издања. Циљеви су исти: ISAAR(CPF) омогућава нормативну контролу имена ствараоца и даје модел за појединачан и повезан опис стваралаца и архивског материјала ради приказа комплексних и мултидимензионалних веза између архива и записа и њихових стваралаца.

Како је ISAAR(CPF) међународни стандард он не дефинише посебно правило за креирање нормативне(их) форме(и) имена. Он се једноставно позива на национална или међународна правила или конвенције. Националне агенције ће или прихватити постојећа правила или ће развити нова.

Као алатка за олакшавање приступа и претраживања система за архивистички опис, модел који ISAAR(CPF) предлаже има сличности са стандардизованом контролом имена аутора у библиотечким каталозима. „Архивистички нормативни записи слични су библиотечким нормативним записима утолико што сваки од њих треба да помогне креирање стандардизованих кључних речи (приступних тачака) у опису. Име ствараоца јединице описа је једна од најважнијих таквих приступних одредница (кључних речи)“¹⁴.

Међутим, архивистички нормативни записи разликују се од библиотечких нормативних записа генерално у томе што су ограничени на имена оних који су на неки начин повезани са креирањем архивског материјала: они не укључују питање теме, форме или жанра, функција или једнообразних наслова. Што је још важније, архивистички нормативни записи укључују шире захтеве за информацијама, нарочито у опису ентитета и документовању веза. Ови додатни захтеви логична су последица важности документовања контекста креирања записа у архивистичким системима за опис. Као такви, архивски нормативни записи обухватају знатно више информација, нпр. административна или лична биографија ствараоца, документација о релацијама између ентитета који су на неки начин повезани са креирањем архивског материјала који се описује, и између тих ентитета и записа које су они креирали.

Архивистички нормативни записи нису само информација о контексту већ обезбеђују и начин стандардизовања кључних речи и потребних контекстуалних информација. Када се записи истог порекла чувају у различитим депоима односно архивима, размена и коришћење контекстуалних информација о ствараоцу су много лакши уколико су оне вођене на стандардизован начин. „Таква стандардизација је од интернационалне важности када има изгледа да ће размена и повезивање контекстуалних информација прећи националне границе“¹⁵.

¹⁴ ISAAR(CPF), 1.7.

¹⁵ ISAAR(CPF), 1.6.

Као и прво издање, друго такође широко дозвољава мноштво форми за организацију и приказ информација из описа. Дозвољавање мноштва форми имена за исти ентитет одговара постојању промена имена истог ентитета током времена.

Најважније разлике у другом издању

Иако су исти основни принципи заступљени у првом и другом издању ISAAR(CPF), друго издање има обиље значајних новина. Један од фактора који је довео до значајне ревизије стандарда била је иницијатива, која се појавила у исто време када и ревизија ISAAR(CPF), да се за управљање контекстуалним информацијама (Кодирани архивистички контекст) имплементира XML DTD.

Нормативна контрола није више главно подручје стандарда ISAAR(CPF). Док је у првом издању циљ био да се спроведе почетно стандардизовање назива ствараоца, друго издање се више фокусирао на опис ентитета. ISAAR(CPF) даје правила за „опис ентитета (правна и физичка лица и породице) који су повезани са креирањем и чувањем архивског материјала“¹⁶. Другим речима, нова верзија истиче „ствар“ (стварни ентитет) више него „име ствари“ (стандардизована или контролисана форма назива). Елементи описа су такође комплетно реорганизовани.

Област идентификације садржи елементе који јединствено идентификују правно лице у целини, особу или породицу, у складу са националним и међународним стандардима. Област идентификације садржи и тип ентитета (нпр. правно, физичко лице и породица), нормативну форму(е) назива, паралелне форме назива, стандардне форме назива у складу са осталим правилима (нпр. AACR2), остале форме назива и јединствене идентификаторе за правна лица. Укључујући у стандардизоване архивистичке записе „стандардизоване форме назива сагласно осталим правилима“, нпр. библиографска правила за каталогизацију, „може се олакшати размена стандардизованих записа између различитих професионалних заједница“¹⁷.

Унутар *области описа*, елементи су реорганизовани и не зависе од типа ентитета на који могу бити примењени. Информација се може добити у форми слободног текста историје правног или биографије физичког лица и/или у форми структурираног текста како је спецификовано у 9 елемената и/или у виду указивања на остале релевантне изворе. Сви елементи требало би да укључе датумске одреднице. Област описа укључује елементе који су главни за опис ствараоца грађе: датуми постојања, историјат, места, законски статус, функције, занимања и активности, овлашћења/извори власти, интерне структуре/генеалогичка и општи контекст (нпр. националност, религија).

¹⁶ ISAAR(CPF), 1.1.

¹⁷ ISAAR(CPF), 5.1.4.

Док су у првом издању везе третиране углавном као везе између стандардних уноса (заглавља) са знацима „види“ „види такође“, у другом издању постоји посебна област (*Област релација*) чија је намена да прикаже актуелне везе датог ствараоца са осталим правним лицима, особама и породицама. Релевантне информације се добијају као слободан текст у форми приповедачког описа и/или као структуриран текст специфициран унутар дефинисаних елемената. Све релације би требало да укључе датумске квалификаторе (одреднице). Установљавање релација између различитих ентитета омогућава имплементацију система који нису ограничени само на праћење везе стваралац/фонд већ који могу приказати комплексне везе између између различитих стваралаца. У оваквом вођењу релација огледају се претензије ISAAR(CPF)-а да, указујући на везе између архивистичких система и осталих система за опис, омогући размену архивистичких стандардних записа у ширем окружењу.

Област контроле (некадашња област напомене), побољшана је укључивањем информација о изворима који су коришћени да би се створио стандардни запис о ствараоцу и статусу. Ова област садржи: идентификатор нормативног записа, идентификатор институција, коришћена правила и/или конвенције, статус нормативног записа, ниво детаљности, датуме креирања, исправки или брисања, језик и писмо у запису, изворе и напомене о руковању.

Финално, шесто поглавље стандарда упућује на правна, физичка лица и породице који су у вези са архивском грађом и са осталим изворима. С једне стране, ово поглавље потврђује модел појединачних описа о ствараоцу и архивској грађи који су повезани унутар архивистичког система за опис. Са друге стране, у њему се предлаже начин за повезивање нормираних архивистичких записа са осталим изворима информација који су са њима у вези, а који се могу наћи у библиотечким каталозима, музејским системима за опис или на сајтовима. У овом поглављу показује се које ће информације бити обезбеђене успостављањем веза са архивистичким описом, библиографијама и осталим релевантним изворима: називи и идентификатори повезаних извора, врсте повезаних извора, природа веза, датуми извора и/или релација који су у вези са архивистичким описом.

Сумирано, ISAAR(CPF) предлаже начине поступања са везама између ентитета, обезбеђује упутство за повезивање нормативних записа са архивистичким описом, даје остале информације и помаже размену стандардних записа између различитих домена.

Примери примене ISAAR(CPF)

Модел појединачних и повезаних описа записа и ентитета који их креирају прихваћени су унутар неких веома интересантних архивистичких система који се могу наћи на web-у.

Национални регистар архива је одредиште за све оне које интересује локација и природа записа који су у вези са британском историјом. У бази података налази се преко 43.000 непубликованих каталога и листа збирки рукописа који су индексирани. Могући су бројни начини претраживања индекса: по особи, по презимену, по правном лицу и/или имену места, али то још увек није могуће по предмету, кључна реч је само стваралац. На тај начин, уколико је основ претраживања регистра нпр. породица Спенсер–Черчил, војводе од Марлбороа, биће пронађено 27 индекса који ће унутар НРА-е указивати на имена збирки, унутар различитих архива, у којима се „Спенсер–Черчил“ појављује.¹⁸

Аустралијски центар за науку и технологију и културно наслеђе који је креирао базу Bright Sparcs, више је заинтересован за укључивање неархивских ресурса. База података садржи преко 4.000 биографија особа које су у Аустралији одиграле значајну улогу у различитим областима науке, технологије и медицине. Биографије су повезане са описима архивског материјала који су они креирали, са описима архивског материјала који је у вези са њима и са осталим изворима информација.¹⁹

Водич државног архива Фиренце који је доступан на мрежи (online) базиран је на моделу појединачних и повезаних описа архивског материјала. Овај сложени информациони систем укључује опис великог броја ентитета (фондови и серије, ствараоци, државе...). Он подразумева ширу идеју стварања контекста докумената од оне која се односи само на историјат и структуру ствараоца. У овом систему могу се пронаћи изводи о свакој политичко-институционалној фази историје Фиренце, Тоскане и Италије, у којима су поједине институције деловале.²⁰

Нормирани записи играју нарочито важну улогу у претраживању јавних записа у бази података збирки Националног архива Аустралије.²¹ Ова база садржи опис 80.000 серија 2.500.000 појединачних докумената и детаље о 9.000 стваралаца и донатора. Сви национални архиви који се суочавају са проблемом огромне продукције докумената у јавном сектору нарочито треба да размотре систем контролисаног речника који се у поменутој бази користи при идентификовању владиних агенција и записа који оне производе.

Шта са функцијама?

Функције су независни ентитети који траже посебне описе, а у вези су са записима и ствараоцима записа. Функције нису само аспект живота ствараоца грађе. Напротив, правна лица су обично само епизода у животу функције.

¹⁸ NRA, доступно на: <http://www.nra.nationalarchives.gov.uk/nra/>

¹⁹ Bright Sparcs, доступно на: <http://www.asap.unimelb.edu.au/bsparcs/bsparcshome.htm>

²⁰ Siasfi, доступно на <http://www.archiviostatato.firenze.it/>

²¹ URL: <http://www.naa.gov.au/>

Функције и описи активности могу обезбедити контекст записа и стога могу показати како су записи коришћени током њиховог оперативног коришћења. Функције и описи активности могу бити искоришћени као информативно средство заједно са ISAD(G) одговарајућим описима и ISA-AR(CPF) нормативним датотекама.

МАС-ова Секција за стандарде и добру праксу (ICA/SPC) дала је и предлог да се у току следеће четири године развије трећи међународни стандард којим ће бити описане функције и активности ентитета који ће бити придружени креирању и руковању архивама.

Archives of Scottish Higher Education (Приступ архивама шкотског високог образовања).²² Циљ функционалног модела је да пружи систематски водич за функције и активности које се дешавају у установама вишег образовања (HEI – Higher Education Institutions). Елементи описа су организовани у шест група информација: *област идентификације* обезбеђује основне информације за идентификацију јединице описа (име институције која је креирала запис, име или фаза која описује функцију која је обављана, евентуално подфункције и датуме извршења функције/активности); *област контекста* обезбеђује информације о томе како, зашто и ко је обавио функцију/активност; *област придруженог материјала* даје информације о записима који су повезани са функцијом/активношћу; *област напомене* даје информације о креирању и очувању описа; *област остали подаци* о функцији/активности која се описује; *област напомене архивисте*.

Чему нам служе стандарди?

Штампање МАС-ових стандарда представљало је значајан догађај за архивисте, али су их неки од њих примили равнодушно а неки са сумњом. Ово неповерење појачано је питањем, „стандардном кованицом“ – Чему нам служе стандарди?

„Циљ стандарда је да све промене“

Једна од критика која је била упућена члановима МАС-ове Комисије је да они желе да промене посао архивисте и да се новине уводе ради самих новина. Ова реакција је природна код стручњака из свих области, јер они не верују технократским иновацијама чија примена углавном компликује систем који је иначе сасвим фино функционисао.

У ствари, стандарди не мењају основне принципе архивистике већ потврђују њихову валидност. ISAD(G) је базиран на два принципа: хијерархијској организацији информација (принцип вишестепеног описа) и иденти-

²² Наупт стандарда GASHE доступан на: <http://www.gashe.archives.gla.ac.uk/about/standard.html>

фикацији и евидентирању различитих релевантних информација које су неопходне за опис архивске јединице.

Хијерархије нивоа утицала је на топологију информативних средстава установљену у земљама које имају традицију у архивистици. МАС-ова Комисија је утврдила топологију информативних средстава у документу *Упознавање са припремом и представљањем информативних средстава*. Идентификација, евидентирање и системско истраживање информација су срж процеса архивистичког описа.

„Стандарди су бескорисни“

Када би стандарди само потврђивали фундаменталне архивистичке принципе то не би било довољно. Нове технологије створиле су потребу за новим стандардима, а МАС-ови стандарди пружили су архивистима методологију структурирања информација.

Крајњи циљ ISAD(G) и ISAAR(CPF) стандарда је да се омогући интероперабилност између различитих система и домена. Као стандард ISAD(G) не може постојати самостално. Он је, као што је то и стандард ISAAR(CPF), само један корак у процесу олакшавања претраживања и размене информација о архивској грађи. МАС-ови стандарди морају бити допуњени како форматима за комуникацију тако и моделом како савладати претраживање, проналажење и повезивање различитих локалних система.

У погледу архивистичког описа, ISAD(G) већ садржи модел података и формат за комуникацију и DTD (дефиниција типа документа) и EAD (кодирани архивистички опис). EAD је стандардизован скуп семантичких и синтаксичких правила за кодирање у SGML-у (стандардизованом језику за означавање) или XML-у (проширивом језику за означавање) за веб приступ, претраживање и размену података који чине архивистички опис. Оригиналано развијен у CAD, у циљу олакшавања приступа и претраживања традиционалних архивистичких информативних средстава преко web-а, DTD EAD се данас користи за размену разнородних архивистичких вишестепених описа.

EAC стандард (кодирани архивистички контекст) развијен је заједно са другим издањем ISAAR(CPF). EAC омогућава online размену стандардизованих машински читљивих описа стваралаца, описа који су усаглашени са ISAAR(CPF). Оно што је EAD за ISAD(G) то ће EAC постати за ISAAR(CPF).

„Стандарди су важни само у техничком окружењу“

Истина је да су стандарди креирани да оптимално раде у дигиталном окружењу. Међутим, основни принципи на којима су засновани – знање о контексту креирања, хијерархијска структура описа, идентификација елементарних описа – ваљани су у сваком окружењу у коме архивиста ради. Техника је само алатка, али алатка која може бити коришћена само са добро струк-

турираним и једнородним информативним средствима. Информативно средство које је добро структурирано и које је организовано сагласно вишестепеном опису лако ће бити конвертовано у XML/EAD. Насупрот томе, електронски документ који је креиран без строгих правила није усаглашен са стандардима за опис. Чак и када не постоји дигитално окружење, имплементација стандарда је могућа и потребна јер то обезбеђује најбоље могуће краткорочно и дугорочно проналажења описа.

*

Архиви имају све већу потребу за коришћењем стандарда ISAAR(CPF) и ISAD(G). У оквиру неколико сесија одржаних на Међународном конгресу архива у Бечу показано је како основни принципи ISAAR(CPF) и ISAD(G) стандарда, као што су вишестепени опис, коришћење повезаних али физички раздвојених описа архивског материјала и описа њиховог стварања, могу функционисати у пракси. Приказани системи илуструју како имплементација архивистичких стандарда за опис може проширити корисничко схватање садржаја архивског фонда и процеса стварања записа.

„Архивисти су све више и више убеђени да нове технологије могу изменити сваки део архивистичког описа. Креирање архивистичког описа у дигиталном окружењу није исто што и креирање на папиру. Медијум значајно утиче на структуру и садржај информације и води поновној процени начина организовања знања и путева који ка њему воде“.²³

Корисни сајтови

- <http://www.ica.org> (сајт МАС-а) и <http://www.wien2004.ica.org> (Међународни конгрес архива у Бечу)
- <http://www.cdncouncilarchives.ca/> (Canadian Council on Archives)
- <http://www.nra.nationalarchives.gov.uk/nra/> (National Register of Archives)
- <http://www.asap.unimelb.edu.au/bsparcs/bsparcshome.htm> (Bright Sparcs)
- <http://www.archivodistato.firenze.it> (Siasfi)
- <http://www.naa.gov.au/> (National Archives of Australia)

Кратка библиографија

Toward Descriptive Standards: report and recommendations of the Canadian working group on archival descriptive standards, Ottawa, Bureau of Canadian Archivists, 1985.

Rules for Archival Description, Ottawa, Bureau of Canadian Archivists,

²³ Vitali (Stefano), „The second edition of ISAAR(CPF) and authority control in systems for archival descriptive systems“ (http://www.unifi.it/universita/biblioteche/ac/relazioni/vitali_eng.pff)

1990 (revised version – August 2003).

Cook (Michael) and Procter (Margaret), *Manual of Archival Description*, Aldershot, Gower, 3rd Edition, 2003. (MAD3).

Cunningham (Adrian), Recent Developments in Standards for Archival Description and Metadata, presented at the International Seminar on Archival Descriptive Standards, University of Toronto, March 2001, dostupno na: <http://www.archivists.org.au/cds>

Dryden (Jean), *Archival Authority Files – An Idea Whose Time Has Come*, in Journal of Archival Organization, Volume 1, Number 4, 2002, p. 97–102

Galland (Bruno), *Les normes de description du Conseil International des Archives*, in Revue arabe l'archives de documentation et d'information, N°S 15–16, November 2004, p. 41–52.

Galland (Bruno) and Nougaret (Christine), *Les instruments de recherche dans les archives*, Paris, Direction des Archives de France, 1999.

Nougaret (Christine), *D'ISAD(G) a ISAAR: un nouvel outil au Conseil international des archives pour la description archivistique*, La gazette des archives, 1er trimestre 1997, no 176, p. 102–122.

Toward International Descriptive Standards for Archive: papers presented at the ICA Invitational Meeting of Experts on Descriptive Standards, National Archive of Canada, Ottawa 4–7 October 1988, K.G. Saur, Munich, 1993.

Vitali (Stefana), *The second edition of ISAAR (CPF) and authority control in systems for archival descriptive systems*, (dostupno na: http://www.urifi.it/universita/biblioteche/ac/relazioni/vitali_en.pdf)

Превела са енглеског: Оливера Порубовић-Видовић

Душан Јончић

УДК930.25(497.1:100)

Почеци међународне сарадње Архива Југославије

АПСТРАКТУМ: У раду се приказују почеци и прва искуства Архива Југославије на пољу међународне сарадње.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: облици међународне сарадње, Међународни конгрес архивиста, округли сто, стручни архивистичку стаж, међународни архивистички часопис, микрофилмовање, реституција, конзервација докумената, реституција архивске грађе.

Први контакти југословенских архивиста са сродним институцијама у иностранству започињу 50-их година XX века истраживањем и копирањем докумената и њиховом разменом. Размењују се искуства и организују стручна путовања. Професионални контакти интензивирају се са Првим међународним конгресом архивиста¹, затим стварањем међународних организација и касније организација.

Први облици међународне сарадње на пољу архивистике одвијали су се преко Главног архивског савета ФНРЈ.² На састанцима Савета у периоду 1950–1952. године доминирала су бројна стручна питања из домена организације југословенске архивске службе. Тек један мали сегмент односио се на међународну сарадњу у смислу закључка да се отпочне са систематским проучавањем страних архива везаних за нашу историју. Иницијативом Академског савета ФНРЈ, да се микрофилмује историјска грађа у страним архивима, образована је Комисија при Главном архивском савету ФНРЈ која ће руководити поменутиим пословима. Решено је да се организује слање стручњака у Грчку (Атос), Турску, Аустрију и Италију, земље за које се претпо-

¹ Француска је 1950. организовала Први интернационални конгрес архивиста.

² Главни архивски савет ФНРЈ образован је 1950. као највише стручно и саветодавно тело при Министарству за науку и културу Владе ФНРЈ.

стављало да поседују највећи број докумената везаних за историју југословенских народа.³

У исто време Академски савет ФНРЈ вршио је припреме за пријем у чланство Међународног архивског савета⁴ и разматрао могућност учешћа југословенских представника на II међународном конгресу архива у Хагу, 15–20. јуна 1953. На четвртој заседању Главног архивског савета ФНРЈ закључено је да се на II међународном конгресу архива у Хагу, 15–20. јуна 1953, упути као делегат југословенски архивиста др Фердо Хауптман.⁵ На дневном реду скупа светских архивиста нашла су се следећа питања: О једнообразности архивистичке терминологије; Архиви и историја уметности; Архивски историјски музеји; Школовање архивиста; Позајмљивање архивске грађе.⁶

Као један од видова сарадње појавио се још током 1951. године позив Француских националних архива за Међународни стручни архивистички стаж (Stage technique international d'archives),⁷ достављен Министарству иностраних послова ФНРЈ од стране Француске амбасаде у Београду. Почев од 1952. године овај стаж похађало је двадесетак југословенских архивиста.

Оснивањем Државне архиве ФНРЈ⁸ бројни инострани архиви почели су се обраћати новоснованој организацији низом стручних питања. Тако је 28. маја 1954. директор Државног архива ФНРЈ⁹ др Јован Марјановић упутио допис Државном секретаријату за иностране послове у коме је тражио савет у вези са следећим питањима: „Интернационална организација архи-

³ АЈ, фонд Архив Југославије – Међународна сарадња, Закључци са III заседања Главног архивског савета ФНРЈ, јануар 1952.

⁴ Под покровитељством UNESCO-а основан је средином јуна 1948. Међународни архивски савет (Conseil international des Archives) са задатком да обједињује рад архивских установа и стручних архивистичких организација свих земаља; да се брине за размену искустава и уопште да покреће, подупири и усклађује целокупну међународну активност на подручју архивистике.

⁵ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, док. бр. 28-1/1953.

⁶ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, Извештај др Ферда Хауптмана са II међународног конгреса архива у Хагу 15–20. јуна 1953.

⁷ Основан током 1951. од стране Шарла Бребана (Charles Braibant), директора Француских архива, Међународни стручни архивистички стаж био је zamiшљен као апликација за свршене полазнике Националне школе шартиста (École des Chartes). Већ 1952. стаж је добио међународни карактер. Основна замисао оснивача била је непосредна размена различитих искустава из области архивистике и развијање међународне сарадње на овом пољу.

⁸ Архив Југославије је основан као Државна архива ФНРЈ Општим законом о државним архивама који је Народна скупштина ФНРЈ донела 21. јануара 1950, а Президијум Народне скупштине прогласио 23. јануара 1950.

⁹ У току постојања Архив Југославије је неколико пута мењао назив – Државна архива ФНРЈ од оснивања до 1953; Државни архив ФНРЈ од 1953. до 1964; Архив Југославије од 1964. до 2003; Архив Србије и Црне Горе од 2003. до данас.

виста са седиштем у Паризу често нам се обраћа са разним захтевима, како у погледу библиографских података о нашој архивистичкој литератури и инвентарима наших архива, тако и у погледу међународне сарадње на пољу микрофилмовања архивске грађе и размене микрофилмова. Како је ваше мишљење о томе до које границе се наша архивска служба може упуштати у сарадњу са овом међународном организацијом? (Напомињемо да је Савез архивских радника ФНРЈ члан ове међународне организације, у којој је учлањено 70 земаља)...“¹⁰

Одговор је стигао 6. новембра 1954, а потписао га је др Милан Бартош, државни саветник за иностране послове: „... Сматрам пожељном и препоручујем сарадњу нашег Савеза архивских радника са поменутом организацијом, јер то само може да нам буде од користи, нарочито у том погледу што ће нам се пружити могућност да се у доста широком обиму и детаљније упознамо са организацијом и системом рада у појединим развијенијим земаљама, ради усавршавања организација наших архива које још увек заостају у погледу система рада за савременим нашим потребама коришћења ове институције. Сматрамо да поента ове сарадње и треба да буде усмерена у том правцу, а потребно је настојати добити од ове организације и материјалну подршку за микрофилмовање наших архива...“¹¹

Новоосновани архив суочио се са низом стручних проблема, које је покушао да реши специјализацијом својих сарадника у том домену током 1954–1957. и година које су следиле (Stage international у Паризу, Висока школа за образовање архивистичког кадра у Марбургу, Московски државни институт за архивистику...). О проблемима рестаурације и конзервације докумената вођена је преписка са водећим центрима у овој области у Италији, Француској, Великој Британији и добијена је обимна релевантна литература.¹²

Исте, 1954. године стигло је писмо *Archivum-a*, међународног архивистичког часописа, упућено директору др Јовану Марјановићу, са позивом да буде сарадник за Југославију поменутог часописа што је он са задовољством прихватио.¹³ Као резултат овог договора, у часопису *Archivum*, vol. V, 1955. године објављене су прве информације о Државном архиву ФНРЈ.

Током 1955. године (од 27. до 25. априла), на позив Charles Braibant-a, директора Француских националних архива, др Јован Марјановић је учествовао на II саветовању директора националних архива у Намуру (Белгија)

¹⁰ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, док. бр. 5/1954.

¹¹ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, док. бр. 2041/1954.

¹² АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, преписка са Istituto di patologia del libro, Roma; Direction des Archives de France, Paris; Public Record Office, London.

¹³ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, Писмо Pierre Marot-a, главног уредника часописа *Archivum*, 24. јун 1954.

– Округли сто архива (Table rondes des archives). На дневном реду скупа била су питања и проблеми савремених административних докумената.¹⁴

На овом скупу и онима који су следили југословенским представницима пружала се могућност да остваре контакте са колегама из разних земаља, из којих су се током времена развили билатерални односи Државног архива ФНРЈ са другим архивима у свету и услови за решавање конкретних питања сарадње (размена стручних публикација и микрофилмова, школовање и сл.). У овом периоду вођена је и кореспонденција са Ј. Н. Collingridge-ом из Public Record Office, а као резултат уследила је међусобна размена стручних публикација.¹⁵

На позив директора Државног архива ФНРЈ др Јована Марјановића и Савеза архивских радника Југославије, новембра 1955. у Југославији је као гост боравио Charles Braibant-а, директор Француских националних архива. За време боравка у Београду, од 24. до 26. новембра 1955, Braibant је присуствовао годишњој скупштини Савеза архивских радника Југославије и 25. новембра одржао предавање о француским архивима.¹⁶

Током 1956. године извршена је реституција архивске грађе између Владе СССР и Владе ФНРЈ. Југославији је враћена грађа коју су немачке војне снаге однеле у Немачку за време Другог светског рата, а која је доспела у СССР у својству трофеја совјетске армије.¹⁷

Трећи међународни конгрес архива одржан је у Фиренци 25–29. септембра 1956. У југословенској делегацији налазили су се др Јован Марјановић, др Сергије Вилфан и Динко Форетић. Разматрана су следећа питања: Нови архивски уређаји; О шкартирању архивске грађе; Приватни архиви.¹⁸

Југославији је поверена организација III конференције Округлог стола архива (Table rondes des archives), која је одржана у Загребу 23–25. маја 1957. Учествовало је 14 земаља са 31 делегатом, што је до тада био највећи број учесника. Први пут су присуствовали представници СССР-а и источноевропских земаља. За дневни ред скупа усвојена је тема *Положај архива и архивиста у држави*.¹⁹ Као и ранијих година, и овог пута је управама архива свих земаља дат упитник. Одговоре који су стигли у Париз обрадио је R. Н. Bautier, конзерватор Француских националних архива. На тај начин омогућена је размена мишљења и искустава између учесника са Истока и Запа-

¹⁴ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, док. бр. 737/1955.

¹⁵ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, док. бр. 1761/1955.

¹⁶ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, док. бр. 2357/1955.

¹⁷ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, Примопредајни акт између Владе СССР и Владе ФНРЈ, 27. август 1956.

¹⁸ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, док. бр. 82/1956.

¹⁹ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, Извештај са III конференције Округлог стола архива (Table rondes des archives), која је одржана у Загребу 23–25. маја 1957.

да о питањима програмских поставки појединих тачака. После овог заседања југословенским архивистима упућени су позиви за учешће на националним конгресима француских, немачких и италијанских архивиста.

У Паризу је између 7–10. новембра 1957. одржан Национални конгрес француских архивиста. Југословенски представници били су Фрањо Биљан, директор Државног архива ФНРЈ и др Сергије Вилфан, директор Градског архива Љубљане. Основна тема конгреса била је изградња и опрема зграда за архиве. За време боравка у Паризу, југословенску делегацију примио је генерални директор Француских архива Charles Braibant. Било је речи о међусобној сарадњи и договорено је да се приреди заједничка изложба на тему Наполеонових докумената који се односе на југословенске крајеве.²⁰ Позиви за учешће на конгресима немачких и италијанских архивиста нису реализовани пошто Државни секретаријат за послове финансија није одобрио средства.

Четврта конференција Округлог стола архива (Table rondes des archives) одржана је у Висбадену у Немачкој, 20–22. маја 1958. Представник Југославије на конференцији био је Славко Мијушковић, директор Државног архива у Котору. Теме разматране на скупу односиле су се на: Нове области коришћења архива – архиви и историја књижевности; Архиви и географска истраживања; Услуге које архиви пружају народној економији.²¹

Генерални инспектор Министарства унутрашњих послова за архиве Леополдо Сандри упутио је позив директору Државног архива ФНРЈ Фрањи Биљану за учешће на конгресу италијанских архивиста, 26–29. априла 1959. у Палерму. За конгрес су биле предвиђене следеће теме: Предлог новог закона о архивима; Појам архива; Надзор над регионалним архивима и друге. Позив није реализован пошто Државни секретаријат за послове финансија није одобрио средства.

Управа Француских архива упутила је 15. децембра 1958. позив директору Државног архива ФНРЈ Фрањи Биљану за учешће на V конференцији Округлог стола архива (Table rondes des archives) на тему Архиви у служби историјских истраживања – Радна просторија и начин комуникације у архивима; Архиви као центри за историјска истраживања; Програм рада архива у интересу историјских истраживања. Конференција је одржана у Лисабону 2–5. јуна 1959.²²

²⁰ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, Извештај директора Државног архива ФНРЈ Фрање Биљана са Националног конгреса француских архивиста, 7–10. новембар 1957. у Паризу.

²¹ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, Извештај директора Државног архива у Котору др Славка Мијушковића са IV конференције Округлог стола архива (Table rondes des archives) одржане у Висбадену у Немачкој, 20–22. мај 1958.

²² АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, Писмо Charles Braibant-а, директора Француских националних архива, 15. децембар 1958.

Током 60-их година XX века међународна сарадња се одвијала у оквиру Комисије за културне везе са иностранством. Вршена је размена научних и стручних радника, у оквиру студијског боравка, са државним архивима Источне и Западне Европе, што је било регулисано програмима и плановима културне сарадње на државном нивоу (Чехословачка, Бугарска, ДР Немачка, СР Немачка, Пољска, СССР, Грчка, Белгија, Италија, Швајцарска, Велика Британија). У оквиру програма просветне и културне сарадње, посебним споразумима о научној и техничкој сарадњи била је предвиђена и сарадња на пољу архивистике са појединим ваневропским државама – Боливија, Того, Тунис, Гвинеја, Египат, Индија, Израел.

Међународни контакти архивске службе у Југославији одвијали су се 1960. године углавном преко Државног архива ФНРЈ. До овога је дошло зато што Савез архивских радника Југославије, који је до тада водио међународну активност, више није имао кадровских могућности да редовно прати ову проблематику.

Четврти међународни конгрес архива одржан је у Стокхолму, између 17–20. августа 1960. Разматрао је следећа питања: Организација државних архива; Нова техника, нови материјали и нова искуства у области рестаурације (докумената и печата), конзервације (карата и планова) и снимања после 1950; Архиви и савремена економска и друштвена истраживања. За конгрес, а на основу података из архивских установа у Југославији, обрађени су одговори на питања којима се конгрес бавио. Поред података за ове теме, на тражење Међународног архивског савета прикупљени су подаци о организацији сигилографске службе у Југославији и методама сређивања и конзервације печата, као и о изворима за историју земаља Латинске Америке. Из Југославије је учествовало пет делегата и један посматрач. Међу делегатима налазио се и директор Државног архива ФНРЈ Фрањо Биљан, који је поред учешћа на конгресу активно суделовао и на састанку уредника стручних архивских публикација, а на састанку Техничког комитета за израду Водича кроз изворе за историју земаља Латинске Америке пружио информације о количини и врсти односне грађе у југословенским архивима.²³

Први пут, 1960. године, а на основу планова за културну сарадњу са појединим земљама, израђени су заједнички захтеви за све југословенске архиве. Обрада конкретних планова вршена је на основу података које су доставили републички архиви, односно све заинтересоване архивске установе. Разрађени су планови за сарадњу са архивским установама у Норвешкој, Белгији, Бугарској, СССР-у и Румунији. Комисији за културне везе са иностранством пружени су детаљни подаци о заинтересованости југословенских архивских установа за сарадњу са архивском службом УАР. На

²³ АЈ, ф. Архив Југославије – Међународна сарадња, Извештај директора Државног архива ФНРЈ Фрање Биљана са IV међународног конгреса архива у Стокхолму, 17–20. август 1960.

тражење Комисије за културне везе са иностранством и Савезног савета за научни рад израђени су планови међународних веза југословенске архивске службе за 1961. годину.

При Државном архиву ФНРЈ током 1960. године радила је и Комисија за реализацију архивског споразума са Аустријом из 1923. и реституцију културних добара. Државни секретаријат за иностране послове пренео је на Архив предају архивске грађе Мађарској, а на основу Споразума од 3. јуна 1958, која је извршена октобра 1960. године. Образована је и Комисија која је руководила одабирањем и микрофилмовањем докумената из Библиотеке УН у Женеви, која су се односила на суђења ратним злочинцима пред савезничким војним судовима.²⁴

Четврта конференција Округлог стола архива (Table rondes des archives) одржана је у Варшави, између 16–20. маја 1961. Чланови југословенске делегације били су: Фрањо Биљан, директор Државног архива ФНРЈ и Тодор Талески, помоћник директора Државног архива НР Македоније. Конференција је разматрала тему – Архиви у међународном животу, која је била подељена у три реферата: Архиви и међународно право; Међународна сарадња архива; Архиви међународних организација. Због значаја третираних питања Државни архив ФНРЈ израдио је одговоре уз сарадњу и помоћ свих заинтересованих установа у земљи, архива, института који се баве међународним правом и др. Сакупљени подаци и ставови изнети кроз одговоре нашли су задовољавајуће место у сумарним рефератима припремљеним за конференцију.²⁵

Скоро сви међународни контакти архивске службе у Југославији у 1961. години одвијали су се преко Државног архива ФНРЈ. Током те године постало је евидентно да Државни архив представља архивску службу ФНРЈ у највећем броју случајева у односу на иностранство и он се као такав потпуно афирмисао. Преко републичких архивских установа обавештавани су архиви о облицима међународне сарадње од опште стручног интереса и благовремено су извршаване обавезе према иностраним архивима, које су проистичале из планова за културну сарадњу.

²⁴ АЈ, фонд Архив Југославије – Међународна сарадња, Извештај о раду на спровођењу међународних веза архивске службе наше земље, преко Државног архива ФНРЈ, 28. децембар 1960.

²⁵ АЈ, фонд Архив Југославије – Међународна сарадња, Извештај директора Државног архива ФНРЈ Фрање Биљана са VI конференције Округлог стола архива (Table rondes des archives) одржане у Варшави, 16–20. мај 1961.

Dusan Joncic

The Beginnings of International Cooperation of the Archive of Yugoslavia

Summary

The study shows the first experiences of the Archive of Yugoslavia in the field of international archive cooperation. First contacts of Yugoslav archivists with relevant institutions abroad were initiated in the fifties of the XX century when documents were collected, copied and exchanged. Expert international visits were organized where experience was shared. The first forms of international cooperation in the field of archive material were implemented through the Central Archive Council of the Federal Peoples' Republic of Yugoslavia (FPRY).

When the State Archive of the FPRY was founded, numerous archive institutions from abroad referred to the newly established organization regarding various expert issues. The newly established archive faced a series of expert problems which it tried to solve by sending its associates for specialization abroad from 1954–1957, but also in the years to follow. Parallel to this, cooperation was implemented with the International Archives Council (Conseil international des Archives) by participating at international archive congresses and conferences of the Archives Round Table (Table rondes des archives). The results of this cooperation were numerous bilateral contacts at these gatherings followed by cooperation agreements in the field of archival science with certain archives from abroad.

In the sixties of the XX century the State Archive of the FPRY of the time becomes the main initiator of international cooperation and nearly all international contacts of Yugoslav archive services in 1961 were implemented through it. In the course of this year it became obvious that the State Archive presented the predominant archive service of the FPRY regarding international cooperation, thus confirming its status as such.

Душан Јончић

Начало међународног сарадње Архива Југославије

Резюме

В докладе показаны первые опыты Архива Югославии в области международного архивного сотрудничества. Первые контакты югославских архивистов с сходными учреждениями в загранице начали 50-тих годов XX века собиранием и копированием документов и обменом документов. Следует обмен опытами и организация специальных путешествиях.

По обосновании Государственного архива ФНРЮ многие иностранные архивы начали обращаться новообоснованой организации с многими вопросами. Новообоснованный архив имел очную ставку с рядом проблем, которые попытался

решить помощью специализации своих сотрудников загранице в течении 1954–1957 гг. и после этого периода. Паралельно разматывалось и сотрудничество с Международным советом архивов, приниманием участия в международных конгресах архивов и в конференциях Круглого стола архивов. Результатом этого сотрудничества были многие билатеральные контакты на этих собраниях, после которых были заключены протоколы о сотрудничестве в области архивоведения с некоторыми иностранными архивами.

Шестидесятих годов XX века тагдашний Государственный архив ФНРЮ стал носителем международного сотрудничества, и таким образом все международные контакты архивной службы в Югославии в 1961 году шли через Архив Югославии. В течении этого года стало ясно, что Государственный архив представляет архивную службу ФНРЮ в большинстве случаев в отношении к загранице, и такую афирмацию он совсем и подтвердил.

Историографија

Момчило Митровић

УДК334.732:634.8(497.11)

Венчачка виноградарска задруга у огледалу штампе

АПСТРАКТУМ: *Рад је посвећен пок. др Милану Весовићу, научном саветнику, једном од најбољих познавалаца периодике између два светска рата, дугогодишњем сараднику у Архиву Југославије и питомцу Венчачке виноградарске задруге. Писан је на основу штампе, која је у Србији излазила од краја XIX века закључно са XX веком и која је највише коришћена у библиотеци Архива Југославије.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Венчачка виноградарска задруга, штампа, вино, Бања, грозђе.*

Оснивање и рад Венчачке виноградарске задруге пратила је штампа у Србији са великом пажњом. Управе Задруге врло рано су уочиле користи од оглашавања својих производа у оновременим новинама. Кад год су то материјалне могућности дозвољавале, Задруга се јављала са рекламним огласима о продаји својих производа. Дешавало се да управници Задруге испитују разне могућности како би новинари посетили село Бању, упознали се са радом задруге и о томе обавестили своје читаоце. Знамо за примере организованог доласка (аутобусом из Београда) новинара у подножје Венчаца. Узорним радом и за ондашње прилике огромним достигнућима Венчачка задруга се наметала као лидер виноградарског задругарства на Балкану. Била је не само привредна, него и културно-просветна институција краја. Многе истакнуте личности Европе боравиле су у Бањи, разгледајући задружне подруме и достигнућа у производњи вина. На другој страни, делегације из готово свих крајева Краљевине СХС и Југославије биле су чести гости задругара. Курсеви, течајеви, посебно из области виноградарства, често су одржавани. Екскурзије ђака повремено, појединци су долазили свакодневно. Новине су пратиле многе од ових посета и о томе извештавале у мањим или већим чланцима.

У *Вечерњим новостима* од 17. децембра 1907, може се прочитати да подрум Венчачке виноградарске задруге у селу Бањи има на продају црно вино властите производње, да купци могу добити вино у Бањи, али им се оно може допремити до куће. Годину дана касније у огласу је црном вину додато и бело, али и наглашена продаја од акова па навише. Истакнута је и цена за задружна вина: у бурету Задруге каквоће 1,2 и 3 цена је била 39,34 односно 29 динара, а у бурету поручиоца исте каквоће 30,25 и 20 динара. За наруџбине преко 50 литара Задруга је давала попуст 2%. Наружбине су ишле преко Задруге у Бањи или Савеза земљорадничких задруга Београд, Књегиње Љубице 17.¹

О отварању првог винарског курса за подрумаре информацију је дао Главни савез у *Вечерњим новостима* из августа 1908. године. Ту је речено да ће се курс одржати у задружном подруму од 15. септембра до 15. новембра. Наведени су услови учешћа, цена и програм курса.²

О Конгресу Земљорадничког савеза, тринаестом по реду одржаном у Аранђеловцу 1908, извештавале су многе новине. За нас је битно да су после његовог завршетка, учесници конгреса посетили Задругу. *Новости* су писале: „Милина је било видети, шта могу да ураде вредни и сложни задругари“, и то њих 16. Озидали су подрум који кошта око 16.000 динара и око 20.000 уложили у справе, бурад и бачве. Оснивању и напредовању задруге сељаци „одају хвале“ Владимиру Стојковићу, писару Министарства народне привреде и вредном председнику Ђорђу Дукићу из Бање. За последњег кажу да је „мали човечуљак“, а велики духом, предузимљив и истрајан председник. Новинар није заборавио да помене ни ручак приређен у Задрузи под вињагом, где је било поређано 9 нових бачви вредности преко 5.000 динара (5 динара аков).³

Трговински гласник пише да је на овом конгресу на захтев Венчачке задруге повишена максимална сума коју је као позајмицу задругама могао дати Савез са 20.000 на 50.000 динара. „Том приликом видело се да задругари праве разлику између кредитних послова и позајмица и оних важних привредних послова, који ишту улагања већих капитала, и где се ови споро окрећу. Понаособно говорећи о подрумарској задрузи, мора се помнути, да њој стварно треба три капитала: један за судове, други за подрум, а трећи за грозђе задругарима“, записао је 7. септембра 1908. *Трговински гласник*. О конгресу су још писале *Београдске новине*, *Одјек* и други.⁴

Вечерње новости поново се на тему Задруге враћају 30. маја 1908. и кажу: „На самом подручју планине Венчац, а у близини вароши Аранђелов-

¹ *Вечерње новости*, 17. децембар 1907.

² *Исто*, август 1908.

³ *Вечерње новости*, 17. новембар 1908.

⁴ *Трговински гласник*, 7. септембар 1908.

ца, простире се читаво море од винограда, подигнутих пре неколико година на америчкој подлози.

Човек се мора дивити вредноћи нашега сељака кад посматра ове лепо уређене и подигнуте винограде и према томе одати им достојну хвалу.

Виноградарство у нас било је ранијих година незнатно и на унапређењу истог врло се мало радило, а о рационалном раду најмање је вођено рачуна, што се то све да и разумети, јер су такве прилике биле у нашој приреди.

Данас се на виноградарство не само са надлежног места и од надлежних фактора, но и од стране приватних лица и подузећа, полаже и ради на томе да наше виноградарство пође бољим путем, којим иду и остале наше разноврсне гране привреде.

Да је то тако најбољи је доказ, што се у нас виногради нагло подижу и рационално обрађују, а, сем тога што се и виногради здружују, да би здруженим радом више допринели развоју, напретку и усавршењу у раду у нашем винозадругарству.

Опазило се, да појединци и мали капитали не могу правилно и потпуно егзистирати на корист ове производне гране и да рентабилне основе без таквог рада не може бити. То опажање није остало само констатовање једног малог фактора, то се на остварењу задружне снаге и капитала радило и урадило.

Ми данас с правом можемо рећи, да имамо у Бањи одличну и угледну виноградарску задругу, која је основана иницијативом вредних Бањанаца а уз помоћ Савеза Земљорадничких Задруга у Београду.

Задруга носи назив „Венчачка Виноградарска Задруга“ који је назив узела зато што се виногради задругара налазе на падинама планине Венчаца.

Задруга за сада броји 18 задругара и основни капитал њен износи 9.000 динара, подељен на 180 акција од по 50 динара. Сем тога Савез Земљорадничких задруга дао је 20.000 динара задругарима, – односно Задрузи на позајмицу, и са тим капиталом подигнуте су потребне зграде, набављене потребне справе, судови за вино итд.

Задругарима зграда – канцеларије и станови за особље задружно са подрумом налази се у селу Бањи на путу Аранђеловац–Горњи Милановац.

Подрум је изграђен одлично; простран је и видан; под цементиран и уопште онакав је какав треба да буде за ту циљ.⁵

Новости додају „да је све на свом месту у подруму“, да су вински судови „колосални“ од 4.000–5.000 литара, поређани у реду с обе стране просторија. Приликом боравка у задружним просторијама новинар се уверио да „непрестано има посла“. Или се прегледа вино при врењу, или се претаче,

⁵ *Вечерње новости*, 30. мај 1908.

прочишћава, дотаче, прелева у другу бурад итд. У тренутку кад је боравио у подруму се налазило 100.000 литара квалитетног вина подељеног у три класе. Било је 3.000 литара одличне комове ракије. Вредност пића по његовој процени била је око 100.000 динара. „Задругин је подрумар г. Екмер Карло којег је Савез Земљорадничких Задруга нарочито добавио и кога он плаћа да као стручњак и човек школски практично спреман за овај посао, очува и уреди наша вина, како би се не само у нас но и на страни подигла вредност, и задобио добар глас нашем вину. И он то заиста са потпуним признањем и врши, јер је човек вредан и у свом послу неуморан“. *Новости* су писале и о муљању, цеђењу и филтрирању вина, употреби пумпе за његово изношење из подрума итд. Председник Задруге како наводе *Новости* био је Ђока Дукић из Бање, док су у Управном одбору били Живојин Гарашки, Мирослав Скерлић, Живко Катанић и Јаков Савковић. Секретар и благајник био је Јеремија Исаковић, свештеник бањански. У тексту се помиње и секретар надзорног одбора Гаврило Јовановић, учитељ из Брезовца. „Овакве су установе код нас нове“, закључују *Новости*, „и ова Задруга скоро је основана али је ипак за кратко време од две године стекла одличан глас“.⁶

Увидевши да чешће рекламирање производа и појава имена Венчачке задруге у новинама доноси Задрузи корист, Управа се 1909. године одлучила на посебан вид рекламирања: израдом плаката. Један такав плакат из поменуте године гласи:

„У времену када су све наше пијаци у земљи биле преправљене винима или вину сличним производима, – фалзификатима – и тиме доведен у питање опстанак виноградарства у целој земљи, удружио се је изванредан број виноградара из села: Липовца и Бање код Аранђеловца и основао „**Венчачку виноградарску задругу**“, да би заједничком прерадом грозђа и савременом негом вина сузбио ову, по виноградарство а и саме потрошаче вина, врло штетну појаву.

Задруга је отпочела рад и у 1907. години имала је **90.000 литара вина**, које је у току 1908. године све продала на потпуно задовољство потрошача, изузев мале количине црног вина које је остављено за даљу негу.

Од бербе у 1908. години Задруга је добила **160.000 литара вина**, које је по свима правилима савремене науке однеговано.

Квалитет вина а и цене у стању су да издрже сваку конкуренцију са стране. Вина се продају на мање и веће количине у задругином подруму по овој цени:

1. Бело „Смедеревка“	60 дин.	100 литара
2. Бело од црног грозђа	40 дин.	100 литара
3. Црно „Тријумф“	40 дин.	100 литара

⁶ *Исто*.

4. Црно старо из 1907. год. 45 дин. 100 литара
Купци који узму више од 300 литара добијају попуст од 3%.

Задруга експедије вина и у својим бурадима, с тим да за исту узима од купца на име кауције и то:

1. за буре од 1 акова 9 динара
2. за буре од 2 акова 16 динара
3. за буре од 3–5 акова 7 по акову
4. за буре од 5–12 6,50 по акову

По пријему буради у исправном стању Задруга враћа кауцирани новац, а продаје, купцима вина, бурад по предњим ценама.

Све трошкове око преноса буради до железничке станице село Бања или обратно сноси задруга, а паковање наплаћује по коштању.

Вина из задругиног подрума могу се добити и у земаљском Савезу Српских Земљорадничких Задруга у Београду – доњи спрат Класне Лутрије.

Јула 1909. године Са одличним поштовањем
село Бања – Аранђеловац **Венчачка Виноградарска Задруга**⁷

Лист *Правда* је почетком јуна 1911. објавио телеграм следеће садржине: „Данас сам добио већу количину бањанског вина са брда Венчачког, а из винограда г. Глише Дукића, економа. Вино је природно и одличног квалитета. С поштовањем, Милош Ђ. Николић, гостионичар, позоришне кафане“⁸.

Мали журнал у јулу 1911. најављује да ће Венчачка задруга код Аранђеловца подићи модеран подрум, капацитета 1.000.000 литара. Изградња ће, каже лист, коштати 80.000 динара. Исти лист је 6. јуна 1911. објавио јавну лицитацију за градњу подрума. Пишући у марту 1912. о другом курсу подрумара *Мали журнал* каже да ће се он одржати у задружном подруму у Бањи и да ће поново трајати два месеца. „Слушаоци могу бити само задругари земљорадничких задруга или одрасла мушка чељад, о њиховом трошку, који неће пребацити 50 динара“⁹.

Из 1913. године, вест у овом листу била је сасвим друге природе: „Управа Друштва Црвеног Крста решила је да одсада набавља вино за болнице од „Венчачке виноградарске задруге“ као врло добро“¹⁰.

У годинама после Првог светског рата за време обнове земље од ратних разарања, а тиме и обнове Задруге новинари су много мање посвећивали пажње раду задруге и њеним резултатима. Сензационални резултати ра-

⁷ Приватна својина породице Стојић, Плакат.

⁸ *Правда*, 3. јун 1911.

⁹ *Мали журнал*, јул 1911.

¹⁰ *Исто*, март 1912.

да нису се могли ни очекивати, требало је достићи ниво развоја и угледа стеченог пре Балканских и Првог светског рата.

У августу 1926, одржан је у Бањи и Аранђеловцу Свесловенски земљораднички збор, коме је присуствовало више делегата словенских земаља, Бугарске, Чехословачке, Пољске и других, као и десетине домаћих гостију. Лист *Село* је обавестио о томе своје читаоце и додао како је преко стотину гостију обишло Венчачку виноградарску задругу, уверивши се у марљивост шумадијског сељака.¹¹

Од 1929. године, *Политика* је почела да редовно обавештава своје читаоце о раду Задруге. Уз фотографију чланова задруге, са председником Михаилом Стојићем, јула 1929. *Политика* објављује дужи чланак под насловом „Винарска Задруга Венчац“. Описујући крај под Венчацом и Букуљом као устанички, слободарски и побожан, аутор констатује да је задружна идеја „овде развијена као ретко где“. Помоћу задругарства и малим уложеним капиталом, показало се да се може урадити много. Тешкоће су биле велике, пре свега „од оног урођеног неповерења нашег света према свим новинама“. Ниједан од оснивача Задруге није имао више од 15 ха земље, да би у време када је писан чланак 100 задругара имало преко 800.000 чокота винове лозе. Новинара су импресионирале бачве које су могле да приме 11.300 кг вина, затим стаклена бачва, па други подрум који је имао капацитет 1.000.000 литара, Карађорђева бачва итд. Импресионирано га је сазнање да је краљ Александар најјачи задругар и да се његово грожђе прерађује у заједничком подруму. У чланку се наглашава културно-просветна улога Задруге. Виногради задругара, каже новинар *Политике*, другачији су од осталих (густи, прскани, јаки), али се и куће задругара разликују од осталих. Оне су окренене, ђубре изнешено, млади нараштај је образованији и то у свим селима Липовца, Брезовца, Бање, Тополе, Винче и Врбице.¹²

Међу више новинара који су организовано посетили Задругу током фебруара био је и извештач *Трговинског гласника*. У опширном представљању Задруге са поднасловом „Рад ове Задруге чини част задругарству“, аутор подвлачи значај земљорадничког задругарства за пољопривреду Србије и развој села уопште. Говори о историјату Задруге и берби грожђа 1929, која је била слабија од претходне године. Квалитет грожђа, међутим, био је много бољи. „Од јутра до мрака стижу у двориште Задруге многобројна кола натоварена грожђем појединих задругара. Ту се одмах испитује квалитет и утврђује количина грожђа која се опет хитро узима у прераду“. Прерада се врши до дубоко у ноћ. Новинару није промакло да су подруми Задруге 1906. и 1912. године снабдевени веома dobrим вентилаторима и да је у њима примерена чистоћа. Све је на свом месту и у најбољем реду. Задруга је у

¹¹ *Село*, август 1926.

¹² *Политика*, 17. јул 1929.

то време имала 280 великих бачви са капацитетом од преко пола вагона и око 1.200 малих транспортних буради између 50–2.000 кг. Карађорђево буре садржавало је 8.298 литара. За њега су сељаци тврдили да је старо 120 година и да је приликом његове израде мајсторима помагао сам Карађорђе.

У Задрузи је 1929. године ангажован стручњак из Немачке Емил Редер како би „завео“ најмодерније методе у преради грожђа. Поред осталих вина Задруга је у 1928. години почела да производи и жилавку од грожђа са Опленца. Као сензационална вест објављена је чињеница да задруга продаје свеже грожђе у Бечу.

У чланку се додаје да је штета што грожђа те године није било више и уочава чињеница да кредити које Задруга добија од главног Задружног савеза (1.000.000 динара) не задовољавају амбиције венчачких задругара. Њ. В. краљ је у то време на Опленцу имао 120.000 чокота винове лозе, чији је род транспортован у бањанске подруме.¹³

Кад је новинар, половином августа 1929, угледао у Бањи жуто окречену зграду на којој је писало „Венчачка виноградарска задруга основана 1903“, помислио је: мало напреднија сеоска економија... Убрзо је, међутим, схватио да је то место „због кога Шумадија може да буде горда“. За разлику од многих других задруга, где се углавном удружују имућнији људи да боље продају грожђе и вино, у Венчачку виноградарску задругу удружили су се „прости и прави шумадијски сељаци“. Али не да брзо дођу до ћара, већ да годинама марљиво раде и граде своју задругу. Квалитет грожђа одређује поред осталог цену, тако да је интерес сваког појединца да уз количину донесе што пробраније грожђе. У просеку су задругари имали по 20.000 чокота, али је било и са 30.000–50.000 јединица. Краљ је имао највише. Подрум је, пише *Политика*, оно што „ову Задругу ставља у први ред“. Задружни дом, иначе, изгледа као обична сеоска кућа. Оно што је главно то је под земљом. „Није претерано рећи, да је задружни подрум монументалан. У нашој земљи је не само највећи већ и најмодерније уређен. На целом Балкану не може се наћи бољи, а долази у ред најбољих европских подрума. План за нови подрум је урадио г-Д. Леко, док је највећи део дрвених буради рађен у Обреновцу. Стари подрум је 30 метара а нови 40 метара дужине и 15 метара ширине. Просечна висина буради је била 5 м, а дужина тако да се човек поред њега осећа као патуљак“. Стаклено буре (од армираног бетона, изнутра обложено стакленом навлаком) радила је париска кућа „Vogel i Comp“. Дужина му је била 8 м, висина 4 м, ширина 4 м, капацитет 7 вагона вина. На Карађорђевој бачви, новинар је уочио „трагове бајонета“ и пушчаних зрна. У време кад је боравио у подруму, очекивала се замена карабитних лампи електричним осветљењем. Импресионирале су га и две машинске пресе за грожђе и једна велика хидрауличка преса, филтери за вино, казан за дести-

¹³ *Трговински гласник*, 3. март 1929.

лацију вињака, „који не уступа ни најбољем коњаку“, пумпе за испумпавање вина из великих у транспортне буради и друго. Репортажа у *Политици* завршава констатацијом: „И морате искрено зажалити, зашто сваки наш виноградарски крај нема своје село Бању... Узор је ту, треба само поћи за њим“.¹⁴

И следеће, 1930. године, овај пут у октобру, у *Политици* је Задруга представљена репортажом „Како су виноградарски испод Венчаца створили своју задругу“. Уз познати историјат задруге ту је речено да су ратови омедали да се надземне грађевине израде онако како су биле замишљене. А замишљене су биле да „приме све канцеларије, разне културне институције и један народни сељачки универзитет“. Године 1930. уложен и уплаћени капитал у Задругу је износио 600.000 динара подељен на 940 улога међу стотину задругара. Принцип рада био је следећи: Задруга прими од задругара грожђе и даје му предужам. Онда га обради и организује заједничку продају, а задругарима исплаћује нормалну пијачну цену. Тек после коначне продаје одређује се и коначна цена грожђа и задругарима исплаћује разлика између предужма и остварене цене. Непродато вино задруга може да чува годинама, што је у приватном газдинству немогуће. Годинама је основни проблем био што Задруга није могла да прода сво произведено вино. Не зато што је квалитет био слаб, но што је потражња била мала, а извоз због огромних царина неизводљив. Испод Венчаца 1930. године добијане су следеће врсте грожђа: смедеревка, ризлинг, жилавка и дињака (ружичаста), а од црних каменичарка (прокупац и скадарка). Задружни специјалитет и фаворит било је вино „Тријумф“ (добило име по машини на којој се спремало). То је била мешавина каменичарке и скадарке, која се правила без петелке. Машинским путем се одвајало зрно, гњечило и вино заједно са зрном превирало. Тек касније је вршено цеђење. Ружица се добијала од скадарке, каменичарке и зачинке.¹⁵

Само месец дана после ове репортаже у *Политици* налазимо још детаља о Венчачкој виноградарској задрузи. Један од њих је да у подруму нема предатих вина и жестоких пића. Од знамените бербе из 1905. године, чувано је 5.000 кг вина, „али је све то што попивено, што разнесено и поломљено за време непријатељске окупације“. Други детаљ је да у подруму и Задрузи раде следећи запослени: стручњак, секретар, благајник и два подрумска момка. У сезони бербе унајмљивало се 25–30 радника чија надница није прелазила 30 динара (за прековремени рад добијало се по 3 динара за сат). И трећи детаљ из поменутог чланка била је изјава Михаила Стојића, председника Задруге, који је рекао: „Установа је под данашњим условима дошла до максимума. Њој није сврха виша цена ни већа зарада. Нама је циљ да што боље продамо вино и да га што пре уновчимо“. Потребни су кредити,

¹⁴ *Политика*, 6. април 1929.

¹⁵ *Исто*, 29. октобар 1930.

ширење културне мисије Венчачке задруге и помоћ Здравственој задрузи која је већ у то време имала своје лекаре и апотеку.¹⁶

О прослави Светог Трифуна, заштитника Венчачке виноградарске задруге, писала је *Правда* 1934. године. У чланку се каже да је Задруга била сувише мала да прими све задругаре и госте који су дали допринос унапређењу ове институције. После свечаног обреда, који су служили два свештеника, сервирана је закуска за време које је говорио Михаило Стојић. „До дубоко у ноћ трајало је весеље чланова задруге који су својим напором и трудом створили ову установу, којим се данас поносе сва наша шумадијска села“.¹⁷

„Око 50 вагона грожђа изнела је овогодишња берба у Венчачкој виноградарској задрузи“ наслов је текста у *Политици* од 5. новембра 1931, а поднаслов „Берба је осредња али грожђе мери од 18–22% шећера“. Описујући последње дане бербе и разговоре са председником Задруге, новинар за њега каже да је говорник и политичар. „Сељак какав се по интелигенцији, разумности ретко среће. Човек с којим се толико пута у иностранству репрезентовала наша сељачка раса“. Овај дом, рекао је за Задругу том приликом Михаило Стојић, имовина је 120 ситних земљорадника и власника малих винограда. „Као што видите ми смо појединци сиротиња, али смо овде у задрузи моћни, богати, прави индустријалци...“ У Задрузи је у време бербе било „као на каквом прометном тргу“. Сваки задругар је премеравао своје грожђе, рачунајући колико ће му труда бити исплаћено. „Колики је то напредак наших ситних виноградарских падина Венчаца и Букуље, треба подсетити само на то да је у задружној теорији још више у задружној пракси познато да је виноградарско задругарство најтежи виноградарски облик“. Кроз венчачку задругу и њен живот најлакше се може увидети модеран задружни дух, „задружни морал и савремена произвођачка способност српског сељачког задругарства“. *Политика* већ у то време није сумњала да ће Задруга ући у историју. Тад се то видело по великом интересовању новина и новинара. „Кад се у Француској, земљи вина, постојбини шампањца, о једној виноградарској Задрузи која је у свом развоју забележила лепе успехе, пишу књиге, онда би се о нашој Венчачкој виноградарској задрузи могле с правом писати, не само репортаже, него и читаве књиге, јер је она старија и моћнија. Задруга је поред осталог имала и принцип код продаје вина да га непосредно продаје потрошачу. У агенте продаје није имала поверења, кафане такође. Плашила се „компромитовања“. Била је довољна само једна дописница, говорили су у Задрузи, са наруџбом од најмање 5 флаша и да оне стигну до купца пре него што се он нада.“¹⁸

¹⁶ Исто, 29. новембар 1930.

¹⁷ *Правда*, 15. март 1934.

¹⁸ *Политика*, 5. новембар 1931.

Тридесетогодишњица рада Задруге обележена је насловом „Тридесетогодишњица задруге која је препородила не само село у којем је но и читаву ближу околину“. Новинар се потрудио да подсети читаоце на најзначајније моменте из историје Задруге: иницијативу Антона Мајоревића за оснивање Задруге, прву стручну обраду вина из 1907. године, Велимира Стојковића, зидање подрума и настанак 200 бачви (све до 1914. године), окупаторско искоришћавање 1915–1918, набавку пресе „тријумф“ 1921, подизање још два спрата над подрумским просторијама 1931, производњу винског дестилата, комовице и винског сирћета. Захваљујући утицају Задруге у Бањи је у том тренутку постојало још пет задруга: здравствена, житарска, воћарска, потрошачко-набављачка и кредитна.¹⁹

„Шумадијски сељаци који о свом трошку представљају југословенски народ“ – наслов је великог чланка објављеног у *Политици* 7. новембра 1935. са додатком подналова „Од прљавог грожђа они су доспели до производње шампањца“. Задругари су у то време имали око 150 ха винограда са преко 1.200.000 чокота и први пут су користили у подруму за покретање мотора и осветљење електричну струју. Процес спремања вина ишао је у то време преко преса, од којих је грожђани сок довођен цевима до бачви у врионици, надземном делу подрума. После врења производ је спуштан у прву подрумску разину, где је опет у огромним бачвама и на одређеној температури остајао годину дана. Тек потом је ишао у други подрум 12 м испод земље где је температура током године била стална. Новинар који је имао прилике да види сличне подруме у Ремсу (Шампања), тврдио је да виђено није било боље од венчачког. Крупно, дугуљасто зрно златне боје грожђа већ више година до тада је продавано на светским пијацама. Године 1935. није било извоза, јер због суше грожђе није достигло жељени квалитет, а задругари су настојали да задрже „свој глас“. Због економске кризе и слабе тражње вина у подрумима је било око 35 вагона двогодишњег и трогодишњег вина, три вагона коњака, 15.000 флаша вермута и око 15.000 флаша шампањца, који још није изношен на тржиште и продаван је само излетницима и посетиоцима Задруге. Новинари су забележили и атмосферу која је владала када је двориште Венчачке задруге осветљено електричном енергијом. Сви задругари су од кућа донели печење и „поседали испод своје електричне светлости“. Кад су изређали разна вина, прешли су на шампањац. Призор какав се до тада није виђао у Краљевини Југославији. Многи су први пут видели електрично осветљење. Свему томе присуствовао је и нови стручњак који је дошао из Загреба наслеђујући најпре Француза а потом Немца. Сем њега сви у Задрузи били су сељаци од којих ниједан није имао више од четири разреда основне школе. Зато су и наглашавали велики недостатак у стручном пласману својих производа.

¹⁹ Исто, 3. јул 1940.

Вероватно претерујући *Политика* бележи да је Задругу током 1935. године посетило око 50.000 људи. Своје колеге доводили су агрономи, лекари, правници, новинари, долазиле су ђачке екскурзије, представници страних држава, министри, полицајци и други. У новинама у Енглеској, Француској и Немачкој могле су се читати репортаже о задрузи из села Бање. Свима који су долазили, требало је показати гостопримство шумадијског сељака. „Али су задругари увидели да их то често репрезентовање може да упропасти, јер они не могу да затраже новац, а ни једној од наших установа не пада на памет да би Венчачку Задругу требало обештетити за то бесплатно репрезентовање“. Посебно због чињенице, закључује *Политика*, што је то „претерано за венчачке задругаре који и тако кубуре са новцем“.²⁰

После изузетно богате бербе 1935, две наредне су знатно подбациле, што Задрузи није много сметало, јер су се залихе пића у њеним подрумима цениле на око 800.000 литара, објављивала је *Политика* 1936. и 1937. године. Вина су по квалитету била равна, ако не и боља од страних, коњак, вермут и шампањац рађени су од чистих природних винских дестилата. Две су незгоде пратиле задружно пословање: недовољна продаја и недостатак кредита. У Београду је било тешко отворити продавницу због велике трошарине (стовариште је било код „Лондона“). Михаило Стојић се жалио новинарима да се може десити да се продавница пре отвори у Берну (1936. године вођени су преговори), него у главном граду Србије због неразумевања београдске општине око трошарине. За отварање продавнице у Београду требало је 50.000–60.000 динара што Задруга у то време није имала.²¹

Репортажа из јануара 1937. која носи наслов „Наша најстарија и најмодернија виноградарска задруга производи одличан шампањ и вермут“ говори о Венчацу, Бакићевим дворима, врстама вина које се производе у задрузи и констатује да њихова „вредност лежи у томе што се виногради налазе на основи веома богатом гвозденим рудом“. Лоза апсорбује велике количине гвожђа „услед чега је вино веома здраво“.²²

Задруга је 1937. године успела да сачува винограде својих задругара, иако је те године берба подбацила за 70%. Писање чланка о Задрузи „за једног новинара овде је лак посао“. Не треба ништа да пита, ништа да чачка. Треба гледати и слушати шта ти отресити људи говоре о свом раду, својим успесима и тешкоћама које су им стајале на путу док су стварали оно чиме се поносе не само они „него цела наша земља“. Један задругар је хвалио Задругу јер је дала плави камен да се одбране виногради од пламењаче, која је „сатрла“ винограде у другим крајевима. И незадругари, каже други, имају користи од Задруге. „Кад ми од својих чланова покупимо грозђе, ми га

²⁰ Исто, 7. новембар 1935.

²¹ Исто, 8. мај 1936.

²² Исто, 7. мај 1937.

склонимо са пијаци и тако њима дамо слободан пут“. Незадругари имају прилику да лакше продају своје производе. Новинар је још дознао да је краљ Александар, пошто је направио свој подрум, узео једно буре Карађорђа а друго оставио у подрумима Задруге. Забележио је изјаву Душана Коларевића, једног од чланова Управног одбора: „Ми смо нешто пре европског рата, поручили ово буре код једне француске фирме (мисли на буре од 70.000 литара запремине). Та фирма је имала у Будимпешти своју филијалу, која је наредила да пошаље раднике и материјал за монтирање бурета. Материјал стигао, радници дошли а тада букне рат. Радници су били интернирани. Пристали су да раде и даље. У току рата буре је било готово. Како је после рата франак било несразмерно јачи, ми смо морали да платимо више него што је било погођено“. Буре је било погодно за типизацију вина. У току рата, причао је репортеру један задругар, непријатељ је терао да се доноси грозђе а он је извозио вино. Пет задругара – официра погинуло је у току рата. После рата заједничко мишљење задругара било је „да је најпрече обнављати своју задругу па тек онда своје домове“. Задруга је касније помагала обнови огњишта. Приликом надзиђивања подрума 1931. године, српски инжењери су обишли целу Европу да би видели какви су савремени подруми и постројења. „По угледу на Европу ми смо добили најмодернији подрум са канцеларијама, салом за предавања, становима за раднике“. У време писања ове репортаже у Задрузи је било 8 стажиста, ученика пољопривредне школе и свршених студената. По правилу, најбољи од њих остајали су у задрузи.²³

Током једнодневне посете Опленцу и Аранђеловцу, посланик СССР-а Плодњиков посетио је јула 1940. Венчачку виноградарску задругу. У спонтаном разговору са неколико задругара и председником Михаилом Стојићем гост се интересовао за број виноградарских подрума, површину задружних винограда, род грозђа, успехе Задруге и њену организацију.²⁴

Велике штете нанео је град 1940. године, али је берба у Задрузи у поређењу са другим крајевима била добра. Те године јачина шире била је 17 гради, што је с обзиром на временске прилике оцењено као „добро“, иако је грозђе задругара обично годинама имало снагу 18–22 града, а најбоље сорте и до 24 гради. Те године 125 задругара имало је 120 ха винограда, у просеку по 1 хектар. Већина је заправо имала мање, око 5.000 чокота (на хектар је ишло до 8.000 чокота). Свега два задругара имала су 40.000 чокота. *Правда*, из које доносимо ове податке, констатовала је и чињеницу да је Задруга посебну пажњу поклањала стручњацима за прераду вина. „Дуго смо имали невоље с тим“, рекао је новинару Михаило Стојић, „добар стручњак није се дуго задржавао на селу, рђав није могао опстати“. Задруга се договорила са Министарством пољопривреде да сваке године шаље на праксу 4–6 ученика

²³ Исто, 27. октобар 1937.

²⁴ *Правда*, 27. јули 1940.

Пољопривредне школе од којих је најбољега Задруга слала у Винарску школу у Вршцу, а потом у већа предузећа сличне намене а тек на крају их враћала у Бању. Једном недељно доцент Пољопривредног факултета Вукашин Тоскић долазио је у Задругу и давао упутства и инструкције за прераду и одржавање пића. Та упутства су се посебно односила на засађивање нових винограда савременим сортама грожђа, са више шећера и бољом аромом. Сорте су прилагођене венчачком поднебљу. Берба грожђа 1940. године трајала је петнаестак дана, зрно је било слабије због града али је обећавало довољно вина до идуће јесени.²⁵

Лист *Земљорадничка задруга* посветио је две стране посети совјетске делегације Венчачкој задрузи јуна 1940. године. Делегација је боравила у Београду ради потписивања трговинског уговора а предводио ју је Лаврентијев, посланик у Софији. Гости су у Задрузи послужени вином, обишли су постројења и били на закуски коју је припремила управа Задруге. Михаило Стојић је тада рекао: „Мој први поздрав као задругара, мора бити упућен Русима који су сада овде. Радујем се њиховом присуству и молим да предају наша осећања братском руском народу. Ми се радујемо, јер као што знамо једино задругарство може да помогне сељаку да се пробије кроз живот. Исто тако знамо, да нико неће моћи ништа Словенима када буду један другом пружили руку. А мајка свих Словена је одувек била Русија“.²⁶

Берба у Венчачком виногорју је већ при крају. Те године није било журбе ни умора. Није било богзна шта ни да се бере. Лепи дани као да су дошли као накнада за слаб род. Град је упропастио род, забележила је *Политика* у јесен 1940. Отприлике четвртина просечне бербе те године је убрана и смештена у подруме. Срећом, Задруга је током године на име остварених повишица поделила својим члановима 1,2 милиона динара. Била је још увек у успону, после отплате дугова и камата. „Ако би се дао преглед рада Венчачке задруге, онда се слободно може рећи да је она не само подигла задругарство у том рејону и да је својим задругарима остварила несразмерно веће цене за грожђе, већ је она у неку руку привредни, културни, социјални центар околних села“, један је од закључака наведеног листа. Њени задругари створили су још две задруге, набављачку у Бањи и сточарску у Липовцу. Задруга гради Дом здравствене задруге, финансира и две домаћичке школе задужбине Николе Спасића, у њој уче будући агрономи и ученици пољопривредних школа. Укључила се у електрификацију села новчаном помоћу. Како је *Политика* забележила, задужбина Николе Спасића помагала је Задрузи у отварању продавнице у Београду, уступајући просторије у пасажу своје нове палате у Кнез Михаиловој улици. Замишљено је да ентеријер продавнице буде у шумадијском стилу са сеоским намештајем и посуђем. У продавници је требало да се седи на трношцима за софрама, вино пије из чу-

²⁵ Исто, 24. октобар 1940.

²⁶ *Земљорадничка задруга*. 16. јун 1940.

тура, шампањак из пехара а ракија из ђурђовача. Успеси Задруге били би још већи да у то време није било нелојалне конкуренције, фалсификованих и разблажених вина.²⁷

У *Правди* је, 2. октобра 1940, на целој страни објављен интервју са Михаилом Стојићем под насловом „Истакнути задругар г. Михаило Стојић говори о пуној актуелности задружних принципа кроз Венчачку виноградарску задругу“. У чланку су изнети историјат Задруге, градња њених подрума, начин пословања, производни и основни принципи рада. Текст прате, као у готово свим цитираним репортажама, фотографије задружних објеката или задругара.²⁸ Сличан садржај објављен је као ауторски текст Михаила Стојића у *Задружном календару* исте године.

Током Другог светског рата о Задрузи су поред осталог писали *Обнова*, *Сртско село* и други листови. Крајем 1942. године написан је велики чланак у листу *Обнова* поводом 40 година рада Венчачке виноградарске задруге. Лист је назива највећом виноградарском задругом у Србији „једном од највећих Задруга ове врсте у Европи“. Подсећајући читаоце на историјат Задруге, новинар наглашава да је њен успех остварен захваљујући „подешавању“ сорти винове лозе, структури земљишта. „За кречна земљишта најбоље одговара подлога „берландијери“ која издржи и преко 75% креча“, констатовала је поред осталог *Обнова*. Поред производње вина у Задрузи су добијани шампањак, вермут, вињак и коњак. У време писања текста, капацитет прераде у подруму је износио 120 вагона, док је целокупна имовина Задруге износила неколико десетина милиона ондашњих динара. Иако је рат увелико трајао поседовала је хидрауличке пресе, модерне муљаче, пумпе, лабораторијске справе за анализу и хемијско испитивање вина, бурад и бачве.

Овај чланак очито показује да је Задруга и у ратним условима радила држећи се принципа и правила која су донесена много година пре тога.

Momcilo Mitrovic

The Vencac Vineyard Cooperative Reflected in the Press

Summary

It is possible to follow the work of the specialized wine organization „Vencac Vineyard Cooperative“ through press reviews in the papers and magazines from the very beginning when it was founded in 1903 up until the end of World War II. As the first

²⁷ *Политика*, 27. октобар 1940.

²⁸ *Правда*, 2. октобар 1940.

Cooperative of its kind on the Balkans, it constantly attracted the attention of journalists and other writers who wrote about its results in cultivating, harvesting and processing wine. Especially between the two World Wars numerous features, reviews and interviews were written about the members of the cooperatives and related topics. All bears much greater significance if one knows that the Cooperative was located in the small village of Banja, near Arandjelovac, about a hundred kilometers from Belgrade.

The study offers a review of domestic press releases (especially in „Politika“, „Vecernje Novosti“ and others), but it is a well known fact that even journalists from abroad wrote about the Cooperative. After World War II interest of the press for the „Vencac Vineyard Cooperative“ declined, with the exception of the magazine „Navip“ owned by the Navip company within which the Cooperative operates under the name „Navip Vencac Vineyards“.

Момчило Митровић

Венчацкиј виноградарскиј кооператив в зеркале печати

Резюме

Работа „Венчацког виноградарског кооператива“, специјализованној винној организацији, можно следићу через соопшћенја газет и журналон с начала обосновывания 1903 года до конца Второй мировой войны. Как первый кооператив на Балканах таковог типа, со своими результатами в выращивании, уходе и переработке винограда, был всегда атракцией для журналистов и других посланцев писания. О нем, особенно между двумя войнами, были написаны многие из, упоминаний и интервью с членами задруги итд. Все это получает значение если известно что кооператив был в маленьком селе Баня, недалеко от города Аранджеловац, около сто километров от Белграда.

В этом докладе находится обзор домашней печати (особенно из газетах „Политика“, „Вечерние новости“ и других), но известно то, что о Кооперативе писали и журналисты других стран.

После Второй мировой войны заинтересованность печати для „Венчацкиј виноградарскиј кооператив“ ослабела, кроме газет учреждения „Навип“ одинакового названия, в чьем составе работает Кооператив под названием „Навип Венчацские виноградники“.

Предраг Крејић

УДК341.218(497.1:72+8)

Признање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од стране држава Јужне и Централне Америке

АПСТРАКТУМ: *Тема рада је када и како је дошло до признања Краљевине СХС од стране држава Јужне и Централне Америке, као и однос тамошњег југословенског исељеништва према том питању.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *признање, Краљевина СХС, Аргентина, јужно-америчке државе, југословенско исељеништво, конзулат.*

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевине СХС) 1. децембра 1918. и формирање заједничке владе 25. децембра било је проправљено нотификацијом којом су владе савезничких и неутралних држава Европе, САД и Јапана обавештене о овом чину. Међутим, због противљења Италије међународно признање Краљевине СХС је ишло отежано и уз обавезну ограду да се признањем не прејудицира коначно решење граница нове државе. То је био уступак пре свега Италији због њених претензија на делове територија које су требале да припадну Краљевини СХС.¹ Краљевину СХС је прва признала Норвешка, 26. јануара 1919, дајући позитиван одговор на ноту министра спољних послова КСХС Анте Трумбића од 18. јануара.² Седмог фебруара то су учиниле и САД, док је већина европских земаља, укључујући Велику Британију и Француску, признала КСХС непосредно пре и после закључења мировног споразума са Немачком у Версају

¹ Bogdan Krizman, *Pitanje međunarodnog priznanja jugoslavenske države 1919. godine*, *Istorijski glasnik* XX veka, III, Beograd 1962, 345–386.

² У питању је нота којом је Анте Трумбић известио стране министре спољних послова да је од краља Петра постављен за министра иностраних послова у првој влади Краљевине СХС изражавајући жељу да ступи у службене односе са њима. *Isto.*

28. јуна 1919.³ Потписивањем мировних споразума са осталим непријатељским земљама Краљевина СХС је стекла признање и од њих. Коначно, Рапалским уговором, од 12. новембра 1920, најзад је то учинила и Италија чиме је КСХС сматрала питање свог међународног признања завршеним.⁴

Међутим, 1919. Краљевину СХС нису признале државе Јужне и Централне Америке (у даљем тексту само Јужне Америке). Разлог томе није лежао у њиховој неспремности да то учине, већ у чињеници да влада КСХС није упутила владама земаља Јужне Америке званично обавештење о уједињењу на основу којег би могао следити акт о признању.⁵ Посланици Србије, односно тада већ државе СХС, у земљама у којима су били акредитовани обавестили су своје колеге из других земаља, међу којима и јужноамеричке, о промени назива посланстава и конзулата Краљевине Србије у посланства и конзулате Краљевине СХС, али је то било све.⁶

Један од разлога што су овом приликом земље Јужне Америке биле занемарене вероватно је лежао у чињеници што су политички и економски односи Србије са тим географски веома удаљеним земљама били потпуно неразвијени, а број исељеника пореклом из Србије веома мали. За време Првог светског рата, због јаких колонија исељеника југословенског порекла (највише Хрвата, а знатно мање Срба и Словенаца) досељених из Аустроугарске (нарочито из Далмације) и Црне Горе, које су преко своје организације Југословенска народна одбрана знатно материјално помагале Југословенски одбор у Лондону и његову борбу за стварање југословенске државе, појачао се интерес Србије да са тим континентом успостави извесне односе. Међутим, све што је на том пољу урађено биле су посете неких мисија и отварање почасног конзулата у Валпараизу (Чиле). По завршетку рата, када су држављани југословенског порекла из Аустроугарске и Црне Горе постали држављани КСХС, то је било крајње недовољно да задовољи потребе исељеника разасутих на огромном пространству континента.⁷

Чињеница да је од формирања владе крајем децембра 1918. до 22. новембра 1920, министар спољних послова КСХС био хрватски политичар Анте Трумбић, родом из Далмације, и да се ни он није заузео за решавање овог питања указује да је за неупућивање захтева за признање постојао дру-

³ Велика Британија је признала Краљевину СХС 1. јуна, а Француска 5. јуна. Исто.

⁴ Исто.

⁵ О међународно-правном аспекту признавања новонастале државе видети у: Милан Бартош, *Међународно јавно право*, књ. 1, Београд 1954; Јурај Андраси *Међународно право*, Zagreb 1987, 66–69; Ђорђевић Стеван, Митић Миодраг, *Дипломатско-конзуларно право*, Београд, 2000.

⁶ Архив Југославије, Посланство Краљевине Југославије у Шведској – Стокхолм, АЈ-382-12-38.

⁷ Посланство КЈ у САД – Вашингтон. АЈ-371, Ф-43, досије Јужна и Средња Америка.

ги разлог.⁸ Можда је на то утицала чињеница да је Краљевина СХС била призната на Мировној конференцији у Версају, али је основни разлог, по свему судећи, лежао у преовлађујућем европоцентричном схватању међународних односа владе КСХС, по коме је само оно што се дешавало у Европи било од светског значаја при чему су само још САД и Јапан третирани на исти начин. Такво становиште довело је до тога да су земље Средње и Јужне Америке признале КСХС више од три године после њеног стварања. Повод том чину била су дешавања која су занимљива не само са становишта познавања прилика у југословенском исељеништву у Јужној Америци и односа матичне државе према њима, него и међународне дипломатске праксе.

Већ почетком јануара 1919. почасни конзул Краљевине Србије у Валпараизу (Чиле) Лујо Митровић је известио краљевско посланство у САД о одушевљењу које је у тамошњој колонији изазвала вест о уједињењу. Изразио је истовремено очекивање да ће чилеанска влада ускоро бити службено обавештена о проглашењу КСХС како би могао званично да почне користити нов службени назив. У одговору му је изражено уверење да ће то сигурно бити брзо решено тако да он одмах почне употребљавати нови назив. Међутим, нотификација није извршена. У Министарству иностраних дела (МИД) у међувремену су схватили да је неопходно отворити нове конзулате у Јужној Америци, опредељујући се за почасне конзуле, вероватно као јевтиније решење. Од владе Чилеа је затражено одобрење за отварање новог конзулата у граду Пунта Аренасу, с предлогом да за почасног конзула буде постављен Вицко Кусановић. Чилеанско министарство иностраних послова је фебруара 1920. позитивно одговорило на тај захтев. Међутим, егзекватура за Кусановића није стизала, па је у том смислу Трумбић септембра 1920. контактирао краљевског посланика у Шпанији Анте Тресић-Павичића.

У исто време када је решавано ово питање, конзул из Валпараиза је обавестио посланство у Вашингтону да њега и остале исељенике који се изјашњавају као држављани КСХС званични органи Чилеа третирају као држављане Србије, јер Чиле као ни друге земље Јужне Америке нису признале КСХС.⁹ Тај допис, прослеђен МИД-у и пропраћен молбом посланика Славка Грујића да се изврши нотификација, изазвао је чуђење будући да Чиле неколико месеци раније, приликом давања одобрења за отварање конзулата, није покретао питање признања. Ипак у конзуларно-привредном одељењу МИД-а су сматрали да то неодољно треба урадити пошто већ није учињено када је требало.¹⁰

⁸ *Устав и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1935–1941*, Београд 1988, 203.

⁹ Посланство КЈ у САД – Вашингтон. АЈ-371, Ф-43, досије Чиле.

¹⁰ АЈ-334 Министарство иностраних послова (МИП). Конзуларно привредно одељење (КПО) Ф-26, досије Чиле. Почасни конзулат Валпараизо и АЈ-334 Управно одељење

У јулу 1920, влада КСХС је одлучила да отвори почасни генерални конзулат и у Буенос Ајресу, а да на место конзула постави угледног и богатог исељеника Мигуела Миху Михановића, једног од тројице угледних исељеника браће Михановић, који се током рата веома залагао за стварање југословенске државе. На упит послат министарству иностраних послова Аргентине да ли постоје сметње за његово постављење, преко посланства КСХС у Паризу добијен је одговор да влада Аргентине на наименовање и жељу за отварањем представништва гледа са симпатијама, али је дипломатски одмереним тоном скренута пажњу на то да није примљен захтев за признање Краљевине. Михо Михановића се захвалио на предлогу за постављење, оценивши да држава треба да именује дипломату од каријере за конзула у Аргентини. Свој став је опширно изложио у меморандуму, који је саставио у својству председника друштва „Јадран“ (друштво је обухватало све огранке Југословенске народне одабране на подручју јужног Атлантика). Скренуо је пажњу да је у истом својству годину дана раније послао меморандум на који није добио одговор. У њему је пренео мишљење исељеника да је неопходно да држава отвори званично представништво које би водило бригу о њима у целој Јужној Америци и унапређивало економске и друге односе са тим континентом.¹¹ Разумљиво, уз претходно тражење признања Краљевине.

Заштита интереса исељеника у Јужној Америци потеклих са територија које су некада била део Аустроугарске и Црне Горе а сада су чиниле део Краљевине СХС, представљала је велики проблем јер већина њих још није имала држављанство домицилних земаља. Почасни конзулати су имали ограничена овлашћења и успостављање каријерног конзулата је било преко потребно. Иако није добио одговор, Михановић је то питање и даље покретао.

У цео случај се тада активније укључио краљевски посланик у Шпанији и Португалији – Анте Тресић-Павичић, под чију надлежност су потпадале конзулати у Јужној Америци. Његова и Михановићева активност су вероватно одлучујуће допринели, мада не треба искључити још неке факторе, да се ово питање после доста натезања коначно повољно реши. Децембра 1920, Павичић је службено боравећи у Београду обавестио надлежне у МИД-у о проблемима који постоје међу југословенским исељеништвом у Јужној Америци, истакавши њихово незадовољство односом матичне државе према њима. Исте оцене је поновио и почетком следеће године у критички интонираном извештају председнику владе и министру иностраних послова Николи Пашићу. У њему није директно покренуо питање признања,

(УПР) Персонални одсек Ф-94-303. Будући да је грађа Политичког одељења МИП-а КЈ највећим делом страдала за време Другог светског рата, подаци за овај чланак су црпљени само из грађе поменутих одељења МИП-а, као и грађе Посланства Краљевине Југославије у САД – Вашингтон.

¹¹ АЈ-334, КПО-МИП КЈ, Ф-2 . досије Аргентина; АЈ-334, УПР-МИП, Персонални одсек Ф-94-303.

али је подробно описао проблеме у исељеничкој колонији који су у највећој мери проистицали из одсуства представника матичне државе који би могли да им пруже правну и другу заштиту. Будући да је већина тамошњих југословенских исељеника потицала из Далмације, одакле је и сам био родом и где се налазио његов изборни округ који је својевремено као посланик заступао у аустријском парламенту, Тресић-Павичић је познавао ситуацију у Јужној Америци. Многе исељенике је лично знао, а са некима се и дописивао. Сматрао је да је према исељеницима у Северној и у Јужној Америци учињено доста грешака и да им није посвећена заслужена пажња. Нарочито је, по његовом мишљењу, било занемарено исељеништво у Јужној Америци које је, иако малобројније од северноамеричког, било изразитије југословенски опредељено и много више помагало борбу за ослобођење од Аустроугарске и за стварање југословенске државе.

Највећи проблем је била околност да су нестанком Аустроугарске јужноамерички исељеници остали без дипломатско-конзуларних представништава која су им до тада обезбеђивала правну заштиту. Издавање пасоша је био најтежи проблем. Исељеници су добијали пасоше од француских конзулата на основу потврда Југославенске народне одбране о националној припадности и исправности, али та пракса није наилазила на разумевање у неким земљама транзита, па су исељеници често били изложени додатним трошковима и компликацијама. Неки исељеници, међу којима је било и доста непријатељски настројених према новој држави, враћали су се користећи старе пасоше, аустроугарске или црногорске. Према мишљењу Тресић-Павичића, држава треба озбиљније да поведе рачуна о јужноамеричким исељеницима и због чињенице што су они знатно имућнији од исељеника у САД и шаљу значајне суме новца својим фамилијама у завичај. Због таквог односа државе према исељеницима републиканска и бољшевичка пропаганда коју су ширили исељеници „добровољци“ из обе Америке, а који су се морали вратити јер у домовини нису имали обезбеђену егзистенцију, све је више узимала маха. Такве тенденције су се могле сузбити једино активним односом матичне државе јер, како је наглашавао Тресић-Павичић, „Јужна Америка је много здравија али ваља пазити да се и то слабом политиком не поквари.“¹² Групе угледних исељеника су иначе сматрале да би Краљевина требало да има посланика у Буенос Ајресу и Сантјаго де Чилеу, са чиме се начелно слагао и Тресић-Павичић.

Настојања да држава СХС успостави непосредан контакт са својим исељеницима у Јужној Америци спотицала су се и даље о проблем њеног признања. У јуну 1921. Тресић-Павичић је јавио МИД-у да је примио писмо од почасног конзула у Лими, Антона Ђурлице, у којем га обавештава да Краљевина СХС још није затражила признање од Перуа и да је са надлежног места обавештен да би перуанска влада то врло радо учинила пошто

¹² АЈ-УПР. 334-94-303.

јој се упути захтев. Интересантно је да је Ђурлица добио егзекватуру као конзул КСХС у новембру претходне године, а да том приликом није тражено признање.¹³ Не може се поуздано рећи да ли је влада Перуа то тада учинила очекујући да ће јој захтев накнадно бити упућен, или је пак одлучила да се придружи ставу Аргентине и Чилеа. У сваком случају Тресић-Павичић је ово пропратио коментаром да је претходне године исто затражила и Аргентина, закључивши да су очигледно и остале земље у Јужној Америци „оправдано или неоправдано“ сматрале да је Краљевина СХС као нова држава требало и њима да нотира своје уједињење пре наставака даљих контаката.

Иако је и Тресић-Павичић сматрао да је Европа средиште међународног живота, па самим тим и КСХС значајнија држава у светској политици, изразио је разумевање за строго формалан однос јужноамеричких земаља према овом питању, односно одбијање да „без поговора потрче и признају ону земљу коју су већ признале земље господарице света“. Чињеницом да су биле занемарене повређен је њихов национални и државни понос. Тресић-Павичић је истакао да те државе „тешко могу разумети да им се тражи почасни конзул за престоницу и за државу која пре питања о васпостављању конзулата није дала од себе знак својег сопственог васпостављања.“ Иако су Краљевину СХС признале све велике силе, и овим земљама треба послати ноту како би се испуниле формалности и окончала непријатна ситуација штетна пре свега за интересе државе и исељеника, који су такво понашање тешко могли разумети. После тога би се одмах могао отворити конзулат, иначе преко потребан исељеницима. На крају писма Тресић-Павичић је затражио овлашћење да са земљама Јужне Америке регулише питање признања. Међутим, одговор на ово писмо није добио.¹⁴

Мада је краљевски посланик скренуо пажњу на повређену сујету јужноамеричких држава проблем је, исто толико ако не и више, лежао у сујетном понашању владе КСХС, на шта је он дискретно, али јасно алудирао. Рекло би се да је када је, случајно или намерно, пропуштено да у тренутку док се водила борба за признање КСХС ове земље буду званично упознате са чином уједињења, влади КСХС изгледало неопортуно да тражи признање нечега што је већ добијено. Иако постоји несумњив утицај који одлуке великих сила имају на опредељење других земаља да истоветно поступе по неком међународном питању, питање званичног признања је индивидуална ствар сваке државе, што се овде превидело. Ту чињеницу није мењала ни новоуспостављена Лига народа као међународно тело у коме су биле заступљене и КСХС и већина јужноамеричких земаља.¹⁵ У међувремену је нерас-

¹³ О питању отварања конзулата у ситуацији када једна држава није добила признање од друге, видети С. Ђорђевић, М. Митић, *н. д.*

¹⁴ АЈ-УПР, 334-94-303.

¹⁵ Због примедби на члан XXI статута Лиге народа у коме се помињала Монроова доктрина неке земље су се прикључиле касније. Мексико је постао члан тек 1931.

положење југословенског исељеништва у Аргентини, које није имало нима-ло разумевања за такво дипломатско натезање, нарасло до огорчења и нај-речитији израз добило у меморандуму Михе Михановића упућеном Тресић-Павичићу у Мадрид са захтевом да буде прослеђено МИД-у.

Михановић је у својству председника друштва Јадран, које је било централна организација Југословенске народне одбране на подручју јужног Атлантика, захтевао да краљевска влада хитно регулише питање признања КСХС од стране Аргентине и тако омогући да се конзулат коначно отвори. Истицао је да су исељеници због овог дипломатског спора пуне три године без правне и друге заштите. За то време, укључујући и период рата, нагоми-лале су се многе нерешене административне формалности, почевши од не-прослеђених заоставштина преминулих исељеника родбини у завичај, овере пуномоћја, нових исправа итд. Због такве ситуације исељеници нису уписа-ли државни зајам тако да је држава била ускраћена за милионе динара. Ми-хановић је нагласио да су све друге новоосноване државе одмах затражиле признање, регулисале отварање посланстава и конзулата и обезбедиле за-штиту интереса својих поданика. Могуће је да су до исељеника, као оправ-дање зашто се са овим питањем у домовини отеже, допрле вести да су томе узрок тешкоће с којима се држава суочавала попут нерешеног питања гра-ница КСХС, устава, атентата итд., јер Михановић у писму напомиње да су Пољска, Чехословачка и Аустрија имале исте или сличне проблеме, али им то није сметало да затраже признање, регулишу односе са Аргентином и обезбеде заштиту свог исељеништва. Указивао је да је таква ситуација зе-мљама непријатељски настројеним према Краљевини пружала погодан ма-теријал да против ње преко исељеничке штампе спроводе антипропаганду у аргентинском јавном мњењу. Та чињеница се није смела занемарити јер су Аргентина и неке друге земље Јужне Америке, као неутралне, добијале све већи значај у међународним односима, те су се друге европске земље све више трудиле да придобију њихову наклоност.

Због непостојање конзулата скретао је пажњу на отежану евиденцију и контролу повратника, тако да је постојала велика могућност уласка бољ-шевичких и других антидржавних елемената у Краљевину. Југословенска народна одбрана је лојалним грађанима давала потврде на основу којих су им француски конзулати издавали путне исправе,¹⁶ али су неки непријатељ-ски настројени грађани путовали са старим аустроугарским или црногор-ским исправама. Елиминисао је и изговор везан за недостатак новца за из-државање представништва, напомињући да би приходи од конзуларних так-си били довољни за ту сврху. Уз Михановићево писмо Анте Тресић-Пави-чић је послао своју депешу у Београд у којој је напоменуо да је лично више

¹⁶ Неуобичајено је да једна држава даје путне исправе грађанима који нису њени држа-вљани, тако да је овде вероватно реч о хуманитарном гесту према суграђанима савез-ничке земље.

пута покретао ово питање, али да на њега није добио одговор. Посланик је на крају поново затражио да му се одобри да преко аргентинске амбасаде у Шпанији затражи признање КСХС.¹⁷

Овај допис Тресић-Павичића најзад је уродио плодом. Поједине институције у Краљевини су такође подржале решавање овог питања (покрајинска влада за Далмацију, министарства социјалне политике и унутрашњих послова). Без сумње је и интервенција неколико банака заинтересованих за новчане улоге и дозволе исељеника, које су због ове ситуације имале тешкоће у наступу у Јужној Америци, утицала на одлуку владе.¹⁸ Донета је одлука да нота аргентинској влади буде послата преко посланства КСХС у Мадриду, док је осталим јужноамеричким државама прослеђена преко посланства у Вашингтону.¹⁹

На ноту која је 3. децембра 1921. уручена аргентинском посланику у Шпанији аргентинска влада је брзо одговорила да је декретом од 13. децембра признала КСХС изражавајући спремност да се међусобни односи подигну на још виши ниво. Сада је, истицао је посланик Павичић, требало одмах послати званичног представника државе, јер су се нагомилала нерешена питања, не само она која су се односила на потребе живих исељеника већ и на заоставштину преминулих која није могла да се пренесе породицама у завичај због одсуства званичних државних представника.²⁰ Већ у пролеће стигао је у Буенос Ајрес Иво Грисогоно који је постављен за генералног конзула КСХС. Реципрочно, аргентинска влада је одлучила да реализује ранију начелну одлуку о отварању Генералног конзулата у Београду. Грисогоно је ову функцију обављао до 1928. када је именован за првог посланика у Аргентини пошто је донета одлука о успостављању сталних дипломатских односа.²¹

За остале јужноамеричке државе нотификацију је извршило посланство КСХС у САД. Никола Пашић је наложио посланику у Вашингтону Славку Грујићу да „подесним“ начином изврши нотификацију овим земљама преко њихових дипломатских представника у САД, што је Грујић учинио крајем јануара 1922. У ноти је наведено да она није послата овим земљама када и другим услед тога што нису постојали међусобно акредитовани дипломатски представници. Било је то само учтиво образложење, јер је КСХС и тада могла затражити признање на исти начин као што је то било учињено овом приликом. Нота није упућена Мексику и Гватемали, државама у којима су се тада одигравали жестоки унутрашњи сукоби, па је њима

¹⁷ АЈ-УПР, 334-94-303.

¹⁸ АЈ-334 КПО Ф-2, досије Аргентина, Народна банка Загреб и Славенска банка Загреб су нарочито ургирале да се то питање реши.

¹⁹ АЈ-371. Ф-43, досије Јужна и Средња Америка.

²⁰ АЈ-334-94-303.

²¹ АЈ-334. КПО Ф-2, досије Аргентина.

послата неколико месеци касније. Од марта 1922. сукцесивно су стизала признања од јужноамеричких држава и тиме су последице овог великог дипломатског пропуста југословенске дипломатије коначно саниране.²²

Predrag Krejic

Recognition of the Kingdom of Yugoslavia by South and Central American States

Summary

Three years after the establishment of the joint state, the Government of the Kingdom of Serb, Croats and Slovenians informed South American states of this act and sought recognition. The reasons for such late sending of the note were to be found in the fact that the Government was convinced that recognition of the Kingdom by the big powers and other European countries regulated by itself the issue of international recognition. Thus it was expected that other sovereign states in the world, most of which were on the South American continent, would automatically simply accept it. The reason this problem came to light was a request of the Government of the KSCS to the Argentinean Government to allow the opening of a consular office to offer services in the region, above all, to immigrants from the Kingdom. In principle, the Argentinean Government responded positively to this request, but it requested that beforehand the KSCS sought recognition from the Argentinean Government. This issue was needlessly prolonged all until dissatisfaction of Yugoslav immigrants grew in Argentina but also in other South American states due to the fact that they did not have a Consular office protecting their interests and that forced the Government of the KSCS to send at the end of 1921 and beginning of 1922 a request for recognition to South American states. Positive responses finally regulated the issue.

²² АЈ-371. Ф-43, досије Јужна и Средња Америка, у фонду се налазе позитивни одговори само Костарике, Венецуеле, Панаме, Парагваја и Гватемале, док су остали позитивни одговори прослеђени вероватно путем других посланстава, највероватније преко посланстава јужноамеричких земаља у Шпанији. Због лоше сачуваности фонда Посланства КЈ у Шпанији – Мадрид о томе нема трага. Нема сумње, међутим, да су и остале јужноамеричке земље током 1922. признале Краљевину Југославију јер је већ почетком 1923. конзул Грисогоно званично посетио неколико јужноамеричких земаља, међу којима су и неке чије ноте о признању нису сачуване.

Предраг Крзич

Признавање Королевства СХС од стране држав Јужне Америке

Резюме

Правителство Королевства Сербов, Хорватов и Словенцев током три године након оснивања заједничког државства информисало је о овом државству Јужне и Средње Америке и затражило признавање. Причина за позитиван одговор била је уверљивост државства, да признавањем Королевства од стране највећих сила и осталих европских држава регулисан је проблем његовог међународног признавања. Значит, од осталих суверених држава у свету, које су тада готово све биле на јужноамеричком континенту, очекивао се, по неком аутоматизму, само признавање. Поводом чега овај проблем открио се захтев државства Королевства СХС, направљен државству Аргентине, да дозволи отварање консулства, које би било у служби, пре свега, досељеница са простора Королевства. На овај захтев државство Аргентине одговорило је, у принципу, позитивно, али са предважним условом, предважно од њега захтевајући признавање Королевства СХС. Овај проблем дуго трајао је, док веће незадовољство југословенских досељеница у Аргентини и у остатку Јужне Америке, ради нестојања консуларног представништва заштитица њихових интереса, не принудило државство СХС у крају 1921. године и у почетку 1922. године направити државству Јужне Америке захтев за признавање. Овај проблем коначно регулисан позитивним одговором.

Љубомир Петровић УДК334.73:355.292.4(497.1),,1918/1941“

Задругарство ратних инвалида у Краљевини Југославији*

АПСТРАКТУМ: Чланак разматра проблеме функционисања задруга ратних инвалида у Краљевини СХС/Југославији, њихову унутрашњу организацију и покушај инвалида да се преко задругарства извуку из социјалне и економске беде.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ратни инвалиди, задругарство, функционисање задруга, социјална политика, Удружење ратних инвалида, Министарство социјалне политике, Двор Краљевине Југославије.

Историја модерних задруга у Србији почиње последње деценије XIX века. Министарство народне привреде Краљевине Србије покренуло је и подржало иницијативу да се на селу формирају институције из којих су се зајмови могли добијати по повољнијим условима од оних који су били уобичајени. Прве задруге, Београдска и Алексиначка, биле су само институције са удруженим средствима створене на бази акцијског капитала. Чињеница да је на српском селу било мало новца није допуштала сељацима да уђу у прве задруге. Сељаци су одбацили почетну идеју да се задруге прво формирају у градовима јер су желели, сходно њиховој ниској просторној мобилности, да их виде како делују у њиховим локалним срединама. На подручју Хрватске модерне задруге почеле су да делују од 1907, а у Црној Гори чак и раније од 1903. године. Велика пропагандна активност у корист модерних задруга посебно се осећала у Војводини још од 1870. године. Нешто касније, између 1892. и 1893, Михајло Аврамовић, управник Подунавске окружне задруге у Смедереву, почео је убеђивати српске сељаке да стварају задруге по узору немачких земљорадничких задруга да би постали

* Рад је део пројекта Института за савремену историју *(Не)успешна интеграција – (не)вршена модернизација: Међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991, (147039)*, који финансира Министарство за науку и заштиту животне средине Републике Србије.

и дужници и повериоци те нове институције како би из задружних средстава могли да унапреде своја имања. Прва земљорадничка задруга створена је у селу Вранову 1894. године, а задругарство као економска институција временом је постало развијено до те мере да је само на територији Србије било 30 врста разних задруга.¹

Задругарство је у југословенској држави имало је изузетно позитивну друштвено-политичку конотацију. Присталице интегралног југословенства, говорећи о „јединственој нацији“, дефинисали су Југословене као „задружна бића“ са митом о задрузи обликованим на основу романтичарских и националних илузија. У њиховој реторици било је места чак и за биолошко схватање задругарства као специфично „словенског“ нагона, пренебрегавајући чињеницу да Бугари нису имали задруге. Говорило се и писало о „мистичној вери“ народа у моралност задруга, што се проглашавало за социјални мистицизам. Задругу, као историјску институцију, дефинисали су термином „социјалне заједнице на бази крвног сродства“.² Она је служила као један од идеолошких инструмената за економску интеграцију и модернизацију југословенског друштва.

На плану практичне политике, идеја о мерама за побољшање живота на ратом упропашћеном селу нове државе подразумевала је јефтин државни кредит и отплату у ратама, адекватну економским законитостима аграрне производње. Кредитно земљорадничко задругарство добило је дефинитивну правну подлогу тек крајем 1925. године. До тада, сиромашно српско сеоско становништво било је упућено на локално самоорганизовање на задружним основама. Одмах после завршетка Првог светског рата, између 1918–1921. године, у Србији обновљене су и формиране 1.522 земљорадничке задруге кредитног, али и набавно-продајног карактера. Ипак, међу њима број стварно активних није премашивао 58% свих регистрованих задруга. На тлу Краљевине СХС, током 1922. године, просечан промет по задрузи износио је 828.676 динара што је 5.022 динара по једном задругару. Теоријски оквири задругарства доживљавани су као потврда истраживања зоолога о узајамној помоћи животиња исте врсте, али и мишљења тадашњих економиста о потреби кооперативности као својеврсног коректива неравномерној расподели богатства. Видовданским уставом (чл. 29) предвиђала се државна обавеза помагања „националног задругарства“ у виду јединствене правне регулативе, давања првенства, у делокругу њихових послова, над другим приватним фирмама и директног државног финансирања задруга.³ Суштина проблема српске привреде био је недостатак капитала што је утицало на заостајање

¹ Никола Илијић, *Историја задруге код Срба*, Београд 1999, 225–226, 278.

² Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд 1990, 677–679.

³ Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1925*, Београд 1995, 141–148; Драгољуб Јовановић, *Сељак – свој човек*, Београд 1997, 302–311; Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1995, 527–528.

аграра у областима рационализације и интензивирања производње.⁴ Те проблеме задругарство није успело да реши. Стварност је, упркос надама, по много чему одударала од теоријских и уставноправних шаблона. Нарочито негативно искуство стекли су ратни инвалиди из Југославије.

Трауматична искушења Првог светског рата, када је преко 9,5 милиона људи погинуло, а око 8 милиона се вратило кућама оптерећено инвалидношћу, суочила су државе свих зараћених страна са бројним питањима. Највише се размишљало о томе како неговати преживеле осакаћене ветеране, на који начин им осигурати место у друштву, како их охрабрити да поново заузму позиције хранитеља породица и потврде своју маскулинизацију у условима када су они и њихови најближи трајно суочени са последицама инвалидности. Појавило се питање политичке употребљивости ове, на светском нивоу, милионске популације. Није постојао јединствен одговор. Политика земаља победница разликовала се од политике поражених у светском сукобу утолико што је инсистирала на волонтерској посвећености појединаца решавању проблема интеграције, самодовољности особе са инвалидитетом и ослањала се на економску и психолошку потребу запошљавања инвалида рата.

За немачку државу, подршка инвалидима ветеранима била је приоритетна дужност и давања за инвалиде у другој половини 20-их година односила су приближно 20% годишњег буџета. У Британији, инвалидске пензије износиле су мање од 7% годишњег буџета, још од 1923. године, и то је остало као континуитет социјалне политике. Долазило је до парадоксалних ефеката: док су Британци остали уз државу, упркос сразмерно мањој пажњи и социјалној брзи, дотле су немачки ратни инвалиди одбацивали државу огорчени због, по њиховом мишљењу, недовољног збрињавања.⁵ Навике на већу или мању улогу државне политике у свим сферама живота очигледно су играле улогу у процени да ли су државне институције одговарале социјалним потребама. Разлике у деловањима држава нису могле донети трајне позитивне резултате ни у једној од њих због друштвених отпора, економских прилика и партикуларистичких интереса инвалидских организација сукобљених око јалових битака за превласт.

То се видело и из ситуације у којој су се нашли југословенски ратни инвалиди, када су покушали да се организују у задруге да би поправили свој катастрофални економски положај. Окупљање инвалида око будућег Удружења ратних инвалида (УРИ) започело је почетком 1919. године када су се у тек ослобођену земљу почели враћати они које је народ називао страшном групном одредницом „сакати ратници“. Здружени заједничком

⁴ Мари Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941, Успорени напредак и индустријализација*, Београд 2004, 41.

⁵ Deborah Cohen, *Will to Work, Disabled Veterans in Britain and Germany after the First World War*, in: David A. Gerber (ed.), *Disabled Veterans in History*, Michigan 2000, 295.

несрећом окупљали су се у Београду где су се виђали и распитивали како да дођу до посла и крова над главом. Суочили су се са чињеницом да нико није хтео да их прихвати, а неки од њих нису имали ни коме да се врате док други то нису ни желели из страха да се суоче са одбијањем својих породица. Они којима је то успело дознали су да су им кућа и имање пропали или у најбољу руку осиромашили под бременим окупације.

Група активнијих одлучила је да образује одбор а касније и Удружење ратних инвалида са циљем да се олакша прихватање ове популације у друштву и да им се пружи помоћ у правном, материјалном и моралном смислу. Били су свесни да би изостајање акције у том смеру значило појаву „накарадних порока“, па и „злих политичких идеја“ под чиме се, наравно, подразумевао болшевизам. Директан разлог био је да се искусни ратници сачувају и заклоне од „поруга“ оних који нису били свесни терета инвалидности и искушења незапослених да се одају просјачењу као виду решења егзистенције. Важно је приметити да су управо инвалиди из Балканских ратова играли битнију улогу од њихових другова сапатника са Солунског фронта у оснивању УРИ. На дан 19. фебруара 1919. одржан је збор инвалида и породица палих ратника у кафани „Таково“ на Теразијама. Био је то почетак рада велике, али не и једине организације ратних инвалида.⁶ Статистички подаци о броју њених чланова нису прецизни. Током 1935. године процењивало се да је УРИ имао око 88.000 чланова, рачунајући и породице инвалида, погинулих и несталих ратника Балканских ратова и Првог светског рата, од којих је било 45.000 ратних инвалида, распоређених у 32 обласна и 579 месних одбора.⁷

По доласку на тло нове југословенске државе, српски ратни инвалиди решавали су питања својих пензија. Законом о потпори војних инвалида из 1914. године, сви осакаћени ветерани подељени су у полуинвалиде од 20% до 50% неспособности и пуне инвалиде са преко 50% инвалидитета. Постојао је принцип да полуинвалиди добијају 50% од пензије пуног инвалида. Редови и каплари са пуном инвалидношћу примали су 30 динара, а полуинвалиди истог чина само 15 динара месечне пензије. Пуни инвалиди у чину поднаредника добијали су 40, а наредници 45 динара. Пензије најнижих официра биле су за 105 динара веће у односу на подофицире: потпоручници су примали 150, поручници 183, капетани II класе 216, капетани I класе 262,50, мајори 375, потпуковници 458, а пуковници 600 динара месечно.⁸

⁶ Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), ф. Двор Краљевине Југославије 74-271-401. Жалба Драгутина Јовковића упућена краљу Александру, на понашање генерала Николе Томашевића, комесара Министарства за социјалну политику и народно здравље, 26. септембар 1929.

⁷ *Извештај Средишног одбора Удружења ратних инвалида Југославије о раду у 1934–35 години*, (даље: *Извештај о раду у 1934–1935. години*), Београд 1935, 6.

⁸ Драг. О. Николић, *Историјат Инвалидског питања од Ослобођења 1918. год.*, на надаље, Социјални препорођај, год. V, бр. 11–12, новембар–децембар 1925. 699–716.

Редови и каплари, за разлику од официрског кадра, том сумом нису могли да издржавају породице. То се убрзо променило, јер су и официри, по новим законима о инвалидима који су се често мењали, постали угрожена социјална категорија. Током 1934–1935. године, када је светска економска криза простепено пролазила, ратни инвалиди просечно су примали на име пензија или како се тада говорило потпора само око 265 динара месечно, а то је било сувише мало за иоле пристојан животни стандард. Плата једног радника у Београду 1930. године износила је око 1.400 динара. Тада је за живот просечне радничке породице било потребно издвојити чак и до 1.900 динара месечно.⁹ Другим речима, инвалидске потпоре са становишта оних који су их добијали представљале су само мањи део и онако недовољних прихода за збрињавање домаћинства са више чланова. Зато су и покушавали да се, кроз задружни систем, сами изборе за повољнији економски статус.

Унутрашње уређење и функционисање инвалидских задруга

Профил унутрашњег функционисања инвалидских задруга може се најбоље реконструисати преко правила задруга које су пословале у престоници Краљевине СХС. Једна од њих била је инвалидска земљорадничка кредитна задруга „Врачар“ из Београда основана 1925. на неодређено време са улозима 16 оснивача, од којих су 13 били официри и војници инвалиди, два задругара имала су инвалиде у породицама, а у оснивању ове институције придружио им се и један пензионер. У оквиру задруге деловала су три тела и једна функција одговорна за управљање и административне послове: управни одбор, надзорни одбор, скупштина задругара и секретар – благајник. Управни одбор је имао 5 чланова који су бирали председника из својих редова, а он је истовремено био и председник задруге. Чланове управног одбора постављала је на две године скупштина задругара, такође из својих редова, а главни услов за обављање функције била је писменост кандидата. Половина чланства управног одбора, која се одређивала коцком, била је у обавези да већ после прве године одступи са тог положаја док је друга половина, радећи са новоизабраним члановима управног одбора, остајала током целог мандата. Постојала је и могућност реизбора.

Скупштина задругара имала је право да попуњава појединачна места у управном одбору, упражњена смрћу или оставком неког члана. Она је такође имала право да смени чланове одбора, па и цео управни одбор, уколико његови чланови не би вршили законом предвиђене дужности. Право смењивања управног одбора имао је и надзорни одбор, али са обавезом да одмах потом сазове скупштину задругара, достави одлуку и објасни разлоге за смењивање. Дужност смењених чланова управног одбора привремено су вршили изабрани представници надзорног одбора. Акт задруге постајао је

⁹ Предраг Ј. Марковић, *Београд и Европа 1918–1941, Европски утицаји на процес модернизације Београда*, Београд 1992, 36; *Извештај о раду у 1934–1935. години*, 52.

правно валидан када би га, поред председника управног одбора, потписали један члан управног одбора и секретар – благајник.

Управни одбор је заступао задругу у јавном животу и у евентуалним судским процесима. Због тога су компетенције управног одбора предвиђале стриктно поштовање закона о задругама, обавезно дежурство појединих чланова управног одбора у седишту задруге током радних дана, доношење одлука о пријему и искључивању појединаца из задруге, одобравање позајмице задругарима у оквирима суме коју је одређивала скупштина задругара, набавку средства за земљорадњу и одређивање цене по којој ће се уступити задругарима на коришћење. Управни одбор је имао право закључивања зајмова у име задруге до границе коју је претходно одредила скупштина и водио је рачуна о њиховом отплаћивању. Био је задужен за контролу рада секретара и благајника и месечну проверу пословања задруге. На крају године пописивао је имовину и правио годишњи преглед рада и стања у задрузи, после чега би до краја марта сазивао редовну скупштину задругара и подносио јој извештај о пословању и финансијама за протеклу годину. Управни одбор се састајао минимум једном месечно у унапред одређеном термину. Одлуке одбора биле су пуноважне ако је постојао кворум од три члана. Уколико би својим одлукама оштетили задругу, чланови одбора су за ту штету одговарали својом имовином.

Слична правила важила су и за чланове надзорног одбора. Они нису могли вршити друге функције у задрузи за време мандата, а њихове специјалне дужности обухватале су и писање пословника о раду задруге, одобравање позајмица из задружне касе члановима управног одбора и старање о враћању таквих кредита па су због тога имали право на подношење тужбе судским органима против чланова управног одбора који их нису враћали.¹⁰

Задруга „Врачар“ се заснивала на ограниченој одговорности задругара, сразмерно њиховом уложеном капиталу. Чланови задруге колективно су одговарали задругиним обавезама са целокупном сумом улога. Задаци задруге били су разноврсни. Обухватали су позајмљивање новца земљорадницима за њихове послове, набавку средстава за земљорадњу, укључујући семе, саднице, стоку, ђубриво и механизацију коју су после уступали задругарима за готовину или на кредит. Упоредо са тим, тежило се развијању свести о позитивним ефектима штедње. Примали су штедне улоге, не само од својих задругара, већ и од других правних и физичких лица. Чланови задруге могли су бити сви пунолетни грађани инвалиди који су слободно располагали сопственом имовином и уживали сва грађанска права, под условом да нису под старатељством или да против њих није покренут стечајни поступак. Особе склоне нераду, алкохолизму, коцки, па и оне које су се бавиле прилично уносним, али друштвено „сумњивим“ пословима „лихварства“

¹⁰ Удеоичка књижица и правила инвалидске земљорадничке кредитне задруге „Врачар“, Београд 1928, 61–62, 23–36.

или „зеленаштва“ нису имале право да постану чланови задруге. Право на чланство имали су, поред свих ратника и њихове пунолетне деце и удовица, старешине породица или задружних кућа у којима су живеле особе са инвалидитетом, удовице умрлих задругара као и њихови потомци. Услов је био да задругар живи у врачарском срезу или барем у Београду. Другим задругама признавало се право на колективно чланство. Кандидат за члана задруге „Врачар“ подносио је писмену молбу управном одбору задруге, а против евентуалног негативног решења могао је уложити жалбу скупштини задругара. Уколико је одговор управног одбора био позитиван, нови члан задруге подносио је потписану и полицијски оверену изјаву да ће са својим улогом „солидарно одговарати“ претходним и будућим обавезама задруге.

Чланство у задрузи је престајало добровољним иступањем, смрћу задругара, селидбом изван области у којој је задруга функционисала и искључивањем из задруге. Добровољно иступање било је могуће у свим приликама, под условом да задругар о томе обавести задругу писменим путем, после чега би му администрација задруге издавала реверс. Исти поступак примењивао се и у случајевима селидбе задругара. Чланство у задрузи наметало је појединцима придржавање неких основних норми друштвено пожељног понашања под претњом искључења. У преступе за искључивање спадали су дружење и пословни контакти са морално проблематичним особама као што су, по мишљењу управног одбора, били зеленаша, коцкари, убице и алкохоличари. То се дешавало и ако би одбор проценио да неки члан задруге припада овој листи непожељних. Други разлози за такву санкцију били су везани за изостанак појединаца са три узастопне скупштине задругара без образложења, затим за вршење кривичних дела и преступа, злоупотребу кредита у друге сврхе од оних које је навео у молби за добијање позајмице, уколико не отплаћује кредит или уступи и прода робу коју му је задруга продала или позајмила. Сплеткарење и свађалачка нарав појединих задругара могли су такође да доведу до искључивања, посебно ако се оцењивало да се тиме негативно утиче на углед и интерес задруге. Казна се изрицала и ако задругар није вршио своје дужности према задрузи, или ако је пао под стечај. Одлуку о искључивању појединаца из задруге доносио је управни одбор, а искључени члан имао је право на жалбу скупштини задругара.¹¹

У гарантована права и дужности чланова задруге спадало је лично учествовање у раду и доношењу одлука скупштине, а друге задруге учлањене у инвалидску земљорадничку кредитну задругу „Врачар“ представљали су делегирани опуномоћеници који су истовремено морали и сами бити задругари „Врачара“. Члан задруге имао је право да подноси писмене предлоге који су се тицали задруге и њеног пословања, под условом да свој предлог достави управном одбору најкасније пет дана пре одржавања скупштине задругара. Могао је да тражи на увиђај записнике са скупштинских сед-

¹¹ Исто, 15–21.

ница и преписе годишњих финансијских извештаја о задругином пословању. Сви ти контролни механизми служили су му за остваривање базичних права. Међу приоритетне дужности задругара спадала је уплата суме од 200 динара годишње у задружни фонд, одједном или у десет месечних рата, а рата није могла бити мања од 10 динара. Задругари су своју уштеђевину могли улагати искључиво у „Врачар“.¹²

Пословање задруге предвиђало је поштовање неколико основних правила. У погледу давања кредита била је ограничена искључиво на своје задругаре и то под условима стицања увида разлога за позајмицу, сигурности да ли ће бити употребљена у сврхе задовољавања земљорадничких потреба и то уз предуслов да позајмица буде материјално обезбеђена, другим речима да се увери у платежну способност задругара. Особе које су потраживале кредит пријављивале су се радним даном у просторијама задруге где су попуњавале образац у коме су тражиле позајмицу, наводиле јемство или залог, тражену суму, сврху позајмице и тачан рок отплате. Суму највећег појединачног дуга задрузи одређивала је сваке године скупштина задругара а управни и надзорни одбор, приликом доношења одлука о позајмицама, нису смели да прекораче ту суму. Кредити су се давали на краће време од једног до дванаест месеци, а на дуже време највише до четири године. Сви кредити морали су се отплаћивати у редовним ратама које су могле бити месечне, тромесечне или шестомесечне. У изузетним приликама, под околностима природних катастрофа, управни одбор могао је да одложи рату дужнику или да продужи рок отплате до годину дана искључиво уз сагласност надзорног одбора. Чак и тада дужник је морао да положи интерес унапред.

За набавку земљорадничких средстава била је слична процедура. Задруга је познавала три врсте штедних улога: сталне, обичне и дечје. Стална штедња је била дужност сваког задругара, а скупштина је одређивала колика би то сума требало да буде и на који начин ће се вратити штедиши. Скупштинска одлука о томе уносила се у пословник. Обична и дечја штедња биле су приступачне и људима који нису били чланови задруге. Најмања сума за обичну штедњу била је симболично један динар, а за дечју чак и нижа од пет пара који су се могли уплатити било у новцу или у облику неупотребљене поштанске марке. Највећа сума појединачно и на једној књижици могла је износити 2.000 динара, а камату на све врсте штедње одређивала је скупштина задругара. Финансијска средства за пословање задруге добијала су се из штедних улога, зајмова и резервног фонда. Свака задруга тежила је да своју потребу у новцу задовољава искључиво из локалних извора под којима су се подразумевали штедни улози и резервни фонд.¹³

¹² Исто, 21–23.

¹³ Исто.

Друштвена улога задруга сводила се на развијање свести о потреби стварања уштеђевине до те мере да су задруге приређивале јавна предавања на ту тему, организовале пригодне изложбе и давале похвалнице или награде најуспешнијим штедишама. Задруга је могла закључивати зајмове, али само у случају да њена средства не могу да подмире потребе задругара и штедиша. Једина институција код које се земљорадничка задруга „Врачар“ могла задужити била је Главни савез српских земљорадничких задруга у Београду, а скупштина задруге претходно је морала донети решење о укупној суми задуживања преко које се није смело ићи. Резервни фонд задруге је формиран од годишње добити тако што се вишак прихода уносио у њега, а служио је за покривање евентуалних губитака у пословању. Најмање половина резервног фонда морала је стално бити одвојена од обртног капитала и уложена код Главног савеза српских земљорадничких задруга, а задругари нису имали никакво лично право на новац из тог фонда чак ни у случају престанка рада задруге. Приходи из тог фонда одлазили су у наградне просветно-хуманитарне сврхе.¹⁴

Скупштине задругара могле су бити редовне и ванредне. Сваки задругар је имао право гласа, осим у случају давања тзв. разрешнице, односно његовог искључивања и уколико би скупштина гласала да поведе парницу против њега. Ти изузеци важали су и када је скупштина одлучивала о закључивању правних послова са чланом задруге, а тада он није имао право присуства и гласања. Кворум скупштине чинила је половина свих задругара. Заказивала се најмање 10 дана пре одржавања, писменим путем и са утврђеним дневним редом. Одлуке о питањима ван дневног реда нису имале никакву снагу. Гласање на скупштини је било јавно, а одлуке су доношене простом већином осим када се гласало о изменама правила задруге, смањивању броја чланова управног и надзорног одбора и о престанку рада задруге за шта се тражио пристанак три четвртине свих задругара. Пре почетка рада скупштине, управни одбор је састављао списак присутних чланова. Редовна годишња скупштина имала је мандат да одлучује о свим питањима која су се тичала рада задруге, а ванредна само о оним због којих је сазвана. Одлуке редовне скупштине имале су великог утицаја на политику задруге. Она је бирала чланове управљачких тела, одређивала укупну суму за кредите и највећи износ појединог кредита који се могао дати задругарима, доносила одлуку о евентуалној попуни губитака личним средствима задругара, ако га није могла покрити сумом из резервног фонда, и количини новца по особи за такве ванредне издатке. Утврђивала је укупну суму до које се задруга, у случају потребе, могла задужити код других монетарних институција. Скупштина задругара је одређивала висину камата на штедне улоге, као и стопу интереса на позајмице задругарима. Одлучивала је и о куповини земље за задружне потребе и о подизању и куповини неопходних зграда.

¹⁴ Исто, 44–60.

Пошто је задруга „Врачар“ била члан Главног савеза српских земљорадничких задруга, њени чланови су на годишњим скупштинама бирали пуномоћнике за конгресе и скупштине Главног савеза. Скупштина задругара је била овлашћена да одређује ликвидаторе у случају престанка рада задруге и да, у току сесија, именује тројицу чланова задруге који су потписивали, заједно са секретаром и члановима управног и надзорног одбора, списак присутних на скупштини и записник са седница. Постојало је и право жалбе на незаконите скупштинске одлуке, а жалба се подносила „надлежном првостепеном суду“ у року од месец дана од доношења одлука. Суд је имао право да поништи донете одлуке. Право жалбе имали су управни одбор и сваки задругар који је присуствовао скупштини, уложио протест на одлуку и тражио да тај протест уђе у записник са седнице.¹⁵

Функција секретара – благајника носила је извесна ограничења. Бирала га је скупштина задругара и није смео бити члан управног или надзорног одбора, иако је имао дужност да присуствује седницама управног одбора на којима је имао право савета. Особа на тој функцији морала је бити писмена и способна за читање. У то време разликовала се способност писања, за коју се сматрало да је поседује свако ко је могао да се потпише, од стечене способности паралелног читања и писања. Водио је благајничке, рачунске и секретарске послове задруге што је било прецизирано посебним пословником задруге. Секретар је примао и издавао новац на основу решења управног одбора, а био је дужан да новац заједно са председником одбора и једним чланом тог тела преда најближим задругама земљорадничког типа „под интерес и на чување“. Чувао је обвезнице, робу, заложене ствари, документа, књиге и преписку зато што је био у обавези да води све књиговодствене и рачуноводствене послове, сву преписку па и записнике са седница управног одбора и задружних скупштина. Састављао је месечни рачун о пословању задруге, а на крају године давао је завршни годишњи рачун. За сваки недостатак у задружним финансијама одговарао је целокупном личном имовином. Заузврат скупштина је имала право да му одређује награду, али и да му тражи кауцију чију је висину одређивала а могла је бити у непокретном имању, хартијама од вредности, чак и у чврстом личном јемству.

Секретар је могао бити смењен или дати оставку, а отказни рок у оба случаја трајао је три месеца. Контролисао га је надзорни одбор који је имао право да га удаљи са дужности уколико би се испоставило да не врши своје обавезе или да је оштетио интересе задругара. У том случају надзорни одбор је морао да истог дана по доношењу одлуке сазове ванредну скупштину којој би изнео све затечене неправилности. Ванредна скупштина се сазивала и у случајевима смрти секретара. До састанка ванредне скупштине надзорни одбор је имао право да одреди привременог вршиоца дужности секретара искључиво из средине задругара. Предвиђала се и могућност да ову

¹⁵ Исто, 37–44.

функцију врше два лица. У случајевима успешног и обимнијег рада задруге управни одбор могао је да одреди помоћнике секретара који су посебно награђивани зависно од посла и прихода задруге. Пожељна квалификација помоћника била је завршена задружна школа.¹⁶

Инвалидске задруге у борби за опстанак

Оснивање и одржавање инвалидских задруга било је међу најмање успешним и најризицијним подухватима Удружења ратних инвалида. Средишњи одбор те организације током 1927. године покушао је да кредитира задругарство на основу чл. 90 Закона о инвалидима из 1925. који је допуштао давање кредита на бази покрића инвалидских потпора, али је та одредба изостала из новог закона о инвалидима који је ступио на снагу 1929. године. Промена законске регулативе нанела је велику економску штету Средишњем одбору. Процењивало се да је одбор изгубио 589.000 динара, пошто је био принуђен да отпише дугове инвалидским задругама у Скопљу и Крушевцу. После раздобља комесарске управе, у времену владавине интегралног југословенства између 1929–1931. када су задруге нестајале или у најбољем случају стагнирале, нови Средишњи одбор покушао је да, преко државне комисије за измену Закона о инвалидима, инвалидско задругарство постане део новог пројекта правних прописа, али је наишао на одлучан отпор чланова комисије. Мишљење комисије да инвалидском задругарству није место у Закону о инвалидима него у Закону о задругама сведочи о рефлексу парцелизације права. Уместо да све норме везане за инвалиде буду у оквирима једног закона државни представници као да су желели да поделе нормативне обавезе на што више ужих сектора. Радило се о тактици која би државним институцијама и у будућности омогућавала пребацавање одговорности са једног министарства на друго. Од мреже инвалидских задруга створених пре 1929. године, опстале су само обласне задруге у Чачку, Љубљани и Ваљеву. Већина задруга које су биле под контролом Главне инвалидске задруге, по оцени Средишног одбора, вршила је претерану децентрализацију обртног капитала рачунајући са већом добити, а тиме и са већим бројем људи који би имали корист од задружне политике. Обласна задруга у Љубљани једина се централизовала и сачувала капитал у вредности 4.000 динара, док су остале упале у кризу.

Нова политика инвалидског задругарства базирала се на правилима која је написао члан Надзорног одбора удружења и виши чиновник Привилеговане аграрне банке Драгољуб Ђурковић. Под утиском последица светске економске кризе Удружење се определило за стварање и афирмацију кредитних задруга, пошто се током 1935. процењивало да ће економска криза у Југославији трајати још најмање неколико година. Мотивисани не-

¹⁶ Исто, 44–47.

поверењем већине приватних предузетника и државних установа према задругарству, чланови Средишног одбора размишљали су и о стварању Инвалидске банке, са капиталом од 3 милиона динара, која би делила неопходне кредите инвалидима преко обласних одбора. Проблеми задругарства показали су низак ниво солидарности инвалидских задруга према Средишном одбору. Одбор је финансирао задруге уз посредништво Главне инвалидске задруге која је делила средства. Када је Главна задруга угашена обласне задруге нису хтеле да врате дуг са образложењем да тај новац дугују искључиво Главној инвалидској задрузи. Средишни одбор је морао на суду доказивати право повериоца. Парница је решена у корист УРИ и одбор је отпицао дугове тим задругама сматрајући да тиме штити интересе задругара – инвалида.

Ни задругари нису поседовали довољну јавну свест о својим обавезама, што се може видети на примеру стечаја акционарског друштва Инвалидска задруга из Београда. Ликвидациони одбор је констатовао да су поједини задругари против којих није био поведен парнични поступак имали средства, али не и намеру да врате позајмљени новац. Други којима се судило нису имали никаквих средстава за враћање дугова, а постојали су и људи који су редовно измиривали обавезе, мада са малим свотама, што није било довољно за опстанак задруге.¹⁷ Приватни и јавни интереси богатих зајмодаваца поклапали су се у намерама да дезавуишу задругарство из страха од његове економске конкурентности.

Инвалидска задруга а. д. дуговала је новац Народној банци Краљевине Југославије пошто су се неке задругине дужничке менице, на основу реесконтног кредита који је задруга користила до стечаја, налазиле у власништву банке. У доступним извештајима не спомиње се укупна сума дуга. Дуг према банци исплаћивао се од заосталих задружних потраживања преко меница које су дужници задруге са малим сумама, споро и нередовно плаћали. Истицало се да је укупна сума по меничним потраживањима задруге била једнака суми дуга код Народне банке. Укупан дуг другим задругиним повериоцима процењивао се између 80.000 и 100.000 динара. Међу њима се налазило и Коло српских сестара. Задруга није платила ни порез, а имала је и терет неисплаћених улога на штедњу. Ти дугови требали су се, формално, исплатити продајом задругине заостале робе, али је њена стварна вредност била мања од номиналне. Били су то ткачки разбоји и пушке за спортско стрелаштво. Део задругиних дужника били су земљорадници који су дуговали 60.000 динара. На основу уредбе југословенске владе о ликвидацији земљорадничких дугова из 1936. задруга им је морала отписати четвртину дуга. Све дужничке обавезе земљорадника пренете су на Привилеговану аграрну банку. Према уредби, банка је преузела обавезу да 50% дуга исплати задрузи у 12 годишњих рата. Четвртина дуга била је у обвезницама са

¹⁷ Извештај о раду у 1934–1935. години, 162–170.

3% камате и роком амортизације од 20 година. То је значило да је део новца, неопходног за отплату заосталих потраживања, задруга могла добити и продајом тих обвезница.

Слабост овог решења била је у потреби чекања док курс тих папира од вредности не достигне оптималну висину. Ликвидациони одбор тражио је излаз у привременој позајмици 100.000 динара, како би до краја исплатио раније повериоце, а на новог повериоца пренео би све задругине приходе у новцу и хартијама од вредности. Позивао је Средишни одбор УРИ да буде тај нови поверилац.¹⁸ Остаје непознато да ли је Средишни одбор прихватио тај предлог. Чак и да јесте, био би то подухват повезан са релативно великим трошковима без икакве сигурности за рок у коме би се тај дуг могао исплатити или, у најмању руку, амортизовати. Прихватање тог терета значило би да је УРИ запоставио своје економске интересе поводећи се за намерама етичке природе, да би доказао да је стварање задруге било мотивисано општим хуманим принципима.

Било је и успешнијих примера пословања. У Словенији је 1925. отворена инвалидска задруга „Узајамна помоћ“. Давала је кредите инвалидима са 5% камате. Примала је и штедне улоге који су додуше били мали због последица велике светске кризе. Међу 363 акционара задруге налазиле су се све инвалидске организације Словеније. Валутна криза погодила је задругу тако да ни 1935. није била у стању да потпуно задовољи потребе чланства, али био је довољан подвиг то што је опстала. До 1937. задруга је издала зајмове у висини 477.352,90 динара. Њена материјална способност, на основу Уредбе о ликвидацији земљорадничких дугова из 1936. године, износила је 878.296,58 динара. Том уредбом задруга је призната као филантропска установа и за разлику од сличних институција обезбедила је услове за даљи опстанак и развој.¹⁹

Изгледа да су најмање били успешни економски експерименти који су покушавали да нађу средњи пут између државног интервенционизма и тржишног либерализма. По претераној оцени Министарства социјалне политике, јер је почела са радом 1925. а угасила се већ током 1927. године, међу привредно успешне подухвате ратних инвалида спадала је занатлијско произвођачко-набављачка задруга у Земуну. Имала је машинбраварску и столарску радионицу, ливницу, па чак и електричну централу. Све то уступило је Министарство на привремено коришћење инвалидима. Планирано је да закуп потраје 10 година, после чега би задруга вратила у исправном стању све што је од државе примила. Задруга се обавезала да минимум 10% добити уноси у фонд за позајмљене зграде, машине и алат док не дође до суме неопходне за испуњавање гаранције повратка свих привремено датих сред-

¹⁸ Извештај Средишног одбора Удружења ратних инвалида Југославије о раду у 1935–37. години, (даље: *Ради УРИ током 1935–1937. године*), Београд 1937, 135–139.

¹⁹ *Ради УРИ током 1935–1937. године*, 193–194.

става. Удео задругара износио је 1.200 динара и отплаћивао се у ратама. Рок за пуну исплату био је ограничен на две године, али је уписнина износила само 50 динара. Задруга се није смела напуштати док не прођу три године од пријема, јер је одговорност појединца задругара за обавезе задруге била пет пута већа од његовог удела у задрузи. Осим потписивања писмене обавезе, од будућег задругара тражило се 6 месеци радног искуства у радионици или фабрици, да је солвентан, примерног владања и без казни којима се одузимала грађанска част. Рад задругара је био обавезан до те мере да се нерад кажњавао са 25% наднице, јер је био тако организован да би изостанак било ког појединца нанео штету задрузи.²⁰

Члан занатлијске задруге имао је право да преко задруге набавља алат и животне намирнице, да прима помоћ у случајевима болести, несреће на раду или смрти, да буде стамбено обезбеђен, да захтева од задруге исплаћивање годишње уштеђевине, од које је најмање 25% морао положити на штедњу код штедионице или банке коју је одредила задруга. Прокламовани циљеви задруге били су развој продуктивног рада инвалида, да наводно смањи њихову пасивност радне способности, обучава инвалиде и њихове породице у радионицама и касније оснива нове радионице истог типа на територији Краљевине СХС. Асортиман задруге био је велики, обухватајући производњу машинских делова од ливеног гвожђа и других метала, поправку аутомобила, парних машина, производњу и поправку пољопривредних оруђа, собног намештаја и фарбање свих ствари. Оскудност средстава, од почетка функционисања задруге, упозоравала је на нереално планирање и на егзистенцијалне проблеме због објективних немогућности да се посегне за приватним кредитима. У Министарству социјалне политике било је занесењака који су се надали да ће задруга преживети уз помоћ оферталних лиценцијација, односно тендера, на којима би имала приоритет у односу на друге фирме.²¹ Та очекивања се нису испунила.

Побољшање економског статуса инвалида није подразумевало само право на запошљавање или на упуштање у ризичан бизнис малих размера и ограничених могућности. Идеја о праведнијем и бољем југословенском друштву обухватала је и право инвалидских организација да, за економску помоћ социјално заштићених особа, формирају изванредан, али недефинисан, број инвалидских задруга по угледу на земљорадничке. Остало је отворено питање на који се тип задруга мислило: кредитне, потрошачке или набавне. Горња инстанца у одлучивању о ширењу мреже инвалидских задруга остала је личност министра социјалне политике, али уз неопходну сарадњу Средишњег одбора УРИ. Додељивање хуманитарне помоћи појединцима показало се као прилично неефикасна мера. Забринути због лошег социјалног

²⁰ Непотписано. *Држава и привредни покрет наших инвалида*, Социјални препоруђај. год V, бр. 9, септембар 1925, 438–451.

²¹ Исто.

статуса инвалида рата и њихових породица, људи су тврдили да ће донације тог типа бити делотворне тек када се уведу контрола у свим фазама коришћења: од пријема новца, преко пласирања суме, до њеног даљег искоришћавања. Тврдило се да ће инвалидске задруге најбоље обавити посао контроле.²² У пракси је долазило до бројних злоупотреба инвалидског задругарства. Чиновници задруга нису презали ни од крађа из инвалидских каса. Проневере новца биле су чест вид пљачки.

Друга врста злоупотреба била је још раширенија, а односила се на немар дужника да враћају позајмице инвалидским задругама иако су оне позајмљивале новац са 10% или 12% камате у временима када су приватни новчани заводи наплаћивали двоструко веће каматне стопе. Снажније инвалидско задругарство у Краљевини Југославији, наводно лишено системских недостатака, требало је да преузме и друге економске послове од хуманитарног значаја у вези са откупом инвалиднина. Посебно је осуђивана ранија државна пракса откупа инвалиднина као „мамац“ да се за малу суму новца уступе држави појединачна, стечена и доживотна, права ратних инвалида. Истицало се да је мање од 5% инвалида имало користи од откупа, а да су они који су се повели за њим као краткорочним средством за решавање економских проблема већином поново пали на терет државе или хуманитарних организација пошто су изгубили сва средства за живот. Све повластице у виду откупа, наслућивало се међу људима наклоњеним праведнијем решавању инвалидских проблема, могле су се без проблема укинути или пренети на инвалидске задруге.²³ Тако су инвалидске задруге у теорији посматране као неопходна и добродошла алтернатива до тада неуспешним економским одредбама рестриктивног социјалног законодавства. Оне ипак нису имале објективних могућности да испуне нереална очекивања.

Слепи ратни инвалиди покушавали су и да се баве земљорадничким задругарством. На директну интервенцију председника Народне скупштине Ивана Рибара и уз сагласност шефова посланичких група, током 1923. добили су у Футогу 4.315 м² за кућу и окућницу, 8 јутара плодне земље по појединцу и 50 јутара за заједничке пашњаке. Колонизацији простора приступило је 50 инвалида са породицама који су на том месту створили земљорадничку задругу и насеље „Нови Ветерник“, јер је део њих настрадао у биткама на Ветернику. Дobili су дозволу да се населе пола године пошто им је Министарство аграрне реформе предало земљу. Основали су и управни одбор своје задруге, који није успео да одговори свим потребама због недостатка финансијских средстава. Боравили су у четири павиљона са породицама. Прве године у насељу део инвалида је живео од издавања земље

²² АСЦГ. ф. Двор Краљевине Југославије 74-233-348. Пројект измена и допуна у инвалидском закону од 25. новембра 1932.

²³ АСЦГ. ф. Двор Краљевине Југославије 74 - 233 - 348. Пројект измена и допуна у инвалидском закону од 25. новембра 1932.

под закуп, али су касније одлучили да сами, упркос хендикепу, обрађују имања, вероватно због негативног искуства са закупцима. Чак су и државни пропагандисти морали да признају да инвалиди из колоније имају „тежак психички живот“ који само рад може учинити сношљивим. Државна помоћ је била симболична. То открива опаска анонимног писца о томе да су инвалиди били само делимично снабдевени примитивним средствима за обраду земље. Упркос неприликама, постали су маркетиншки модел наводног успеха Министарства социјалне политике у збрињавању инвалида.²⁴

Обласни одбор УРИ из Београда организовао је 1926. године Инвалидску земљорадничку кредитну задругу. Током 1928. године задруга је имала 330 задругара са сумом од 169.890 динара, што није било довољно за подмиривање потреба свих чланова. Циљ јој је био да кредитима подстиче отварање пиљарница и трафика, али и да помогне земљорадницима приликом куповине стоке. Челни људи задруге обратили су се краљу Александру са молбом да им створи погодне пропагандне услове тако што би код њих положио штедни улог. Колико је ситуација била неповољна може се проценити из података да је дуг задруге крајем септембра 1928. износио 160.000 динара, док је укупна вредност избалансиране активе и пасиве била нешто изнад 538.000 динара. Ако се томе дода да су чланови задруге могли да поделе приход од само 19.000 динара, добија се јасна слика економских тешкоћа чак и оних задруга које су биле лоциране у близини престонице где је било много лакше задовољити потребе за новцем и капиталом у поређењу са задругама из унутрашњости земље. Као резултат неповољног пословања приходи и расходи нису били у потпуној равнотежи, али нису прелазили цифру од 32.000 динара.

Двор није показао довољно слуха за неприлике ове земљорадничке задруге тако да су секретар и председник били приморани да се поново обрате краљу Александру да их подржи уплаћивањем материјалних средстава. Ситуација се компликовала тиме што је председник Удружења ратних инвалида, пуковник Лазаревић, послао поруку маршалу Двора у којој је истицао да не би требало изаћи у сусрет жељама функционера задруге. Остаје отворено питање да ли се ту радило о личним разрачунавањима или о економском ривалитету УРИ и кредитне задруге у моментима када је постајало јасно да се не може рачунати са осигураним приходима на дужи рок. На локалном нивоу Месни одбор ратних инвалида за Београд годинама је покушавао, још од 1923. године, да се избори за повољнији економски положај својих чланова тако што је пред Божићне и Новогодишње празнике слао управи Двора континуиране захтеве за пријем делегација које би лично кра-

²⁴ Непотписано, *Слети инвалиди и пољопривреда*, Социјални препорођај, год. V, бр. 3, март 1925, 134-137; Непотписано, *Држава и привредни покрет наших инвалида*, Социјални препорођај, год. V, бр. 9, септембар 1925, 438-451; Љубомир Савић, *Историја слетих Србије*, Београд 1964, 257–262.

љу Александру изложиле тежак економски положај њиховог чланства са опаском да је беда велика до те мере да већина њих нису могли да подмире потребе ни у основним животним намирницама. Материјална неизвесност натерала је чланове инвалидске задруге да се и више од 10 година касније, честитајући празнике кнезу Павлу, поново дохвате исказивања поданичког менталитета као јединог сигурног средства за стицање моралне и материјалне подршке дворских институција.²⁵

Инвалидске задруге су покушале да хумане циљеве остваре и на друге начине: објављивањем књига на тему српске и југословенске војске током 1938. године да би се прикупила средства за функционисање задруге. Део тиража књиге *Наша војска* уместо у продају отишао је у виду поклоњених примерака Дворској канцеларији и самом владару који нису осећали потребу да откупом једног дела тиража материјално потпомогну идеолошки врло здушно подржано задругарство. Терет одржавања рада инвалидских задруга делимично је прешао на Обласни одбор УРИ из Београда који је још 1927. подигао од задруге „Врачар“ преко 3.500 динара, а уложио је у обласну инвалидску задругу 81.373 динара. Био је то процес концентрације капитала унутар система већих задружних комплекса што се негативно одразило на функционисање мањих и слабо финансираних задружних институција.²⁶ Читав административни систем, који је створен да би опслуживао задругаре малих задруга, или није био у економској могућности да извршава своје задатке, или је пљачкама и проневерама слабио задругу као институцију која је живела од поверења задругара. Тако је већина инвалидских задруга била у ситуацији да очекује гашење.

Мада се од задругарства у целини много очекивало тај економски, па донекле и идеолошки, модел није оправдао наде становништва у стварање државе са ефикасним системом приватне и јавне социјално-економске заштите. Упркос томе, његов утицај осећао се и у тумачењу стварања сеоских

²⁵ АСЦГ, ф. Двор Краљевине Југославије 74-345-511. Писмо чланова инвалидске земљорадничке кредитне задруге за београдску област, од 17. октобра 1928, упућено краљу Александру Карађорђевићу; АСЦГ, ф. Двор Краљевине Југославије 74-345-511. Стање инвалидске земљорадничке кредитне задруге за Београд и Област београдску, од 30. септембра 1928; АСЦГ, ф. Двор Краљевине Југославије 74-345-511. Молба за материјалну помоћ Инвалидске земљорадничке задруге, од 7. фебруара 1929, упућена краљу Александру; АСЦГ, ф. Двор Краљевине Југославије 74-345-511. Одлука управника двора, од 13. фебруара 1929, да се не удовољи молби; АСЦГ, ф. Двор Краљевине Југославије 74-345-511. Представка делегације месног одбора УРИ за Београд, од 27. децембра 1923, упућена управи Двора; АСЦГ, ф. Двор Краљевине Југославије 74-345-511. Новогодишња и божићна честитка инвалидске кредитне задруге „Врачар“ упућена кнезу Павлу Карађорђевићу, од 6. јануара 1935.

²⁶ АСЦГ, ф. Двор Краљевине Југославије 74-345-511. Писмо Инвалидске привредне задруге, упућено министру Двора Милану Андрићу поводом објављивања књиге „Наша војска“, од 1. априла 1938; АСЦГ, ф. Двор Краљевине Југославије 74-345-511. Годишњи рачун Обласног одбора УРИ из Београда за 1927. годину.

радних задруга као вида континуитета са предратним задругарством, у периоду после 1945. године, када је било једна од ретких политички опортуних и пожељних позитивних представа о предреволуционарној Југославији.

Ljubomir Petrovic

Cooperatives of War Invalids in the Kingdom of Yugoslavia

Summary

With the end of World War I and their return to the newly united state, war invalids from all fronts hoped the state would create conditions for their social and economic integration into society. This did not occur, and the pensions were insufficient for most of the invalids and their families to survive. Attempts to create cooperatives were made intended to provide economic assistance and support to its members. There were different types of cooperatives, from agricultural to trade ones. Their functions also varied: some offered credits, others provisions, and there also existed mixed cooperatives. Each cooperative had its management and control institutions, from management and supervising boards to secretaries-cashiers. Although the first cooperatives for invalids were formed during 1923, 12 months after the legislative formation of the cooperative system of the state, a small number of them managed to survive for more than several years. Frequent amendments of the Law on War made no positive effects because they omitted cooperatives and the very concept of cooperatives from the final versions of the draft law. Many smaller cooperatives took loans from the Association of War Invalids of the Kingdom of Yugoslavia and most of the cooperatives found themselves in very difficult economic positions and ceased to exist due to embezzlements made by their own employees, as well as to the fact that the members themselves were not prone to pay back their debts to the cooperatives. The ones that remained to exist were obliged to seek financial support from the Court of the Kingdom of Yugoslavia.

Любомир Петровић

Кооперација инвалида војне у Краљевини Југославији

Резюме

С кончаннем Первой мировой войны и возвращением в государство которое было только что объединено, инвалиды войны со всех фронтов наделись что государство сделает условия для их социальной и экономической интеграции в общество. До этого не дошло, а пенсии были недостаточные для жизни большинства инвалидов и их семей. Были сделаны попытки что касается

обосновани кооперативов, которые были должны оказать экономическую помощь и поддержку своим членам. Существовали разные виды кооперативов, от земледельческих до ремесленнических. Их функции тоже были различные: некоторые были кредитные, другие снабжающие, а существовали и смешанные кооперативы. У каждого из кооперативов были и институции управления и контроля, от управленческого комитета, до секретаря – кассира. Несмотря на то, что первые кооперативы инвалидов были сформированные в течении 1923 года, 12 месяцев после юридического оформления кооперативной системы государства, маленькая часть из них успела выдержать больше чем несколько лет. Частые изменения закона о инвалидах войны не приносили положительного эффекта, поэтому что выпускали кооперативы и кооперации из окончательных вариантов проекта. Многие меньшие кооперативы обязывались при Союзе инвалидов войны Королевства Югославии, а большинство кооперативов оказалось в тяжелом экономическом положении и перестали с работой ради растраты служащих и несклонности членов задруги возратить заемы кооперативу. Те кооперативы которые еще функционировали были в ситуации искать финансовую помощь от Двора Королевства Югославии.

Драгомир Бончић

УДК061.22(497.1),,1936/1954“

Друштво „Никола Тесла“ за унапређење науке и технике 1936–1954

АПСТРАКТУМ: У чланку се на основу архивске грађе, штампе и литературе прати рад Друштва „Никола Тесла“ на ширењу науке и технике и популаризацији имена и дела Николе Тесле током прве две деценије постојања. Анализирани су циљеви и активности, а посебна пажња је поклоњена идеологизацији у послератним годинама и тешкоћама у раду које су довеле до корените реорганизације Друштва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Никола Тесла, Друштво, Институт, наука и техника, научни допринос, признање, популаризација, идеологизација.

Име и дело Николе Тесле привукло је велику пажњу у српској стручној јавности још за живота великог научника. Генијални проналасци и њихова примена, а посебно запостављеност, борба са противницима око примата, неадекватно вредновање Теслиног научног доприноса у свету и недовољно знање о њему у земљи, довели су између два светска рата до деловања појединаца и институција на одавању признања Николи Тесли, правилном оцењивању његовог доприноса науци, спречавању приписивања његових открића другима и на „ширењу култа Николе Тесле“ у народу. Сведоци напретка који је савременом свету доносио развој електротехнике и радиотехнике, припадници српске техничке интелигенције су осећали понос што се тај развој темељио на открићима њиховог сународника и били незадовољни што се његов допринос запостављао, прећуткивао и приписивао другима. Зато су се трудили да Тесли одају признање, а светској и домаћој, стручној и широј јавности представе истину о примату и значају Теслиних

* Рад је део пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991* (147039), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

проналазака. Крајем 20-их и током 30-их година изашао је низ чланака и књига и одржана су бројна предавања о Тесли и његовом раду, а највећи допринос је дао инжењер Славко Бокшан, један од најбољих познавалаца и највећих бораца за правилно друштвено и научно вредновање Теслиног дела.¹ У овом периоду су из универзитетских и научних центара Краљевине СХС, односно Југославије, Тесли стигла и бројна признања и почасни (почасни докторат Београдског универзитета и Загребачког свеучилишта, чланство у Српској краљевској академији итд.). Међутим, поред одавања признања самом Тесли популарисање његовог дела требало је да допринесе и развоју науке и технике уопште у научно-технички и привредно заосталој средини каква је у то време била српска, односно југословенска. Теслино порекло и светски научни реноме омогућавали су да се његово име као симбол научно-техничког развоја искористи да се ухвати корак са савременим светом и приближи научним и техничким достигнућима „културних народа“. Оснивање научних установа са његовим именом, образовање младих стручњака и подстицање научно-истраживачког рада кроз истицање његовог дела и доприноса светској науци, требало је да буде и добар пут за научни, технички и привредни напредак земље.

Са таквим мислима и намерама крајем 1935. године окупила се група угледних београдских стручњака, инжењера, привредника и наставника Техничког факултета и основала *Друштво за подизање Института Николе Тесле*, чији је главни циљ био да се у Београду створи Институт за научна истраживања и за практичну примену научних резултата из подручја електрицитета, који би носио име великог научника. Поред тога, Друштво је требало да прославама, предавањима и публикацијама одаје признање Теслиним заслугама и да подстиче и помаже научни рад на пољу електрицитета на факултетима у Београду, Загребу и Љубљани давањем субвенција и стипендија. Пошто су 10. јануара одобрена Правила Друштва, 26. јануара 1936. одржана је оснивачка скупштина на којој је за председника изабран Богдан Гавриловић, професор Београдског универзитета и председник Српске краљевске академије, а за председника Управног одбора Павле Миљанић, професор Техничког факултета Београдског универзитета. Посебна прилика да Друштво ода почаст Тесли и промовише његов научни допринос указала се већ 1936. поводом 80-годишњице рођења Николе Тесле. Тај јубилеј је подстакao интересовање за његово дело, довео до многобројних прослава, свечаних академија и предавања у земљи и иностранству и дао повода за низ научних почасних и грађанских одликовања. Тесла је добио титуле почасног доктора универзитета у Паризу, Поатјеу, Греноблу, Прагу, Брну, Грацу, Софији, Букурешту, а свечаностима су у неколико случајева присуствовале и делегације Друштва. Друштво је било иницијатор и орга-

¹ Види: Милован Матић, *Тесла. Својатања, порекло, политичке игре, отворена питања*, Нови Сад 2006. 41–44.

низатор обележавања Теслине 80-годишњице у Југославији и прославе у Београду од 26. до 31. маја, на којој су учествовали бројни научници, техничари и привредници из иностранства који су у својим говорима и предавањима одали признање Тесли и истакли значај његових проналазака у научном и техничком развоју човечанства. Говори и предавања са прославе објављени су на српском, немачком, француском и енглеском језику у *Споменици* која је представљала прво издање тек основаног Друштва.²

Основни циљ Друштва остварен је 1939. године: 10. маја је донета, а 27. маја 1939. објављена Уредба којом је формиран Институт Николе Тесле у Београду.³ За првог председника Већа Института изабран је Богдан Гавриловић, а за првог директора и за секретара Већа Славко Бокшан, чији је дуггодишњи рад на популаризацији Теслиног дела тако крунисан великим успехом.

Иако је отварањем Института главни задатак извршен, постојала је потреба да се настави са радом, па је Друштво променило име у *Друштво „Никола Тесла“ за унапређење науке и технике*, донело нова Правила и проширило задатке и делатност. Према Правилима донетим јуна 1939. Друштво је требало да оснива месне одборе и повереништва и да делује на подручју целе Краљевине Југославије. Задатак Друштва је и даље био да прославама, публикацијама, предавањима и сличним приредбама одаје признање Теслиним заслугама и да подстиче научни рад на пољу електрицитета на факултетима у Београду, Загребу и Љубљани, али и да у материјалу и новцу помаже Институт Николе Тесле и да оснива и помаже друге научне и техничке установе.⁴ Средства за постизање циљева Друштво је прибављало приходима од чланарине, добровољним прилозима, субвенцијама, дотацијама, легатима и приходима од разних публикација и приредаба. Чланови су могли бити редовни – плаћали пуну чланарину, помагачи – плаћали делимичну чланарину, добротвори – лица и установе који би поклонили најмање 1.000 динара; велики добротвори – лица или установе који би поклонили најмање 10.000 динара, и почасни чланови које је бирао Управни одбор. Дужност редовних чланова је била да заступају интересе Друштва и редовно

² *Никола Тесла: Споменица поводом његове 80-годишњице*. Београд 1936, 9-519; *Наука и техника*. Часопис за научно обавештавање и унапређење науке и технике. бр. 1. Београд, јануар 1941, 3, 50–52; *Музеј Николе Тесле 1952–2003*. Београд 2004, 44–47; М. Матић, *н. д.*, 44. Прослава је организована под покровитељством Почасног одбора којим је председавао председник Владе Милан Стојадиновић, а чинили су га министри, привредници, инжењери, професори универзитета и др. Радни одбор су такође чинили угледни јавни радници, председник је био инжењер Ранислав Аврамовић а генерални секретар Славко Бокшан.

³ Уредба је објављена у Службеним новинама 27. маја 1939. и као посебно издање на енглеском: *Statute with legal force for the Foundation and Organization of the Nikola Tesla Institute*, Beograd 1939.

⁴ Архив Југославије (АЈ), Савет за науку и културу ФНРЈ, 317-76-108, Правила Друштва “Никола Тесла” за унапређивање науке и технике, бр. 17581, 2. јун 1939.

плаћају чланарину, а право да учествују на скупштинама, да бирају и буду бирани у управне органе, тј. у Управни одбор (председник, два потпредседника, два секретара, благајника и 13 чланова) и Надзорни одбор (председник и четири члана). Друштво је заступао председник, Управни одбор је одлучивао о свим текућим питањима, оснивао секције, месне одборе и повереништва, а скупштина је решавала о свим питањима из рада Друштва, о раду Управног и Надзорног одбора, о буџету и правилима Друштва.⁵

Рад Друштва је и даље био везан за Институт Николе Тесле. Према новим Правилима, имовину Друштва је у случају престанка рада требало предати Институту, а по Уредби о оснивању, четири члана Управног одбора Института били су чланови Управног одбора Друштва. Поред тога, Друштво је предлагало министру просвете првих десет „правих чланова“ Института, који су потом бирали још 40 „правих чланова“. Чланови су могли бити и „дописни“ и „почасни“, чији број није био ограничен. Друштво је имало обавезу да материјално помаже Институт, што је пре свега чинило помажући изградњу нове зграде започете септембра 1940. на углу Битољске и Карнецијеве улице, са пространим лабораторијама и савременим инструментима на којима је требало да домаћи стручњаци врше истраживања у области електрицитета и његове примене. Поред тога, Друштво је требало да оснива и помаже друге научне установе, да даје стипендије и субвенције за објављивање научних радова, да ради на ширењу „славе нашег генијалног човека“ и на унапређењу науке и технике, као предуслову напретка привреде, земље и народа и „држања корака са другим народима“.⁶

Наредних година рад Друштва се одвијао кроз три секције: научно-техничку, финансијску и пропагандну. Пропагандна секција је радила на ширењу организације, а научно-техничка секција на издавачкој делатности, која је добила примаран значај у раду Друштва. На свечаној седници поводом Теслиног 84. рођендана 10. јула 1940, поред телеграма и срдачних честитки које су послате слављенику, донета је одлука да се покрену часопис и Библиотека „Никола Тесла“. Друштво је од јануара 1941. покренуло месечни часопис за научно обавештавање и унапређење науке и технике *Наука и техника*, као свој орган, у којем су, поред чланова Друштва, сарађивали и други угледни научници, професори Београдског универзитета, академици, инжењери, професори средњих школа, државни чиновници, привредници итд. Часопис је доносио расправе, чланке, обавештења и приказе из примењене математике, физике, хемије, биологије, геологије, палеонтологије, електротехнике, радиотехнике, жичних телекомуникација, машинства, металургије, технологије и из индустрије, привреде, историје науке, и то

⁵ Исто.

⁶ *Statute with legal force for the Foundation and Organization of the Nikola Tesla Institute*, 10–16; *Наука и техника*, бр. 1, јануар 1941. 3–4; Исто, бр. 4, април 1941. 243–246; *Музеј Николе Тесле*. 45–46.

пре свега оригиналне радове домаћих стручњака. Циљ је био да се подстакне унапређење науке и привреде у земљи и да се читаоци обавесте о савременим питањима науке, технике и привреде и то језиком и стилем разумљивим не само за стручњаке већ и за ширу образовану публику. Посебну циљну групу је чинила школска омладина за коју су постојале посебне повластице.⁷

У оквиру Библиотеке „Никола Тесла“, Друштво је на српском и на страним језицима објављивало књиге и брошуре повезане са науком и техником, пре свега са делатношћу Института, електрицитетом, физиком и делом Николе Тесле. Један од циљева био је да се популаришу Теслина открића, прикаже његов значај у светским размерама, пружи докази да је он творац модерне електротехнике и спрече покушаји и тежње да се његова открића припишу другима.⁸

Новчана средства за издавачку делатност и остале активности Друштва обезбеђивала је финансијска секција. Претплата и продаја часописа нису могле бити довољне за покривање трошкова, а нарочито за постизање високог тиража и ниске цене ради приступачности читаоцима, па је приход обезбеђиван прилозима пријатеља Друштва. Поједина предузећа и установе су редовним и високим прилозима, делом за оснивање и изградњу Института Никола Тесла а делом за издавачку делатност, постали велики добротвори. Друштво је имало и приходе од чланарине, продаје часописа и књига, претплате, Теслиних слика, маркица итд. Поред примања дотација, Друштво је и само помагало научним установама и појединцима: поред сталне бриге о Институту Никола Тесла, 1940. дато је 5.000 динара Астрономском друштву у Београду и 7.000 француских франака инж. Љубинку Милошевићу који се налазио у Паризу на специјалним студијама.⁹

Друштво је фебруара 1941. одржало пету годишњу скупштину, на којој су приказани резултати рада током 1940. и у претходном петогодишњем

⁷ *Наука и техника*, бр. 1, јануар 1941, 4; *Исто*, бр. 4, април 1941, 246–253. Председник Уређивачког одбора часописа био је председник Друштва Војин Ђуричић, министар у пензији, секретар инж. Миливој Радоњић, а чланови: инж. С. Бокшан, директор Института Никола Тесла; професори и доценти универзитета инж. Александар Дамњановић, др Стефан Ђелинео, инж. Владислав Јовановић, др Драгољуб Јовановић, др Радивоје Кашанин, др Милан Луковић, инж. Павле Миљанић, инж. Никола Обрадовић, др Синиша Станковић; Никола Т. Петровић, директор Друге државне трговачке академије и инж. Ђорђе Стејић, виши саветник Министарства ПТТ. Уредник часописа је био др инж. Панта Тутунџић, професор универзитета.

⁸ *Наука и техника*, бр. 1, јануар 1941, 72; *Исто*, бр. 4, април 1941, 251–254. Прва књига објављена у библиотеци био је рад Славка Бокшана, *Полифазни систем и мотори наизменичне струје*, у којем је Тесла приказан као творац модерне електротехнике.

⁹ *Наука и техника*, бр. 4, април 1941, 243–248, 254–255. Током 1940. скупљено је укупно 46.000 динара. Прилоге су дали: општина Новог Сада – 20.000 динара; Београдска задруга – 10.000; Бата, Борово – 10.000; Народна банка – 10.000; Електро Макиш – 6.000; Цинкарна. Цеље – 1.000; Сартид, Београд – 1.000 динара итд.

периоду, разрешени стари и постављени нови Управни и Надзорни одбор. Постављени су нови циљеви и задаци, пре свега довршавање зграде и почетак рада Института Никола Тесла и организовање месних одбора преко којих би се наредних година подстакло извршавање постављених циљева.¹⁰ Међутим, Други светски рат је спречио остварење планова и прекинуо рад Друштва и излажење часописа *Наука и техника*. Током рата је разорена започета зграда Института Никола Тесла и разнет је део набављених инструмената, а Друштво је остало без неколико угледних чланова и сарадника часописа.¹¹

Рад на ширењу науке и технике је могао бити настављен тек по завршетку рата, и то у потпуно новим условима. Долазак Комунистичке партије на власт и изградња новог политичког и друштвено-економског система довели су до промена у раду и структури Друштва Никола Тесла и часописа *Наука и техника*.

Рад Друштва је званично обновљен почетком 1946, изабран је нови Управни одбор, а нова Правила су одобрена фебруара 1946. Одредбе о правима и дужностима чланова, о средствима за постизање циљева, о саставу и дужностима органа управе, остале су углавном исте, а задаци су само другачије формулисани. Друштво је требало да ради на унапређењу науке и технике, помаже научне и техничке установе у земљи, издаје часопис и стручне публикације у циљу научног обавештавања и ширења науке и технике, одржава везе са сличним установама и друштвима, подстиче и помаже научни рад на пољу електрицитета давањем субвенција и стипендија, да прославама, публикацијама, предавањима и приредбама одаје признања Те-

¹⁰ *Наука и техника*, бр. 4, Београд, април 1941, 243–259. Председник Управног одбора је остао В. Ђуричић, потпредседници др Милорад Ђорђевић (председник Београдске задруге и министар у пензији) и инж. Р. Аврамовић (помоћник министра саобраћаја у пензији), генерални секретар инж. Славко Бокшан (директор Института Никола Тесла), секретар инж. Миливој Радоњић (инжењер министарства ПТТ), благајник инж. Радомир Арсенијевић (директор Стандард електрика) а чланови су били и индустријалци Влада Теокаревић, Душан Ристић, Тома Максимовић и други.

¹¹ *Наука и техника*, бр. 5–6, Београд, мај–јун 1945, 320–321. Војин Ђуричић председник Друштва од фебруара 1940. и почасни члан Већа Института умро је 1944, Милорад Ђорђевић, потпредседник Друштва страдао је на Бањици 1943, а Михаило Петровић Алас, члан Друштва и Института и сарадник часописа, умро је јуна 1943. после повратка из логора.

слиним заслугама.¹² Дакле, задаци су остали слични, осим што је престала свака веза са Институтом Никола Тесла.¹³

Важна активност Друштва и даље је било издавање часописа *Наука и техника*. У првом послератном броју за мај–јун 1945. уредништво је поновило да ће у часопису расправљати техничке и индустријске проблеме, обавештавати читаоце о најновијим тековинама науке и технике „културних народа“, покушати да стручним али приступачним писањем заинтересује што шире кругове друштва, подигне степен техничког образовања народа и подстакне привредну обнову земље. Послератне прилике су диктирале да се нагласи да ће се обратити „нарочита пажња огромном напретку који је у науци и техници постигнут у братској нам Совјетској Русији“ да би се кренуло путем „који су утрли њени велики синови“.¹⁴

Одавање признања Теслиним заслугама и популарисање његовог дела заузимало је истакнуто место у деловању Друштва и писању *Науке и технике* у послератним годинама. Тесла је умро 7. јануара 1943. оставивши иза себе бројне проналаске, идеје, планове, неправде, недоумице, мистерије и нагађања. Један од најважнијих циљева Друштва био је и даље „борба“ за правилно оцењивање његовог доприноса. Већ у првом послератном броју објављен је текст Саве Косановића *Последњи дани и смрт Николе Тесле*, а потом, најчешће поводом годишњица смрти или рођења великог научника, објављивани су чланци и предавања домаћих научника и инжењера о Теслином животу и раду и превођени радови из страних часописа.¹⁵ Прикази-

¹² АЈ, 317-76-108. Правила Друштва „Никола Тесла“, бр. 841/46, 6. фебруар 1946. За председника Управног одбора изабран је Сава Косановић, сестрић Николе Тесле и министар, за потпредседнике Никола Петровић и инж. Војислав Поповић, секретаре С. Бокшан и М. Радоњић, благајника Р. Арсенијевић, а за чланове В. Алексијевић, С. Бошковић, Вељко Петровић, Момчило Петровић, Радован Марковић и професори универзитета Војислав Мишковић, Милутин Миланковић, Илија Ђуричић, С. Ђелинео, Д. Јовановић, Р. Кашанин, П. Миљанић и Светозар Јовановић.

¹³ Рад Института Никола Тесла је обновљен још марта 1945. Сава Косановић, председник Друштва „Никола Тесла“, изабран је 1946. и за члана Управног одбора Института и наговестио је да ће Институту припасти рукописи, библиотека и модели из заоставштине покојног Тесле. Међутим, та намера није остварена. Институт је наредних година само формално постојао и потом престао са радом, а његово име преузела је нова научна установа, прилагођена потребама планске привреде (*Музеј Николе Тесле*, 46; *50 година Електротехничког института Николе Тесла*, 1, Београд 1989. 35; АЈ, Комитет за школе и науку ФНРЈ, 315-9-20).

¹⁴ *Наука и техника*, бр. 5–6, Београд, мај–јун 1945, 262–263. Састав Уређивачког одбора часописа почетком 1946. био је сличан саставу Управног одбора Друштва: председник је био Сава Косановић, секретар инж. М. Радоњић, а чланови инж. Р. Арсенијевић, инж. С. Бокшан, др Стојан Павловић, Н. Петровић, инж. В. Поповић и професори А. Дамњановић, С. Ђелинео, И. Ђуричић, Р. Кашанин, М. Луковић, В. Мишковић, С. Станковић и Сретен Шљивић.

¹⁵ *Наука и техника*, бр. 5–6, мај–јун 1945, 263–267; *Исто*, бр. 12, децембар 1945, 762; *Исто*, бр. 1, јануар 1946; *Исто*, бр. 3, март 1947, 153–157; *Исто*, бр. 7, јул 1947, 481–

ване су нове домаће и стране књиге о Тесли и о техници уопште, са истицањем „правилних“ ставова, критиковањем грешака и упућивањем на литературу која „правилно“ третира поједине спорне проблеме из историје електротехнике и радиотехнике и Теслиног доприноса у овим областима.¹⁶

Објављивана су обавештења и извештаји о прославама и предавањима која су разним поводима одржавана у земљи и иностранству. Посебно је пропраћена прослава 90-годишњице Теслиног рођења 1946. Донете су белешке о прославама у Љубљани, Прагу, Паризу, као и детаљан извештај са свечане академије на Коларчевом народном универзитету коју су организовале Српска академија наука, Београдски универзитет, Институт Никола Тесла и Коларчев универзитет. На академији су говорили професори Богдан Гавриловић, Милутин Миланковић, Павле Миљанић, Панта Тутунџић, предавања су одржали Војин Поповић, Владислав Јовановић и Александар Дамњановић (објављено у часопису), а Сретен Шљивић је демонстрирао Теслине експерименте са високим струјама у којима је користио „цев у облику петокраке звезде која је светлела јасном светлошћу“. Поднет је предлог (Миливоје Ракић) да се јединица електричног рада назове по Тесли и тако ода признање његовом делу, на чему је Друштво наредних година радило.¹⁷

Друштво је наставило да популарише науку и технику и Теслино дело и кроз Библиотеку „Никола Тесла“. До 1947. су објављене књиге о Тесли, Менделејејеву, Њутну, Боровој теорији атома и другим великим светским и совјетским научницима, а било је у плану да се поред нових публикација о научним проблемима и великим научницима (Ломоносов, Лобачевски, Павлов, Лавоазје, радиоактивност, динамо-машина итд.) у сарадњи са Институтом објаве сва дела Николе Тесле на српском и неком страном језику.¹⁸

Новчана средства прикупљена од чланарине и поклона углавном су трошена за објављивање часописа, чији је тираж временом растао (у почетку 2.500, потом 3.000, а 1949. године 4.000 примерака), а одржавана је ниска цена ради приступачности публици. Размењиван је за многе домаће и стране научне часописе, тако да је априла 1949. у библиотеци Друштва било 94

490: *Исто*, бр. 8, август 1947, 686–688; *Исто*, бр. 6–7, јун–јул 1948, 465–470; *Исто*, бр. 8, август 1948, 552–557; *Исто*, бр. 10, октобар 1948; 697–698; *Исто*, бр. 3–4, март–април 1951. Објављени су текстови и предавања А. Дамњановића, В. Поповића, Н. Петровића, П. Миљанића и преводи Петра Воеводина и других страних научника из часописа *Електричност*, *Наука и живот*, *Nature* итд.

¹⁶ *Наука и техника*, бр. 2–3, фебруар–март, 1949, 65–85; *Исто*, бр. 4, април 1952, 223–226; итд. Приказане су књиге Војина Поповића, Славка Бокшана, Џона О’Нила (*The Prodigal Genius*, New York 1944, у преводу: *Ненадмашни геније*, превео Милорад Ванлић, Београд 1951) и других аутора.

¹⁷ *Наука и техника*, бр. 8, август 1946, 637–646, 661–663.

¹⁸ *Наука и техника*, бр. 7, јул 1947, 488; АЈ, 317-76-108, План рада Друштва Никола Тесла. Аутори већине књига били су М. Миланковић и С. Бокшан, а библиотека је редовно рекламирана у часопису уз позив читаоцима на претплату.

књига, 225 домаћа и 395 страна часописа. Поред издатака за издавачку делатност, годишње је дељено по десет Теслиних награда од по 2.000 динара студентима технике у Београду, којима је давана и извесна сума за одлазак на екскурзије. Друштво није имало секција нити подружница, иако је правилима било предвиђено да постоје. Број чланова је споро растао, од 130 – 1947. године, преко 280 фебруара 1948, односно 273 – 1949. године када је извршена ревизија после које је остало свега 77 чланова.¹⁹

Кроз чланке и предавања о Николи Тесли, садржај *Науке и технике* и пригодне прославе поводом разних годишњица, извршавани су основни задаци Друштва: јавност је упознавана са животом и делом великог научника и чињени су напори да се његовом научном доприносу ода признање и прида прави значај. Међутим, ове прилике су коришћене и да се лик и дело Николе Тесле ставе у контекст нових политичких услова у земљи и посматрају кроз идеолошке поставке југословенске комунистичке власти. У први план су стављани Теслин „патриотизам“, „југословенство“ и, посебно, однос према народнослободилачкој борби и наводна подршка њеном вођству. С временом у текстове о Николи Тесли све се више увлачио идеолошки говор који је Теслу, његов начин живота и његово научно дело посматрао кроз марксистички шаблон класне борбе и актуелан хладноратовски сукоб са капитализмом и САД.

Идеологизација рада Друштва је била неминовна, а посебно је постала присутна од 1948. године. Фебруара те године на годишњој скупштини је одлучено да се не усвоји извештај Управног одбора у којем је закључено да су извршени циљеви друштва и потом је упућен низ идеолошких оптужби на рачун руководства Друштва и уредништва часописа. Изнето је да часопис „није вођен научном линијом дијалектичког материјализма, већ су се кроз њега проткивале и идеалистичке концепције“. У њему, наводно, није даван примат рубрици *Из Совјетског Савеза*, већ вестима из капиталистичких земаља, са „ненаучним тенденцијама“ да се тако створи утисак да су капиталистичке земље напредније и у предности над социјалистичким. Идеолошки говор је кулминирао у тврдњама да се у часопису хвале „капиталистички властодршци“ који су експлоатисали Теслу „до крајњих граница“ и „згрнули милионе долара“ на основу његових патената, а оставили га да умре као сиромах. Идеологијом опијени критичари су сматрали „да је и сам Тесла целог свог живота водио борбу са тим капиталистичким експлоататорима“ те је, ради служења имену великог Тесле, ту „борбу“ требало наставити „у пуној мери“. Утврђено је да сву одговорност за „негативну оријен-

¹⁹ *Наука и техника*, бр. 7, јул 1947, 592; *Исто*, бр. 4, април 1948, 375; АЈ, 317-76-108, Извештаји Друштва Никола Тесла. Друштво Никола Тесла није било масовна организација већ научно друштво тако да није тежило бројности, што је била одлика *Народне технике*, масовне организације која је кроз масовност и на разне популарне начине ширила техничка знања у народу.

тацију“ Друштва и часописа сноси секретар друштва и уредник часописа инж. Славко Бокшан, коме су следећи говорници на скупштини, по тада устаљеном обичају, одмах нашли и многе друге грехе из прошлости. Осуђен је, без конкретних оптужби, његов рад после ослобођења, а посебно током окупације када му је „окупаторско издавачко предузеће „Југоисток“ штампало књигу *Материја и енергија*, са фашистичким поставкама и скроз ненаучну“. Скупштина је донела закључак да таквом уреднику и секретару нема више места у Друштву и часопису, те је тако из Друштва уклоњен један од оснивача, организатор, дугогодишњи руководилац и најактивнији делатник, који је вероватно својим стручним, објективним и научним приступом представљао препреку за идеолошко заостравање које је наступило крајем 40-их година.²⁰

Тако су Теслино име и дело, поред симбола за научно-технички напредак човечанства и ослонца у тежњи за техничким развојем земље, постали оружје у пропагандној борби против „класног непријатеља“ и у борби за афирмацију новог друштвеног поретка и режима у Југославији. Основне тезе је поставио Драгиша Ивановић, професор Београдског универзитета и истакнути члан Комунистичке партије, у два предавања која је поводом петогодишњице смрти Николе Тесле одржао на радију 7. и на Коларчевом народном универзитету 15. јануара 1948. У приказу предавања се каже да је предавач применио дијалектички метод, посматрао Теслу када је дошао у Америку и истакао чињеницу да су га „амерички капиталисти довели до просјачког штапа“. Подсетио је да се по Теслиним проналасцима врши електрификација земље и закључио да „нам је то (електрификацију – прим. Д. Б.) дао Тесла и нови друштвени поредак“.²¹ Ове тезе су касније разрађиване и другачије представљане. Поводом 93 године од Теслиног рођења

²⁰ *Наука и техника*, бр. 4, април 1948, 375. Види и: М. Матић, *н. д.*, 45-48. Скупштина је изабрала нови Управни и Уређивачки одбор. Председник оба одбора остао је Сава Косановић, за потпредседнике Управног одбора су изабрани професори П. Миљанић и С. Шљивић, за секретаре доцент Борислав Лилић и асистент Мирко Стојаковић, за благајника инж. Р. Арсенијевић, а за чланове: академици М. Миланковић и С. Станковић; професори С. Јовановић, И. Ђуричић, С. Ђелинео, Р. Марковић, Ђорђе Лазаревић; асистенти Косовка Костић, Ернест Стипанић и Владо Видовић; и Стеван Бошковић, генерал у пензији, инж. Радмило Петровић и инж. Константин Павловић. Главни и одговорни уредник је постао др инж. Борис Прикрил, секретар Уређивачког одбора Р. Арсенијевић, а чланови професори А. Дамјановић, С. Ђелинео, И. Ђуричић, М. Луковић, С. Шљивић, П. Тутунчић, М. Ранојевић; доцент В. Поповић; асистенти Војин Дајовић, М. Стојаковић, Зарија Булатовић, Божица Окрајиновић и инж. Бранислав Ранковић. Потпредседник Управног одбора П. Миљанић се захвалио на поверењу и обећао да ће радити „по добијеним сугестијама и у духу живота и рада Николе Тесле“. (*Исто*, бр. 4, април 1948, 376).

²¹ *Наука и техника*, бр. 3, март 1948, 287–288. Примедба да су амерички капиталисти довели Теслу до просјачког штапа коришћена је на скупштини Друштва месец дана касније, а приказ предавања, који је навођен као пример лошег рада уредништва, објављен у мартовском броју часописа, што оптужбе чини још бесмисленијим.

уредништво је у јунском броју 1949. поручило да је Тесла стварао „водећи борбу са капиталистима и околином која га није могла увек схватити“, а умро „заборављен и гурнут од сурових америчких капиталиста, против којих је читавог живота водио борбу и који су на његовим проналасцима зарадили милијарде, захваљујући америчком капиталистичком експлоататорском систему“. Пропагандни поен је убиран тврдњом да је Тесла у последњим годинама живота остао доследан својим убеђењима и „одлучно и отворено изражавао своје симпатије према демократизму и напредним снагама у свету, према Совјетском Савезу и НОБ народа Југославије“. ²² Исти мотиви су коришћени и надограђивани идеолошком маштом, догмама и фразама у разним свечаним приликама. Приликом подизања споменика у Смиљану почетком 1950. истакнуто је какав је став Тесла заузео према НОБ-у а какав према „капиталистичком систему који почива на експлоатацији човека човеком“. Он је, наводно, могао да се „удружи са експлоататорима“ и да им се „прода“, али је „син малог народа хтео да сачува своју слободу“, хтео је да подари човечанству бољи живот а не „окове робовања профиту“, па је зато био „у сталној борби са капиталистичким силама“ које су га ометале у раду. Крајња консеквенца оваквог тумачења научног рада Николе Тесле била је следећа: идеју преноса електричне струје без проводника Тесла је изразио да би се сви користили њом као општим добром, што је „у супротности са поретком приватне својине и узајамне конкуренције произвођача“, па би се Теслина мисао могла остварити „једино у новом социјалистичком друштвеном поретку“! ²³

У таквим условима крајем 40-их и почетком 50-их година Друштво Никола Тесла је наставило рад, посвећујући највећу пажњу часопису *Наука и техника*. И даље је циљ био научно обавештавање и подизање техничке културе читалаца, приказивање тековина науке у свету, нарочито у Совјетском Савезу, али све више је требало посвећивати пажњу унапређењу привредног и индустријског развитка земље, подстицању новаторства у фабрикама, повезивању са задацима петогодишњег плана и давању доприноса изградњи социјализма. Како је закључено на годишњој скупштини фебруара 1949, настојало се да се часопис „води линијом истинске, напредне науке, тако да он у највећој мери одговара револуционарним променама у новој Југославији, која изграђује социјализам“. Трбало је да часопис буде спона између најширих народних слојева и стручњака, који су најпозванији да тумаче разне проблеме, те је уредништво редовно упућивало позив научницима и инжењерима да сарађују да би допринели научном уздизању радних људи, превазилажењу техничке заосталости земље и развитку народне привреде (поред осталог, подстицани су у хонораром од 250, а затим 300 динара по страни). Међутим, није се могла обезбедити сарадња довољног броја

²² *Наука и техника*, бр. 6, јун 1949, на корици.

²³ *Наука и друштво*, бр. 2, фебруар 1950, 105–106 (из *Српске ријечи*).

квалитетних домаћих стручњака, те је штампан велики број превода, пре свега из совјетских часописа, што је сматрано недостатком који треба отклонити. Стално је упућиван позив читаоцима за ширење круга читалаца и претплатника, посебно међу школском омладином и масовним организацијама, што је поспешивано и ниском ценом (годишња претплата 400 динара) и приступачним стилем писања. Број претплатника је 1950. порастао са 1.850 на 2.250, преко књижара је месечно продавано око 1.000 примерака, а крајем године још 300 комплета. Сем појединаца, часопис су редовно набављале многе градске, школске и синдикалне библиотеке. Али, упркос напорима Друштва и подршци државних органа, часопис је временом почео да нередовно излази и западао је у све веће финансијске проблеме. ²⁴

Друштво је и кроз друге активности радило на одавању признања Николи Тесли и откривању истине о значају његовог дела. У Библиотеци „Никола Тесла“ су припремане нове публикације (С. Бокшан о Тесли, М. Миланковић о оснивачима природних наука), а планирано је да се преведу и Теслини аутобиографски записи. Код филмског предузећа „Звезда“ покренуто је снимање филма о животу и раду Николе Тесле, те је Друштво предало писану документацију и понудило помоћ стручњака током снимања. Почетком 50-их година предложено је да се једна од прометнијих улица у Београду назове Теслиним именом и да се подигне споменик „чиме би наш социјалистички главни град одао заслужено признање нашем великом проналазачу“. Посебна пажња је поклањана фалсификатима и приписивању Теслиних изума другима, па је домаћа штампа упозоравана на грешке, прегледане су стране публикације, упућивани протести страним издавачима, а домаћим предложено да пре издавања страних књига из историје електротехнике преводе пошаљу на преглед члановима Друштва. На бројним предавањима у земљи и иностранству су ширена знања о Теслином доприносу науци, а страним научним круговима је представљена иницијатива да му се ода признање тако што ће једна електрична јединица носити његово име. ²⁵

Почетком 50-их година појавиле су се нове идеје и предлози за интензивирање активности Друштва на ширењу „истине о Тесли“ и одавању признања у земљи и у свету. Предлагано је побољшавање квалитета часописа, издавање нових публикација и научног билтена, окупљање што више мла-

²⁴ *Наука и техника*, бр. 2–3, фебруар–март 1949, 145–148; *Исто*, бр. 1, јануар 1950, позив претплатницима; *Исто*, бр. 4, април 1950, 214–217; *Исто*, бр. 5–6, мај–јун 1951, 223–227; АЈ, 317–76–108. Извештај Друштва. Састав Управног и Уређивачког одбора је редовно мењан, мењани су уредници и довођени са Универзитета и из привреде нови чланови, углавном млади асистенти и инжењери. Током 1949/50. часопис је уређивао Војин Поповић, а потом Ђорђе Ковачевић, Александар Долинар и Војислав Мл. Поповић.

²⁵ *Наука и техника*, бр. 2–3, фебруар–март 1949, 147–148; *Исто*, бр. 4, април 1950, 216–217; *Исто*, бр. 5–6, мај–јун 1951, 227–227. Са скупштине је упућиван телеграм Јосипу Броз Титу у којем су истичани задаци које је Друштво поставило као свој „допринос бржем напретку наше социјалистичке домовине“.

дих чланова, организовање јавних приредби и предавања и приказивање научно-техничких филмова у Београду и унутрашњости, и на крају, како су правила и предвиђала, оснивање секција бар у републичким главним градовима, чиме би се изашло из локалних оквира и боље служило циљевима.²⁶ Међутим, и предлагачима и осталим члановима је било јасно да све то превазилази снаге Друштва и да је неостварљиво. Појавиле су се нове установе и органи који су се бавили проучавањем и популаризацијом имена и дела Николе Тесле, чиме је значај Друштва знатно смањен и његова улога измењена.

Постојала је намера да се наступајућим Теслиним јубилејима – 10-годишњица смрти 1953. и 100-годишњица рођења 1956. године – посвети значајна пажња и да се обележе на државном нивоу како би се одредило право место Николе Тесле у научном свету, спречило запостављање и преузимање његовог дела и упознала светска и домаћа јавност са значајем његовог доприноса науци. Стога је већ 7. јануара 1952. основан Државни одбор у који су поред државних функционера ушли и инжењери и универзитетски професори, чланови Друштва Никола Тесла (П. Миљанић, А. Дамјановић, Ђ. Лазаревић, С. Бокшан и други). Задаци Одбора су били да припреми прославу, организује предавања и филмске пројекције, појача издавачку делатност, анимира стране научнике да допринесу прослави, а у домаћој јавности, посебно међу омладином, развије „култ према овом великом човеку“. Требало је с једне стране развити широку научну делатност о Тесли и његовом раду, а с друге, у Београду подићи споменик, у већим градовима давати имена већим улицама по Тесли, обновити његову родну кућу у Смиљану, назвати неко место по њему, слати делегације стручњака на прославу у иностранству и развити међународну делатност да се јединици магнетне индукције да име Тесла.²⁷ Одбор је преузео и бригу о Теслиној заоставштини која је крајем 1951, залагањем Саве Косановића, пренета у Београд. Тако је децембра 1952. основан Музеј Николе Тесле као установа задужена за чување, сређивање и проучавање заоставштине, прикупљање нове документације, објављивање Теслиних радова и подстицање истраживања у научним областима у којима је Тесла стварао. У оснивању и покретању рада Музеја у оквиру Државног одбора, поред Саве Косановића, важну улогу су имали чланови и оснивачи Друштва, професори П. Миљанић, А. Дамјановић, И. Обрадовић и В. Поповић.²⁸

²⁶ *Наука и техника*, бр. 5–6, мај–јун 1951, 227; *Исто*, бр. 6, јун 1952, 319–322.

²⁷ *Службени лист*, бр. 2, 9. јануар 1952, решење председника Владе, бр. 5452, 7. јануар 1952; *Политика*, бр. 14070, 10. јануар 1952, 3; *Политика*, бр. 14109, 24. фебруар 1952, 8; *Наука и техника*, бр. 9, новембар 1952, 425–426; АЈ, 317-8-22; АЈ, фонд Саве Косановића, 83-10-65.

²⁸ АЈ, фонд СИВ, 130-602-997, решење бр. 3809, 5. децембар 1952; АЈ, 83-28-97; *Службени лист*, бр. 59, 10. децембар 1952; *Политика*, 15. јул 1952, 1, 8. Опширније о заоставштини Николе Тесле, оснивању и почетку рада Музеја: *Музеј Николе Тесле*, 17–60, 260–266.

Друштво је учествовало у низу активности које је организовао одбор крајем 1952. и почетком 1953. поводом 10-годишњице Теслине смрти. Држана су предавања и дискусије о Тесли, објављиване публикације, а на Коларчевом народном универзитету је крајем јануара одржана комеморација на којој су говорили Родољуб Чолаковић, председник Савета за науку и културу и представници научних и техничких установа. Штампи и радио станицама је саветовано да јубилеј обележе пригодним чланцима и предавањима, а комеморација је преношена на радију и делимично снимана. Друштво је комуницирало са бројним страним научницима у вези са одавањем признања Тесли, при чему је све присутније било питање давања имена једној електричној јединици по њему.²⁹

Основне задатке Друштва, дакле, преузео је 50-их година одбор за комеморацију 10-годишњице смрти и прославу 100-годишњице рођења. Како је закључено на годишњој скупштини јуна 1952, Друштву је припао задатак да помогне напоре одбора, стави му све снаге на располагање и учествује у остваривању његових задатака. Неколико истакнутих чланова је ушло у састав одбора, а Друштво је у наредним месецима, сем издавања часописа које је наилазило на све веће тешкоће, имало само споредну улогу.³⁰ Овакво стање је још више заоштрило проблеме, поставило питање самог постојања Друштва и довело до његове темељне реорганизације средином 1954.

На скупштини у Загребу 6. маја 1954. спајањем Друштва Никола Тесла и Југословенског одбора за снимање филмова о Николи Тесли (основаног 20. децембра 1953. у Београду) настало је Југословенско друштво „Никола Тесла“ за унапређење науке и технике. Окосницу Друштва, поред истакнутих научника, сада су чинила електропривредна предузећа и стручњаци и радници запослени у њима. Промењена су и правила, проширен је програм рада, а организација и активности проширене на територију целе земље.³¹ После оснивања Савезне управе у Београду, средином 1954. форми-

²⁹ АЈ, 83-28-97; АЈ, 317-6-17; АЈ, 317-7-21; *Политика*, 7. јануар 1953; *Борба*, 27. јануар 1953. 1. У оквиру обележавања 10-годишњице Сава Косановић је у бечком Техничком музеју јуна 1952. открио бисту Николе Тесле, рад Ивана Мештровића, једна улица је добила име по Тесли а Смиљану је поклоњена спомен-плоча. Септембра 1953. у Бечу је организован конгрес са низом предавања из Теслиних области. *Наука и техника*, бр. 7, септембар 1952, 325–328; *Исто*, бр. 9, новембар 1953.

³⁰ *Наука и техника*, бр. 6, јун 1952, 319–322.

³¹ АЈ, Југословенски савез за ширење научних сазнања “Никола Тесла”, 660-1, Нова правила потврђена 19. јула 1954; *Наука и техника*, бр. 5–6, јун 1954; *Тесла, орган Југословенског друштва “Никола Тесла” за унапређење науке и технике*, бр. 1–2, септембар 1954, 42–43. Почасни председник Друштва је остао Сава Косановић, председник Савезне управе био је директор Електросрбије инж. Никола Шили, а председник Савезног пленума директор предузећа “Раде Кончар” Винко Врпка. Чланови су, поред проф. Павла Миљанића и директора Музеја Николе Тесле Вељка Кораћа, били државни функционери и истакнути стручњаци из привреде (из фабрике Раде Кончар – Загреб, Новкабел – Нови Сад, Ваљаоница бакра – Севојно, Михаило Пупин – Београд итд.).

рани су републички одбори Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине, а касније и одбори осталих република. Друштво је оснивало пододборе за поједине крајеве, месне одборе у градовима и секције у предузећима.³² Од септембра 1954. уместо *Науке и технике* излазио је часопис *Тесла* који је требало да задовољи интересе стручњака у привреди, али и ширег круга читалаца.³³

После реорганизације задаци и циљеви Друштва су остали слични, али је знатно измењен начин деловања. За разлику од ранијег периода, када су се активности обављале углавном у Београду и у уском кругу научника и стручњака, сада је делатност требало проширити на производну праксу у којој су примењивана достигнућа науке и технике. Друштво је преко популаризације имена и дела Николе Тесле требало да ради на омасовљењу и активизирању чланства, повезивању са привредом, техничком васпитавању радних људи у предузећима и на повећавању продуктивности рада. Наредних година чланови Друштва су обилазили предузећа, држали предавања, организовали изложбе, приказивали научно-техничке и документарне филмове са циљем да шире науку и технику међу радницима и стручњацима у производњи и да омасове организацију. Друштво је давало награде и стипендије успешним појединцима у области науке и технике и наставило да објављује стручне публикације и приручнике. Поред приказивања научно-техничких филмова, укључило се у акцију за снимање уметничког филма о Тесли за који је био расписан конкурс 1954. Са посебном пажњом су спровођене припреме за учешће Друштва у обележавању 100-годишњице Теслиног рођења 1956, што је била изванредна прилика да се у домаћој и међународној јавности истакне допринос модерној науци и да му се ода заслужено признање.³⁴

³² АЈ, 660-1, Записници и стенографске белешке са седница Савезног и републичких одбора 1954; *Наука и техника*, бр. 5–6, јун 1954, 265–275; *Тесла*, бр. 1–2, септембар 1954, 44–45, 46, 47; *Исто*, бр. 3–4, новембар–децембар 1954, 28, 48; *Исто*, 5–6, јануар–фебруар 1955, 2–3, 47; *Исто*, бр. 7–8, март–април 1955, 39, 40; *Исто*, бр. 9–10, мај–јун 1955, 46; АЈ, 83-10-65. Током 1954. и 1955. основани су пододбори у Краљеву за западну Србију, Новом Саду за Војводину, Нишу за источну Србију, Задру и Ријеци, месни одбори у Крагујевцу и Чачку и одбори у Црној Гори, Македонији и Словенији.

³³ Главни уредник часописа био је Н. Радошевић, а одговорни Н. Шили. У уређивачком одбору су били: проф. П. Миљанић, Х. Матес, Хинко Хандл, проф. Анте Обуљен, инж. Павле Иловајски и Совра Барачковић. *Тесла*, бр. 1–2, септембар 1954. корице.

³⁴ АЈ, ССРНЈ, 142-74-252, Преглед активности Југословенског друштва Никола Тесла; *Исто*, Извештај о раду 1955–56; АЈ, 660-12, Извештаји 1954–1956; АЈ, 83-28-97; *Тесла*, бр. 1–2, септембар–октобар 1954, 42–43; *Исто*, бр. 3–4, новембар–децембар 1954, 48; *Исто*, бр. 5–6, јануар–фебруар 1955, 2–3, 265–275; *Исто*, бр. 9–10, мај–јун 1955, 46; *Исто*, бр. 11–12, јули–август 1955, 39–40; *Исто*, бр. 17–18, 1956, 44–48; *Исто*, бр. 19–24, 1956, 68–69. У години јубилеја је одато и највеће међународно признање Тесли, пошто је на састанку Међународне електричне комисије у Минхену 27. јуна 1956. потврђена одлука донета септембра 1954. у Филадельфији да јединица електромагнетне индукције добије име "Тесла". Тако је реализована идеја за коју се Друштво неколико година залагало (*Тесла*, бр. 3–4, новембар–децембар, 1–2; *Исто*, бр. 25–26, 1956, 32; АЈ,

Dragomir Bondzic

The Nikola Tesla Association for the Promotion of Science and Technology 1936–1954

Summary

The Association for the Establishment of the Nikola Tesla Institute was founded at the beginning of 1936 in Belgrade. Its objective was to encourage scientific work in the country and abroad in the field of electricity, to promote acknowledgment of Nikola Tesla's scientific contribution and, above all, to establish an institute for scientific research in the field of electricity bearing Tesla's name. As in May 1939 the Nikola Tesla Institute was founded, the Association changed its name to the „Nikola Tesla“ Association for the Promotion of Science and Technology and continued to support the newly established Institute, as well as to popularize the name and work of Nikola Tesla, and to promote science and technology. With the aim of fulfilling these goals, publishing activities were initiated as well the „Science and Technology“ magazine. In 1946 after a pause during World War II, the Association continued under the same name and governed by similar rules and goals to promote science and technology, encourage scientific work in the field of electric engineering and to promote knowledge about the work and personality of Nikola Tesla, by organizing jubilees, seminars and publishing magazines and expert publications. In the late forties the Association underwent ideological influences reflected in the work of its bodies, as well as in the phraseology used at meetings, seminars and in the magazine. In the early fifties the Association went through a difficult period and in the middle of 1954 it was renamed into the Yugoslav „Nikola Tesla“ Association for the promotion of Science and Technology. It continued operating on the entire territory of Yugoslavia, completely reorganized and with similar objectives, although different methods.

Драгомир Бондџић

Общество „Никола Тесла“ для развития науки и техники 1936–1954 гг.

Резюме

В начале 1936 года в Белграде было обосновано *Общество для развития Института имени Николы Тесла*. Цели этого Института были подстрекание научной работы в стране в области электричества, потом выражение признательности Н. Тесла для научный вклад и, прежде всего, создание Института научных исследований в области электричества имени Николы Тесла. Будущий в мае 1939 года был обоснован институт имени Николы Тесла, Общество изменило

Совет академија, 55-48-227. ДСИП–Академијски савет, пов. бр. 93-736, 15. јул 1954; Академијски савет – ДСИП, пов. 7. 6. август 1954).

название в Общество „Никола Тесла“ для развития науки и техники и продолжило помогать недавно обособившемуся институту и работать на популяризации имени и деятельности Н. Тесла и тоже распространении науки и техники. Ради осуществления целей начали издавать журнал „Наука и техника“. После перерыва в течении Второй мировой войны, Общество от 1946 года, с тем же названием и подобными правилами и целям, продолжило работать на развитии науки и техники, на подстрекании научной работы в области электричества и расширении сознания о личности и деятельности Н. Тесла, помощью торжеств, лекций и публикации журналов и специальных публикаций. В конце 40-ых годов Общество было выставлено идеологизации, которая отражалась в работе органов и в фразеологии которой пользовались на собраниях, лекциях и в журнале. В начале 50-ых годов Общество встретилось с затруднениями, а в середине 1954 года изменило название в *Югославское общество „Никола Тесла“ для развития науки и техники*, совсем потерпевши реорганизацию и с подобными целям, но иначе по методам. Тогда продолжило с работой на территории всей Югославии.

Срђан Цветковић

УДК351.74:323.28(497.1),1944/1955“

Улога ОЗН-е у ликвидацији „народних непријатеља“ 1944–1945

Шта крију архиви ОЗН-е о револуционарном терору 1944/1945

АПСТРАКТУМ: Рад се, на основу објављених докумената ОЗН-е за Хрватску као и доступних докумената архива у Србији, бави неким аспектима улоге службе безбедности у процесу освајања и учвршћивања власти 1944–1945. Посебна пажња поклоњена је методама обрачуна са политичким и класним непријатељима, односу према ратним заробљеницима и проблемима са којима се ОЗН-а сусретала на терену.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ОЗН-а, народни непријатељи, револуционарни терор, репресија.

Често се у научној и широј јавности поставља питање о томе шта се налази у архивама ОЗН-е везано за догађаје из смутног периода српске и југословенске историје 1944–1946, времену када се учвршћивала револуционарна власт а тајна служба била својеврстан *мач револуције* који се немилосрдно спуштао на главе *народних непријатеља*. С једне стране изражава се сумња да постоје прецизни подаци о жртвама, да је доста тога рађено *на реч*, а с друге да ће се уласком у ове архиве (уколико су у целости сачувани) многе тајне расветлити или сумње потврдити. Нека објављена документа ОЗН-е у Словенији и најновија у Хрватској, али и понека која *процуре* из домаћих архива, иду у прилог друге тезе.

Највећи проблем истраживања ове и сличних дугогодишњих табу тема у Србији је *недоступност релевантних полицијских и безбедносних архива*. Иако свеprisутност, бруталност и интензитет репресије у назначеном времену омогућавају да се она региструје и алтернативним путевима (орални извори, анкете, мемоаристика, доступни архивски фондови, грађа КП до-

мова...), за јасно сагледавање механизма државно-партијског терора и прецизнију квантификацију жртава треба сачекати потпуно отварање архива службе безбедности из тог времена али и подршку државе (законску и организационо-техничку) у процесу барем приближног утврђивања броја жртава и њихове рехабилитације, у чему се већ увелико одмакло у већини источноевропских земаља са комунистичким наслеђем.

Осим временске близине периода, масовности и свеprisутности државне репресије, која се делимично може регистровати и алтернативним изворима, олакшавајућу околност за овдашње историчаре представља и чињеница да је отварање архива и расветљавање улоге ОЗН-е у овим процесима прилично одмакло у бившим републикама СФРЈ (пре свега Словенији и Хрватској). Ове државе су у то време биле део јединственог државно-безбедносног простора, што омогућава компарације али и нуди корисне информације које се односе на Србију, пре свега на механизам и интензитет државног терора. У Словенији се у цео посао укључила држава, оснивањем комисија и укључивањем једног одељења министарства унутрашњих послова у истраживање злочина после Другог светског рата. Обележене су гробнице, обављене извесне ексхумације, делимично пописане жртве, па чак и покренут поступак против појединих актера (случај Митје Рибичича)¹. У том светлу, а с обзиром на недоступност поменуте архивске грађе у Србији где нажалост публикавање овакве збирке још увек није могуће, посебно су интересантни скоро објављени документи (118 докумената) хрватске ОЗН-е *Документи – партизанска и комунистичка репресија и злочини у Хрватској 1944–1946*, од стране групе хрватских историчара и архивиста, који у потпуности расветљавају механизам и интензитет државно-партијске репресије у периоду 1944–1946. године.² Будући да су они интересантни и за овдашњу научну јавност и у многоме расветљавају улогу ОЗН-е и КНОЈ-а у овим процесима на целом простору ФНРЈ доносимо неколико занимљивих извода.

Многи објављени документи упућују на планску акцију ОЗН-е и постојање *директива и закључака* о ликвидацији *без суђења* политичких и класних непријатеља, колабораната и ратних заробљеника у првим данима по ослобођењу. У једној депеши Александар Ранковић отворено каже:

¹ Против бившег високог функционера ОЗН-е Митје Рибичича подигнута је 2005. кривична пријава због улоге у вансудским ликвидацијама домобрана и цивила у пролеће 1945. Пријава је резултат полицијске истраге која се под именом "Помирење" водила од 2001, а омогућило ју је откриће инспектора Петра Јамника, вође посебне групе у оквиру криминалистичке полиције која се бави истраживањем послератних злочина. Јамник је у Архиву Словеније пронашао документ који доказује да је Митја Рибичич био директно повезан са послератним убиствима. Словеначка државна комисија је протеклих година евидентирала око 400 места на којима су извршавана та убиства: *Ribičič za genocid nad domobranima*, 25. мај 2005; Beta, www.B92.net

² Dr Zdravko Dizdar, dr Vladimir Gaiger, prof. Milan Pojić i prof. Mate Rupić, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj – dokumenti 1944–1946*, Slavonski Brod 2005.

„Ваши рад у Загребу је незадовољавајући. За 10 дана у ослобођеном Загребу стрељано је само 200 бандита. Изненађује нас ова неодлучност у чишћењу Загреба од зликоваца. Радите супротно од наших наређења јер смо рекли да радите брзо и енергично и да све свршите у првим данима. Шеф II одсека загребачког одељења има свој став. Њега иначе смењујемо с ове дужности и тражимо да нам предложите новог.“³

Многобројни извештаји о организованим ликвидацијама могу се наћи и у другим документима: „У евиденцији стрељаних без суда уписано је још 156 тако да иста сада броји 661 лице на територији Загребачке области.“⁴ У једном извештају јавног тужиоца Друге армије каже се: „... Дана 18. и 19. јуна 1945. добио сам задатак да ликвидирам једну групу усташа легионара и жандара, укупно 52. Наређење ми је издао шеф окружне ОЗН-е.“⁵

Повереник ОЗН-е за кнински сектор Илија Грубић извештава да је добио директиву „да приликом ослобођења ухвати што више људи и један дио њих, који испуњавају потребне услове, ликвидирају“, а затим наводи како су многи стрељани, док су неке пресуде у режији суда и партије касније фабриковане како би се легализовала дивља чишћења. „Од ликвидираних један су дио домаћи људи а један дио заробљеници наши држављани који су били у заробљеничким логорима. Већина је ликвидирана без суда. За један дио од ликвидираних затражено је од наших војних судова да се израде пресуде у сврху објављивања што је и учињено... Наши судски органи су неизграђени, с нашим покретом и борбом несаживљени, малограђани... Ово најбоље илустрира случај секретара нашег вјећа код шибенског војног подручја, који је сачинио следећу уредовну забелешку: „Према захтеву опуномоћства ОЗН-е шибенског подручја, овај суд је накнадно саставио пресуду, ради јавног оглашавања исте у Шибенику... Овакав поступак је као изниман био, према саопштењима добивеним од опуномоћства ОЗН-е у Шибенику, дерогиран од виших фактора и одобрен од надлежних политичких функционера.“⁶

Нарочито су чести извештаји о ликвидацији ратних заробљеника. Наводимо пример ликвидације више од 100 домобрана: „Ова цифра је само приближна. Мањи део је стрељан пресудом суда, док је већина ликвидирана без суда. Без много скрупула треба ликвидирати све оне за које знамо да ће сутра бити против нас.“⁷

³ Isto, *Depeša Vrhovnog štaba (A. Rankovića) OZN-i za Hrvatsku od 15. maja 1945*, 113.

⁴ Isto, *Izveštaj o radu I oteka zagrebačke OZN-e za mart 1945*, 12. april 1945, 91.

⁵ Isto, *Izveštaj javnog tužioca II JA o nepravilnostima u postupku prema ratnim zarobljenicima*, jul 1945, 192.

⁶ Isto, *Izveštaj Sudskog odseka Glavnog štaba KP Hrvatske upućen CK KP Hrvatske*, 17. januar 1945, 57.

⁷ Isto, *Izveštaj o razlozima likvidacije domobranskih oficira i časnika od strane pripadnika OZN-e VI korpusa*, januar 1945, 54.

Најмасовнија стрељања заробљених без суђења десила су се на територији Словеније у другој половини маја 1945, о којима детаљно сведочи низ докумената. Нарочито су речите депеше које је слао генерал-мајор Раде Хамовић (псеудоним Мики): „Бригада је стигла двадесетог у 6 сати. Повезани смо са ОЗН-ом. Задатак наше бригаде је ликвидација четника и усташа којих има две и по хиљаде. Јуче нам је погинуо несрећним случајем командант другог батаљона на стрелишту друг Мома Дивљак. Данас смо наставили са стрељањем. Бригада је смештена у граду.“⁸

„Налазимо се на истој просторији. У току целог дана радили смо исто што и јуче (ликвидација). По наређењу упутили смо један воз са једним чланом штаба батаљона да спроводи заробљенике у Загреб. Кад се врате јавићемо.“⁹ У ликвидације су биле укључене и друге партизанске бригаде. У другој депеши стоји: „По наређењу штаба наше бригаде, батаљон је имао задатак ликвидирања народних издајника. Због извршавања постављеног задатка није се никакав рад одвијао у току дана... Током прошлог дана обављали смо исти задатак.“¹⁰

Занимљиво да се у неким документима и бугарска војска, која се затекла у Словенији у завршним операцијама ослобођења Југославије, не приказује у најбољем светлу те да и она није била имуна на драстична кршења ратног права и морала: „Такође је запажено да су се Бугари у Словенији понели гусарски. Они су пљачкали словенска села и градове, па чак и силовали словенске жене и девојке што је изазвало велики револт код народа тако да је било случајева гдје су се словенски партизани оружаном супротставили Бугарима.“¹¹

Партијска организација је била инволвирана и добро упозната са стањем на терену на основу детаљних извештаја у којима су биле честе критике због претеривања локалних моћника ОЗН-е, примери злоупотреба, несврхисходних стрељања, неконспиративности или траљаво обављеног посла (преживели стрељање, грешком се нашли на списку ликвидираних и слично). Неки партијски активисти су се отворено противили овим методама, али само зато што удаљавају народне масе од партије. Између многих издвајамо следеће примере:

„Ликвидацијом је руководио извесни Фирга који је одвео једну групу од 194 те их ликвидирао у близини села Кнезовљана, свега удаљености ки-

⁸ Isto, *Iz knjiga depeša 15. majevičke brigade upućenih štabu XVII divizije o streljanju zarobljenih četnika i ustaša*, 20. maj 1945. Miki (general-major Rade Hamović), 130.

⁹ Isto, *Iz knjiga depeša 15. majevičke brigade upućenih štabu XVII divizije o streljanju zarobljenih četnika i ustaša*, 21. maj 1945. Miki (general-major Rade Hamović), 130.

¹⁰ Isto, *Izveštaj Trećag bataljona istočnobosanske brigade XVII istočnobosanske divizije III armije o likvidiranju narodnih izdajnika*, 25. maj 1945. 139.

¹¹ Isto, *Izveštaj sekretara KPH XII proleterske udarne brigade Divizijskom komitetu KPH XII udarne divizije*, 3. VI 1945, 153–154.

лометар од села и 40–50 метара од пута, код саме ликвидације били су одборници села тако близу тако да ликвидацију знаде цјело село, пошто су некоји добили и робе од погинулих. Недалеко од самога мјеста где су ови ликвидирани имаде један бунар у којем се појавила сама крв ...“¹²

„Масовно убијање заробљеника које је направила Карловачка бригада, убијање чак и цивила, који су изгладнелима доносили храну што је направила Уд. Сељина бригада (Фрањо Огулинац-Сељо) и неправилности других јединица непријатељ нашег народа знао је у борби да искористи и крупни пропусти које су починили појединци самовољно ишли су у корист нашим непријатељима.“¹³

„... Даном дошло је 5 усташа који су побегли са стрељања из Градца где је за стрељање било одређено 312 лица да се стреља. Исти су причали народу да су утекли са стрељања.“¹⁴

„... конспиративно су га стрељали тако да су потрошили два шаржера шмајсерске муниције, јер је дотични након добивених неколико метака у стомак и прса пао у јаму и викао „Само сам рањен!“

„...Случај Госпић, на пример, о коме се читав материјал налази код војног суда КНОЈ-а, поред осталог интересантан је и за војничко стање у тој јединици. Осам жена и три мушкарца су стрељани и након тога покривени грањем.“

„... Имаде примера да се прелази и у другу скрајност... Највећма су то борци из Петрињског батаљона I бригаде, садистички злостављају бандите које одводе на стрељање. То им је прешло у страст тако да више нису у питању сами бандити и можебитне политички неугодне последице, него је у питању морална егзистенција дотичних бораца и руководиоца.“¹⁵

„Другови који су то спроводили били су врло површни. На пример у Дубровнику је у огласу осуђених на смрт био наведен један грађанин Дубровника који се у том моменту налазио на слободи и у огласу међу стрељанима читао своје име и презиме ... У Дубровнику се јустификација вршила не стрељањем већ су се таква лица клала. Ја сам за то сазнао од командира чете народне одбране. Ликвидација је вршена без потребне опрезности и на недостојан начин. Једна група из Дрниша је стрељана и бачена у јаме а да сви из логора нису до краја убијени тако да су из јаме викали – „Мајку вам

¹² Isto, *Izveštaj OZN-e za okrug Banija upućen OZN-i za Hrvatsku o masovnoj likvidaciji kod Kostajnice*, 6. VI 1945. 157–158.

¹³ Isto, *Iz zapisnika partijske konferencije 34. udarne divizije JA o masovnom ubijanju zarobljenika*, 5. avgust 1945, 243.

¹⁴ Isto, *Depeša 17 brigade XXVIII divizije JA o begu petorice ustaša sa streljanja u Gradcu kod Virovitice*, 18. jul 1945, 167.

¹⁵ Isto, *Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masovnim likvidacijama*, jul 1945, 168–171.

вашу, убијте ме до краја!“ Међу ликвидираним има и таквих, који се нису смели ликвидирати прије него се јавно раскринкају на суђењу па тек онда им пресудити. Као примјер наводим 20 попова у Дубровнику.¹⁶

Чест мотив за ликвидацију заробљених војника или *народних непријатеља* била је освета о чему, између осталог, говори и следећа дојава: „*Данас су убили Сокола и Ђуру чланове О. К. Ми ћемо стрелјати на лицу места 60 зликоваца без осуде. Одговорите нам да ли се слажете са овом цифром или да још стрелјамо.*“¹⁷

Било је злостављања и у истражном поступку који је вођен далеко од очију јавности и у којем је ОЗН-а примењивала бруталну силу. Приликом изнуђивања признања:

„Раније, још за време борбе било је уобичајено тзв. тајно хапшење тј. таково хапшење где се у ствари човјека или онога кога се већ желело ухапсити једноставно украде тако да нестане. Послије се истрага такођер води тајно...“¹⁸

„Било је случајева гдје су у затвору пререзивани вратови, ломиле се ноге, ударања пушчаном цјеви под ребра и кундаком у прса, батињање свакојаким средствима, пљускање, избијање зуби, електрична струја, морење глађу. Људи су се надаље проводили на стратишта изнакажени од батина и струје, избуљених очију и слично.“¹⁹

Било је и опортунизма и двоструких критеријума код појединих органа (пре свега оних које су водили Хрвати) што се види из наведене депеше А.Ранковића којом упозорава ОЗН-у Хрватске на неефикасност у ослобођеном Загребу, али се огледају и у многим другим документима:

„Питања братства и јединства у нашим јединицама није задовољавајуће. На пример у V бригади командир чете Суша Илија након стрелјања четника изјашњава се отворено да ће он када дође у хрватско село Јасенице попалити све куће. Честе су појаве да Срби самоиницијативно злостављају а по наредби са одушевљењем стрелјају кривце хрватске народности, а исто тако Хрвати кривце српске народности...“²⁰

¹⁶ Isto, *Izveštaj Drage Desputa člana Sudskog odseka Glavnog štaba KP Hrvatske upućen CK KP Hrvatske*, 17. januar 1945, 57.

¹⁷ Isto, *Depesha Okružnog komiteta KPH za Liku upućena CK KPH o nameri da se strelja 60 li-ca bez suda*, 8. jul 1945, 184.

¹⁸ Isto, *Izveštaj pomoćnika Javnog tužitelja Hrvatske o stanju u zatvorima OZN-e u Zagrebu*, 19. oktobar 1945, 277.

¹⁹ Isto, *Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masovnim likvidacijama*, jul 1945, 168–171.

²⁰ Isto.

„Једном приликом је било питање да се неког Лазића осуди на смрт а он је рекао (судија Бранко Новаковић – нап. аут.) доста је и 5 година робије, пошто усташе који су много више криви њих се пушта на слободу...“²¹

„У истом батаљону дешава се да нови борци (муслимани из VIII дивизије) неће да стрелјају банду, јер им то како наводе не дозвољава Алах.“

„... борци чувају стражу код затвора постају благајници и магационери појединим бандитима. Такође командир затвора потпоручник пише љубавна писма згодној али ипак усташкињи такођер говори доста.“²²

„Војни суд округа бјеловарског показао се опортунистичким у последњих мјесец и по дана овај суд није изрекао ниједну смртну казну, премда је било случајева да су заслужили.“²³

Различито гледање на улогу ОЗН-е по ослобођењу и на однос јавних тужилаца и појединих начелника службе безбедности отворено је испољено крајем 1945, на састанку републичких и федералног тужиоца чији смо записник пронашли у Архиву Југославије. Између осталог, хрватски тужилац Јаков Блажевић је критиковао ОЗН-у: „*Када су оперативне јединице ушле у град (Загреб) није било никакве пљачке у граду. Када су оперативне јединице напустиле град и када су у град дошле остале наше организације на челу са ОЗН-ом настало је масовно хапшење и нестајање многих лица. На интервенције јавних тужилаца из ОЗН-е се није хтело одговорати, нису се давали подаци, конспирисало се и мистифицирало да би се ускратили одговори на интервенције јавних тужилаца. Због тога је долазило до неслагања између јавних тужилаца и руководиоца ОЗН-е, иако су у Хрватској и начелници ОЗН-е и јавни тужиоци чланови окружног партијског комитета.*“

Насупрот њему Милош Минић је истакао да су „односи јавних тужиоца и начелника ОЗН-е у Србији прожети разумевањем ... да је потребно издати упутством већа овлашћења начелницима ОЗН-е да опомињу поједине резервисане тужиоце тврдећи да за њега закон није фетиш. Критикује Блажевића који се противио оваквим методима да има неправилан став према ОЗН-и и да због тога постоји неправилан став код појединих јавних тужилаца у Хрватској. Мишљење Блажевића да пред јавним тужиоцем морају бити отворена сва врата па и ОЗН-е оцењује као некомунистичко јер заборавља да партија руководи како јавним тужилаштвом, тако и ОЗН-ом и свим дру-

²¹ Isto, *Izveštaj OZN-e za okrug Banija upućen OZN-i za Hrvatsku o masovnoj likvidaciji kod Kostajnice*, 6. VI 1945, 157/158.

²² Isto, *Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masovnim likvidacijama*, jul 1945, 168–171.

²³ Isto, *Izveštaj OZN-e za zagrebačku oblast povodom streljanja više stotina domobranskih vojnika*, januar 1945, 46.

гим државним установама. Са Блажевићем су се сагласили Жижић (Ц. Го-ра), Ј. Вилфан, македонски и други тужиоци.²⁴

У објављеним документима налазе се и подаци о броју логорисаних и стрељаних Немаца, као и активиста квислиншких формација. Наводи се да је до краја 1945. године било 117.485 логорисаних Немаца, нелогорисаних – 12.895, укупно 130.380 од тога чак преко 83.000 жена и деце. Само у Војводини је било 105 000 логорисаних и 6.000 нелогорисаних, укупно 111.740 Немаца (табеларни преглед логорисаних и нелогорисаних Немаца на тлу Југославије, крајем 1945, 312). Један документ говори о 114.415 заробљених домаћих квислинга у немачким и другим формацијама.²⁵

Према другим извештајима до половине 1945. кроз затворе ОЗН-е у Војводини укупно је прошло 5.025 особа. Тајна служба је на територији Војводине стрељала 9.668 лица и то 6.763 Немца и 1.776 Мађара, од тога у Срему преко 1.000 (985 ван и 108 из затвора).²⁶

Занимљиво је да се још крајем новембра 1944. помиње директива по којој „ОЗН-а нема овлашћења да врши ликвидације без суда, осим нарочитих изузетака“ (стр. 51). Међутим, ликвидације су настављене па је Стево Крајачић на састанку начелника и руководства крајем јула 1945. поново упозорио: „Другови, престаните коначно с ликвидацијом! Не зато што ја жалим непријатеља, ја не жалим ни мога оца, него зато што се у народу кује, рује. Ми морамо настојати да нађемо нов начин са којим ћемо исте непријатеље одстранити. Ми сада имамо војне судове и суд националне чести.“ Престанак ликвидација без суда се објашњава не чињеницом да је то злочин или разлозима хуманости, већ узнемиреност у народу и уско партијским интересима.²⁷ Индикативно је да је и Ђилас у својим мемоарима слично упозорење ставио у уста самог Тита који је наводно у јесен 1945. на Политбироу КПЈ узвикнуо: „Престаните већ једном с тим ликвидацијама, смртна казна нема више ефекта!“²⁸ Не улазећи у истинитост ових навода, тек од друге половине 1945. ликвидације без суда полако постају реткост, а државно-партијска репресија се углавном институционализује.

²⁴ АЈ, ЦК СКЈ, 507, Комисија за народну власт X- 1/3, Извештај јавног тужиоца Милоша Минића са састанка јавних тужилаца са јавним тужиоцем ДФЈ крајем 1945.

²⁵ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj – dokumenti 1944–1946*. Izveštaj Odjela za ratne zarobljenike Ministarstva narodne odbrane D. Georgijeviću opunomoćeniku OZN-e za Jugoslaviju o zarobljenicima jugoslovenskim državljanima, 313.

²⁶ Isto, *Izveštaj šefa II odseka OZN-e za Vojvodinu o broju uhićenih po odsjecima, puštenih na slobodu, upućenih sudu, upućenih u logor i likvidiranih na području Srjema i cjele Vojvodine*, 324/325, 1946, bez datuma, 324–326.

²⁷ Isto, *Zapisnik s prvog savjetovanja načelnika I rukovoditelja OZN-e za Hrvatsku, o upućivanju Nijemaca-folksdojčera koji se vraćaju u logore, o likvidacijama, o slabom radu sudova, o OZN-i kao pomoćnom organu komunističke partije*, 234–236.

²⁸ Milovan Đilas. *Vlast*, London 1983, 162.

На основу ових објављених докумената може се извући неколико закључака. Прво, они потврђују да је репресија била планска, да се радило по унапред припремљеним директивама и одлукама уз постојање детаљних спискова политичких и класних непријатеља које треба ликвидирати у смутним, ратним околностима. Друго, интензитет репресије у првим месецима по ослобођењу био је драстичан, а број стрељаних ратних заробљеника, политичких и класних непријатеља мери се десетинама хиљада. Треће, из наведених извештаја може се у потпуности реконструисати механизам ликвидације: хапшења су се одвијала према унапред припремљеним списковима на основу дојава доушника, потом су вршене масовне егзекуције у режији ОЗН-е да би се затим затражило покриће од судова кроз исфабриковане пресуде за нека лица, махом угледније грађане. Четврто, документи показују да у архивама постоје (или су постојали!) детаљни извештаји са терена о томе да се не ради о анархичним процесима који су се отели контроли (има и изузетака), већ да се све одвијало у режији и под надзором партије која је о свему извештавана и провлачила се као црвена нит координишући рад тужилаштва, судства и тајне полиције.

На крају се може поставити питање: какав је смисао тога да се у Србији и даље штити или чини тешко доступном оваква врста грађе, која је одавно изгубила оперативни карактер и када се на добром делу бившег јединственог државно-безбедносног простора Пандорина кутија отворила и постоје многобројни објављени извори и документи који потпуно демаскирају идеализовану слику овог периода нуђену деценијама уназад? За сада се документи о улози ОЗН-е и партије у револуционарном терору 1944–1946. могу наћи само у споредним архивским фондовима или делимично код бивших сарадника и функционера службе или њима блиских лица. Иако је пре више од годину најављена предаја архиве службе безбедности која се односи на овај период Архиву Србије, она још увек није ни изблиза доступна истраживачима. Надлежни у архивима наводе да су главни разлози недостатак законске регулативе (и поред декларативне политичке воље) како би се сви фондови учинили доступним, али и тешки материјално-технички услови (проблем складиштења, употребног простора и слично).

Истраживачи наилазе и на друге препреке. На пример, иако љубазно особље Војноисторијског института чини све како би изашло у сусрет истраживачима, постоји реалан проблем простора јер се одговарајућа грађа налази у Војној гимназији на Сењаку одакле се допрема у скучене просторије Војноисторијског института у Бирчаниновој улици („када је аутомобил којим се грађа доставља слободан“) па чекање на документ може да потраје и недељама. Међутим, ту мукама није крај. Од скоро су у неким архивима забрањени дигитални апарати, а цене копија баснословно повећане што представља знатан удар на иначе плитке џепове научника. С друге стране колеге истраживачи често ударају у непробојан зид бирократије или мрзовоље надлежних који на њима тренирају строгаћу изговарајући се тајношћу појединих докумената. Научна јавност се према проблему недоступности

архивске грађе углавном односила пасивно и до сада није вршила озбиљније организоване притиске на надлежне институције да се омогући приступ информацијама и испоштује закон. Тако је у земљи Србији још увек тајна нешто што се збивало новембра 1944, а с друге стране сваки покушај да се грађа ближе расветли доступним и алтернативним изворима налази на замјерке да ће све то бити оповргнуто када се једном отворе кључни полицијско-безбедносни архиви.

Srdjan Cvetkovic

*The Role of OZN in the Liquidation of „State Enemies“ 1944–1945
What do the OZN archives conceal about the 1944/1945 revolutionary terror*

Summary

Available documents from the archives of Croatia and Serbia indicate that the phenomena of wild cleansing and repression of political and class opponents, as well as examples of non-institutional liquidations of war prisoners were not incidental nor unruly. They were planned actions that exceeded planned frameworks only fragmentally. Several basic conclusions can be drawn on the basis of these published documents. *Firstly*, they confirm that the repression was planned and operated according to previously prepared directives and decisions coupled with the existence of detailed lists of political and class enemies to be liquidated in shady, wartime circumstances. *Secondly*, the intensity of the repression in the first months after the liberation was drastic and the number of war prisoners, political and class enemies who were shot was measured in tens of thousands. *Thirdly*, from those reports it is possible to reconstruct completely the mechanism of liquidation; the arrests were carried out according to previously prepared lists based on tips from insiders, followed by mass executions orchestrated by the OZN (the state security service, literally: the Department for the Protection of People), and then cover was sought from the courts through fabricated court rulings for certain individuals, mostly respectable citizens. *Fourthly*, documents show that there exist in the archives (or used to exist!) detailed field reports illustrating that it was not a case of anarchic processes that got out of control (there were some exceptions); everything was orchestrated by and under the supervision of the party which received regular reports and like a red thread intertwined everything, coordinating the work of the prosecution, courts and secret police. There are also documents (Rankovic's official letter to OZN for Croatia!) indicating *territorial compartmentalization of guilt and examples of opportunism* of Croatian cadres within the service, as well as examples of disruption of fraternity and unity, numerous examples of inhumane exaggeration, psychopathological phenomena, messy executions etc.

Finally, the question is why the archives of OZN for this period have remained to be inaccessible to researchers in Serbia if we know that the process of publicizing these documents, without any major social upheaves, is well underway in former Yugoslav republics and it used to be the same state security territory.

Srdjan Cvetkovic

*Роль Отдела защиты народа (ОЗНА) в ликвидации „народных врагов“
1944–1945 гг.*

*Что скрывают документы архивов ОЗНА-ы о революционном терроре
1944–1945 гг.*

Резюме

Доступные документы из архивов Хорватии и Сербии указывают, что феномен дикой чистки и репрессии над политическим и классным противником, как и примеры внеинституционального ликвидации военнопленных, не были случайного или стихийного характера. Речь шла о планированной акции, которая только в некоторых частях выходила из своих рамок. На основании этих опубликованных документов, можно сделать несколько основных заключений. *Первое*, они подтверждают, что репрессия была планирована, что работали по вперед приготовленным решениям, при существовании подробных списков политических и классовых врагов, которые было надо ликвидировать в беспорядочных, военных обстоятельствах. *Второе*, интенсивность репрессии в первых месяцах после освобождения была сильнодействующая, а количество расстрелянных военнопленных, политических и классовых врагов можно измерить около десяти тысячи. *Третье*, из упомянутых сообщений можно в целостности реконструировать механизм ликвидации, арестования развиваются по вперед приготовленным спискам на основании извещения доносчика, а потом совершаются массовые экзекуции по заповеданию ОЗНА-ы, что бы потом требовали покрытие от судебных организаций через сфабрикованные решения суда для некоторых лиц, в основном для примерных граждан. *Четвертое*, документы показывают, что в архивах существуют (или существовали) подробные сообщения с местности, что речь не идет о анархичных процессах, которые вырвались контролю (существуют и исключения), но что все развивалось в ведении и под наблюдением партии, которая обо всем получала сообщения и которая всегда протягивалась как красная нитка, которая координировала работу прокуратуры, судебной части и тайной полиции. Тоже, существуют документы (телеграмма Ранковича в организацию ОЗНА для Хорватии!), которые указывают на *территориализацию вины и примера опортунизации* хорватских кадров в службе, как и примера нарушения братства и единства, многих примеров нечеловеческих перегоняния, психопатологических появлений, оборвано сделаной экзекуции и тому подобное.

На конце, надо задать вопрос: почему исследователям в Сербии еще не обеспечен доступ к документам архива ОЗНА-ы, которые касаются этого периода, когда процесс публикации этих документов, без некоторых больших общественных потрясений, уже много отодвинулся в бывшим югославским республикам, а когда-то была одинаковая территория государственной безопасности.

Драган Богетић

УДК327(497.1:540),,1954/1964“

Политичка позадина и стварни домашај сарадње Тито – Нехру 1954–1964.

АПСТРАКТУМ: У раду су обрађени односи Југославије и Индије, чија се физиономија у највећој мери обликовала у функцији односа неприкосновених лидера двеју држава – Јосипа Броза Тита и Џавахарлала Нехруа. Иако су се двојица државника залагала за сличне политичке постулате у међународној заједници, често су се разликивала у личној перцепцији начина реализације тих постулата. Те разлике, иначе потпуно игнорисане у домаћој и страниј литератури посвећеној овој проблематици, озбиљно су доводиле у питање југословенска настојања за институционализацијом сарадње несврстаних земаља, која није била могућна без подршке Индије. Сарадња, али и искрено пријатељство Тита и Нехруа, обележили су бурну деценију обликовања коначних обриса југословенске спољнополитичке платформе у раздобљу 1954–1964. Двојица државника су се први пут срела децембра 1954, током Титове посете југоисточној Азији, а крај њихове сарадње означила је Нехруова смрт, 28. маја 1964, у жеку заједничких припрема за одржавање Другог самита несврстаних земаља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Тито, Нехру, Југославија, Индија, спољна политика, несврстаност, афро-азијски простор, блокови, сукоб, западне силе, САД, Совјетски Савез.

* Рад је део пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991*, (147039), који је одобрило и финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

Током првих послератних година сарадња Југославије и Индије, с обзиром на значајну географску, али и политичку и цивилизацијску удаљеност двеју држава, била је незнатна. Додуше, дипломатски односи између њих успостављени су још 5. децембра 1948.¹ Међутим, због сукоба Југославије са земљама Информбироа Индија није испољавала већи интерес за сарадњом са Југославијом. Руководиона општим постулатима своје спољне политике, уобличеним у концепту базираном на пет принципа Нехруове „Панч Шиле“ (Panch Sheel)², Индија је давала приоритет неутралистичкој политици и очувању сопствених пријатељских и добросуседских односа са СССР-ом.³

Први југословенски амбасадор у Индији био је Јосип Ђерђа (акредитивна писма предао је 24. априла 1950). Заменио га је јула 1953. Гојко Николиш, а од септембра 1954. у Њу Делхију се као амбасадор усталио Богдан Црнобрња. Поред амбасаде у Њу Делхију, Југославија је 1950. отворила Генерални конзулат у Бомбају.⁴

Индија није журила са слањем амбасадора у Југославију, образлажући то „недостатком одговарајућих кадрова и финансијских средстава.“⁵ Први индијски дипломатски представник акредитован у Југославији био је индијски амбасадор са сталним седиштем у Риму, Б. Р. Сен, који је предао акредитивна писма 24. октобра 1952. Повољан развој односа две земље утицао је на одлуку Индије да после две године (18. октобра 1954) у Југославију упути посебног амбасадора, Рајвар Дајала (Rajeshwar Dayal), чије је седиште био Београд.

Преломан догађај у односима двеју држава представљало је Титово путовање у Индију крајем 1954. и почетком 1955. године. Ту посету Тито је искористио да свом домаћину Нехруу боље објасни спољнополитичку стратегију Југославије, свој став према блоковима, компоненте унутрашње политике, али и да назначи потенцијалне сфере сарадње двеју држава у склопу њихове опште међународне стратегије. Будући да ни Индија, а ни Југославија нису стриктно спроводиле прокламовану независну политику према блоковима (у то време Индија је одржавале присне економске односе са СССР-ом, док је Југославија била тесно економски и војно везана за блок западних сила), требало је доста стрпљења да двојица државника приближе

¹ *Заједнички коминике о измени дипломатских мисија од 5. децембра 1948*, Борба, 6. децембар 1948.

² Доктрина “Панч Шила” заснива се на начелима: немешања у унутрашње послове других земаља и народа; поштовања националне независности држава; успостављања односа међу народима на основу узајамног уважавања и користи; политике мирољубиве коезистенције и борбе за успостављање светског мира и сарадње.

³ ДАСМИП, 1957, стр. пов., ф-1, 395. *Односи ФНРЈ са Индијом*.

⁴ Ranko Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije*, Београд 1995.

⁵ ДАСМИП, 1957, стр. пов., ф-1, 395. *Односи ФНРЈ са Индијом*.

гlediшта о кључним међународним проблемима. Пошто се Индија оштро противила стварању било каквих војних, па чак и регионалних пактова, Тито је морао отклонити Нехруове сумње у погледу југословенског чланства у Балканском савезу и појаснити став према НАТО-у. Дуги и срдачни разговори резултирали су високим степеном међусобног личног уважавања и поштовања, које ће касније постати далеко моћнији кохезиони фактор у билатералним односима Југославије и Индије него политичка блискост ових држава и њихових народа.⁶

За Југославију је било од посебног значаја упознавање са политиком Индије, земље која је прва почела теоријски да обликује доктрину несврстаности базирану на читавом сплету у пракси већ разрађених принципа. Те принципе је у ширем смислу формулисао индијски Конгрес, најстарији антиколонијални покрет не само у Азији већ и у свету, још 1920. године у Резолуцији о спољној политици.⁷ Њену окосницу чинила је филозофија и култура древне цивилизације којој је ова држава припадала. Сугестивној опожности те културе нису могли одолети ни југословенски функционери. Изјаве изречене са друге стране, опет, указују на спремност индијских политичара да у даљој елаборацији основних праваца у светској политици уваже становишта и искуства својих гостију из Европе. У том контексту посебну тежину има чињеница да је Јосип Броз био први председник једне европске државе коме је индијско руководство указало част да буде позван у госте у Индију после њеног стицања националне независности.

Следећи корак ка бољем међусобном упознавању и sazревању свести о сагласности циљева у међународној заједници долази до изражаја посебно током Нехруове узвратне посете Југославији, од 30. јуна до 7. јула 1955, у склопу турнеје по Европи.⁸ У разговорима којима је присуствовала и Нехруова кћерка Индира Ганди, с обе стране је наглашено да Југославија и Индија остварују свака на свој начин истоветна схватања и принципе у својој међународној активности. Тито је те принципе окарактерисао као „руководеће принципе међудржавних односа“ и с поносом напоменуо: „Сматрам да нећу погријешити ако констатиратим да посебна заслуга припада нашим

⁶ КПР, I-2/4-1. *Забелешка о разговору између председника Тита и индијског премијера Ј. Нехруа у Њу Делхију 18. децембра 1954.*

⁷ Индија је стекла националну независност на основу Закона о независности, проглашеног 15. августа 1947. Тај закон је ступио на снагу после преговора британских представника са Конгресном странком индијског лидера Џавахарлала Нехруа. Споразумом о деоби Британске Индије, од до тада јединствене британске колоније формиране су две суверене државе: Пакистан и Индија. Нехру – кога су током Другог светског рата Британци ухапсили, јер је условљавао подршку своје странке британским ратним напорима чврстим гаранцијама да ће Индији по завршетку рата бити дата национална независност – постао је први председник индијске владе.

⁸ КПР, I-3-a/38-9. *Посета индијског председника владе Нехруа Југославији, 30. јун – 7. јул 1955.*

двема земљама, које су се годинама залагале за те исте принципе.“ Нехру је прихватио срдачан тон Титовог обраћања речима: „Раздаљина која нас дели нестала је у сусрету наших мисли и темељи су положени за другарство, које ће, ја верујем, бити трајно.“⁹ На крају Нехруове посете Југославији, на Брионима је 6. јула 1955. потписана заједничка изјава у којој је истакнуто уверење „да су Југославија и Индија развиле и остварују, свака на свој начин, истоветна схватања и принципе у својој међународној активности.“¹⁰

После ових сусрета Тита и Нехруа, југословенско-индијски односи бележили су сталан успон. На основу договора постигнутог током Нехруове посете Југославији, успостављена је стална комуникација двају државника кроз учесталу размену гледишта и усаглашавање ставова о свим важнијим међународним питањима.¹¹ У том склопу дошло је поновне, краће посете премијере Нехруа Југославији, 18. и 19. јула 1956. Сусрет је уприличен у Титовој летњој резиденцији на Брионима, где је већ боравио и гост из Египта, председник Насер.

Тројица државника, после исцрпне размене гледишта о свим важнијим међународним питањима, усвојила су заједничко саопштење, касније помињано као Брионски документ или Брионска декларација. У домаћој и страног литератури овај састанак је означен као историјска прекретница и кључни догађај у склопу иницијатива ванблоковских држава за стварање покрета несврстаности. При томе се полазило од оцене да је у питању први састанак тројице будућих лидера покрета несврстаности, на коме је усвојен први мултилатерални докуменат несврстаних.¹² Међутим, судећи по доступној архивској документацији, овај сусрет – иако је неоспорно у великој мери допринео приближавању политичких ставова Нехруа, Насера и Тита и њиховим каснијим заједничким наступима – није имао толики значај колики му се приписује.

И југословенски министар иностраних послова, Коча Поповић, недељу дана после Брионских разговора жалио се индијском амбасадору Дајалу на тешкоће са којим је Југославија као домаћин била суочена око „усклађивања двају посета различитог карактера“ (Насерове и Нехруове – Д. Б.) и постизања адекватног компромиса о тексту заједничког документа који је на крају разговора требало да буде сачињен. Тито је на Брионима предложио нацрт коминикеа који је Нехру оценио као „врло опширан“, па се приступило његовом скраћивању. Министар Поповић се сложио са Дајалом да

⁹ Исто. 32.

¹⁰ *Заједничка изјава премијера Нехруа и председника Тита од 6. јула 1955. године*, Борба, 9. јул 1955.

¹¹ КПР, I-3-a/38-9.

¹² Momir Stojković, *Tito – Nehru – Naser. Nastanak i razvoj politike i pokreta nesvrstanosti*, Beograd 1983; Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976; Bojana Tadić, *Istorijski razvoj politike nesvrstavanja 1946–1966*, Beograd 1968.

је требало ићи на још „скромнији тројни коминике“, али је напоменуо „да је то било тешко због Египћана.“¹³

Египатски и југословенски дипломатски представници у Каиру и Београду су замерали Нехруу што се на Брионима држао сувише резервисано по питању уношења у заједничко саопштење оштријих тонова на рачун политике великих сила. Обострано незадовољство је било условљено и чињеницом да се Нехру супротставио намери Тита и Насера да се истакне значај тројних разговора усвајањем посебне декларације. Нехру је ову солуцију лаконски одбио констатујући „да се у свету већ појавила инфлација декларација.“¹⁴ Из југословенске амбасаде у Њу Делхију се уздржаност и опрезност Нехруа доводила у везу са новим курсом индијске политике унапређења сарадње са Западом (на рачун сужавања односа са Истоком), произашлог из нараслих индијских потреба за западним зајмовима, економском помоћи и инвестицијама.¹⁵ Нехруово „јавно умањивање значаја Брионског састанка“ повезује се и са извештајем индијског министарства иностраних послова за 1956–57. годину у коме се такорећи нигде опширније не помиње сусрет на Брионима, осим у једном краћем пасусу у оквиру дела о односима Индије са Египтом.¹⁶

Иако индијска страна није придавала већи значај Брионском састанку, унапређењу односа са Југославијом се и даље приступало са великом пажњом, што је у другој половини 1956. и током целе 1957. године давало тон односима двеју држава. Непосредно после сусрета на Брионима и опасног заостравања међународне ситуације поводом суецке кризе, премијер Нехру је позитивно одговорио на иницијативу председника Тита да се успостави „редовна веза“ двојице државника ради размене мишљења, усаглашавања наступа и заједничког деловања у разрешењу ове кризе.¹⁷

Сталне консултације Нехруа и Тита настављене су и у време бурних догађаја у Мађарској. Индија је подржала југословенски наступ тим поводом, ризикујући да тиме прекрши једну од кључних премиса своје спољне политике – незамерање великим силама уколико нису директно у питању индијски интереси. Искрпно образлажући југословенско-индијску сарадњу и заједничко иступање поводом интервенције у Мађарској, Нехру је у говору пред индијским парламентом 19. новембра 1956. истакао: „У погледу ситуације у Европи ми сматрамо меродавним мишљење југословенских државника, а они често сматрају меродавним наше мишљење о азијским пита-

¹³ ДАСМИП, 1957, Индија, ПА, ф-33, 412 192. *Забелешка о разговору државног секретара друга Коче Поповића с индијским амбасадором Дауал-ом, 27. јул 1956.*

¹⁴ ДАСМИП, 1957, стр. пов., ф-1, 156.

¹⁵ ДАСМИП, 1957, стр. пов., ф-3, 325. *Југословенско-индијски односи у 1956/57. години.*

¹⁶ Исто.

¹⁷ ДАСМИП, 1956, ПА, Индија, ПА, ф-33, 415 765 и 416 588.

њима. Југословенске вође, а посебно Маршал Тито, врло су способни људи који имају велико искуство за оцену и анализу ситуације у Европи... Ми вршимо размену гледишта са овом земљом чешће него са било којом другом и придајемо велики значај чињеници да она одржава присан контакт са Централном и Источном Европом.“¹⁸

После бурне завршнице револуционарних превирања у Мађарској и бруталне совјетске интервенције, праћене стравичним разрачунавањем са политичким неистомишљеницима, индијска страна је поново заузела неутралан став према новонасталој ситуацији у тој источноевропској држави и испољила знатну суздржљивост према поновном југословенско-совјетском спору насталом тим поводом.¹⁹ Током контаката дипломатских представника Индије и Југославије, с југословенске стране уочено је разочарење индијских дипломата због Титове погрешне процене епилога мађарске кризе и све већа уздржаност и неискреност у комуникацији. Случај Мађарске је само потврдио исправност Нехруовог становишта о томе да мале земље не могу сачувати независност без ослонаца на неку велику силу. Додуше, Индија није спадала у мале државе. Међутим, с обзиром на њену економску заосталост и акутне привредне проблеме, као и на нерешену ситуацију око Кашмира (која је посебно забрињавала индијско руководство),²⁰ као императив се наметао став да своје проблеме може решити само оријентацијом на водеће силе и очувањем спољнополитичког баланса у том смислу. Стога је после мађарских догађаја Индија избегавала разговоре са југословенским дипломатама о спору са СССР-ом, водећи рачуна да и сама не буде увучена у спор и да не погорша односе са совјетским руководством од којег је и даље очекивала знатну политичку, а посебно економску помоћ (обећан јој је зајам од 500 милиона рубаља).²¹

Међутим, генерално гледано индијско-југословенски односи су задржали позитиван тренд развоја крајем 1956. и током целе 1957. године. То је, 26. фебруара 1957, истакао у експозеу пред Народном скупштином југосло-

¹⁸ ДАСМИП, 1957, стр. пов., ф-1, 395.

¹⁹ ДАСМИП, ф-3, 325. *Југословенско-индијски односи у 1956/57. години.*

²⁰ Кашмир је једна од 17 држава у саставу Индијске уније, лоцирана дуж границе према Пакистану. Око Кашмира је – одмах по стицању независности Индије и Пакистана, 1947. године – избио рат између ових двеју новоформираних држава. Иако је после рата Кашмир задржао статус у саставу Индије, спор није окончан и ескалирао је током 1956. да би се већ почетком наредне године кашмирско питање уврстило у дебату у Савету безбедности УН. Дебата је имала неповољан ток по Индију, будући да је њене интересе од сталних чланица овог тела подржавао једино СССР. Индијске ставове у вези са Кашмиром подржавале су искључиво комунистичке земље (изузев Кине), што њој није конвенирало. Стога није нарочито позитивно примала ни стално, у неку руку и претерано, југословенско експонирање у овом контексту.

²¹ ДАСМИП, 1957, стр. пов., ф-3, 115. *Став Индије према Југославији и њеним односима са СССР.*

венски министар иностраних послова Коча Поповић, указујући на срдачне односе, „отворену размену и усклађивање гледишта на највишем нивоу, у духу пуног међусобног поверења о низу крупних међународних питања и догађаја.“²² У годишњем извештају индијског министарства иностраних послова који је објављен за период 1956/57. односи двају земаља су представљени у изузетно позитивном светлу и окарактерисани као „ванредно срдачни“, што је по сазнањима југословенског МИП-а квалификација која у овом извештају није коришћена за односе са било којом другом земљом.²³

У извештајима амбасаде у Њу Делхију југословенском министарству иностраних послова стално су наглашавани срдачност индијских званичника према дипломатама из Југославије и афирмативно писање индијске штампе о југословенској унутрашњој и спољној политици. „Нашем амбасадору у Индији отворене су широке могућности и пријатељски га примају највиши индијски руководиоци, који врло често показују знакове посебне пажње. Сам Нехру је у протеклом периоду испољавао такву пажњу, интересовао се код нашег амбасадора за здравље Председника Републике, упутио веома срдачан одговор на честитку Председника Републике поводом индијских избора, више пута се интересовао за поновни долазак Председника Републике у Индију... Индијски МИП показује интересовање за наше погледе. У интерном билтену индијског МИП-а преносе се чланци и коментари наше штампе, и то не само по питањима која се тичу Индије, већ и по свим важнијим међународним проблемима.“²⁴

Међутим, у истим извештајима указује се и на чињеницу да „пријатељски и срдачни односи“ Индије према Југославији не значе истовремено и индијско напуштања склоности да „потцењује улогу мањих држава“ у међународним односима, а у први план ставља своје односе са великим силама. „Емоционална и рационална симпатија према Југославији због њене одлучне борбе за независност и слободу, због њене чистоће у погледу колонијалне прошлости и што се у датим условима прва приближила Индији“ нису имали толику тежину да би довели до тога да индијско руководство дозволи „да се односи са нама развију преко граница које су нам одређене по индијској хијерархијској лествици држава.“²⁵

Други југословенско-совјетски сукоб, који је постепено ескалирао током пролећа и лета 1958, прекинуо је узлазну линију југословенско-индијске сарадње и резултирао све виднијим захлађењем односа Тито–Нехру. Сукоб Москве и Београда негативно је деловао на односе Југославије са већином новоослобођених држава Азије и Африке, које су, попут Индије, еко-

²² *Jugoslovenski pregled*, jun 1958.

²³ ДАСМИП, 1958, стр. пов., ф-4, 360.

²⁴ ДАСМИП, 1958, стр. пов., ф-4, 360; 1957, стр. пов., ф-1, 395; ф-3, 325; ф-3, 115.

²⁵ ДАСМИП, 1957, стр. пов., ф-1, 395; ДАСМИП, 1957, стр. пов., ф-3, 325.

номски биле тесно везане за СССР. Без помоћи ове силе оне нису могле обезбедити елементарне претпоставке привредног развоја. Стога су и најутицајнији лидери са овог простора, Нехру, Сукарно и Насер, страховали да би подршка Југославији у спору са СССР-ом могла утицати на галантне даодавце из Москве да обуставе даљу реализацију обећане издашне помоћи.

Да би неутралисао негативан тренд у односима са важним будућим савезницима Тито је крајем 1958. и почетком 1959. кренуо на друго путовање у земље Азије и Африке. Посетио је Индонезију, Бурму, Индију, Цејлон, Етиопију, Судан, Египат, Сирију и Грчку. Посебан значај је придавао предстојећем сусрету са најутицајнијим државником афро-азијског простора, премијером Нехруом. Током посете Индији, од 13. до 18. јануара, без обзира на неофицијелан карактер посете, југословенском лидеру су указане све почести као и приликом његове државне посете крајем 1954. На конференцији за штампу представник индијског министарства иностраних послова је изјавио да индијска влада посету сматра званичном. У том духу су биле организоване бројне манифестације пријатељства са Југославијом и срдачан дочек народа који је масовно изашао на улице да поздрави високе госте из иностранства.²⁶

Међутим, иако је југословенска делегација боравила шест дана у Индији разговори са индијским руководством вођени су само током њеног боравка у Њу Делхију, 14. и 15. јануара. Тито је са Нехруом водио два дужа разговора по доласку у индијску престоницу, а потом је имао неофицијелне контакте са индијским званичницима током посете градовима Хајдерабаду, Мадуре и Мадрасу.

Оно што такође већ на први поглед делује збуњујуће у овом контексту јесте записник о разговорима Тито–Нехру. Он по форми и садржини у великој мери подсећа на формулар анкетног обрасца са одређеним питањима на које анкетирана особа даје одговоре.²⁷ Нехру је током разговора искључиво постављао питања и потпитања, а Тито стрпљиво на њих одговарао. По повратку у Југославију, Тито је сарадницима изразио своје чуђење Нехруовим неуобичајеним наступом: „Он ме је овог пута изненадио тиме што је само питао, а врло мало говорио, иако смо имали два дугачка разговора. Разговарали смо о многим питањима. Кад се читав материјал буде средио, видјеће се да сам држао читаве реферате, говорио о свему и свачему, а он је само постављао питања. Када сам му ја говорио о Индонезији и Бурми и обавијестио га о чему смо све разговарали, он уопште ништа није рекао.“²⁸

²⁶ ДАСМИП. ПА. Индија. ф-39. 34 134. *Посета Председника Републике Индији*.

²⁷ КПР, I-2/11-4. *Забелешка о разговорима друга Претседника са претседником индијске владе Jawaharlal Nehru-ом*.

²⁸ КПР, I-2/11-2, 28. *Извештај о путу Претседника Републике и југословенске делегације у пријатељске земље Азије и Африке поднет на Сјединици Савезног извршног вијећа 17. марта 1959. године. Стенографске белешке*.

Иако исход путовања у земље Азије и Африке није у потпуности дао жељени ефекат, Тито није био претерано обесхрабрен таквим учинком. Навикао се већ на непредвидљиво и ђудљиво понашање својих саговорника са тог турског подручја. Пошто је реализација новог југословенског спољно-политичког концепта директно зависила од Титовог успеха у окупљању и заједничком деловању афро-азијских земаља на промени система међународних односа, дипломатска офанзива Београда се морала наставити. Као посебно повољна прилика за њену промоцију послужило је 15. заседање Генералне скупштине УН, септембра 1960.

Титова одлука да предводи југословенску делегацију на том важном скупу није представљала посебно изненађење за домаћу и страну јавност. Пошто је Хрушчов јавно упутио позив свим шефовима држава и влада чланица ОУН да узму учешће на заседању било је логично да ће Југославија, попут осталих социјалистичких држава, прихватити иницијативу која се уклапала у њена вишегодишња настојања да се заједно са великим силама укључи у самите посвећене општим питањима очувања мира и безбедности у свету. Званичници из Београда су недавно отказивање, а потом и крах конференције великих сила на којој је требало изнаћи решење за драматичну међународну ситуацију, тумачили неспособношћу лидера тих сила да сами, без посредовања ванблоковских држава, постигну адекватан компромис. Стога је Јосип Броз у репрезентативном скупу који је требало да се одржи у Њујорку под окриљем ОУН, видео изванредну прилику за Југославију да светској јавности скрене пажњу на своје виђење међународних проблема чије је нерешавање довело свет на руб новог рата. Истовремено, то је била и изванредна прилика да, износећи главне елементе своје политичке линије, утиче и на остале афро-азијске и латиноамеричке државе да усвоје ту линију и придруже јој се у њеним настојањима за организованијим и заједничким деловањем, прво у ОУН, а потом и на ширем плану међународних односа.

Такав Брозов наступ наговештен је у светској, а посебно америчкој штампи, још пре његовог доласка у Њујорк. Одмах после првих Титових контаката са Насером, Нкрумахом, Сукарном и Нехруом, светска штампа је готово била преплављена насловима о формирању „неутралистичког блока“ или „трећег блока“ у УН, о стварању „тампона неутралних народа између Истока и Запада“, или о формирању „треће силе.“²⁹

Међутим, у првом моменту Титова настојања да убеди Нехруа да се придружи заједничкој акцији Југославије, Египта, Индонезије и Гане у ОУН у циљу покретања иницијативе за превладавање оштрог сукоба између САД и СССР путем одржавања директног састанка Хрушчова и Ајзенхауера – нису дала резултате. Нехру се, по обичају, заложио за „појединачну

²⁹ КПР, 1-2/12. Преглед тисања америчке штампе 24–28. септембар 1960: *New York Times*, September 26, 1960; *Isto*, September 27, 1960; *Isto*, September 28, 1960.

акцију на општој заједничкој линији.“ Будући да је представљао лидера једне регионалне силе, далеко је више био склон индивидуалном деловању према САД и СССР него према било каквом облику деловања у коме би Индија била само представник шире групе афро-азијских земаља. Титу је скренуо пажњу да „не верује да је сада подесан моменат за акцију“ и да „верује да ће се ситуација поправити.“³⁰

Без обзира на тајност Титовог разговора са Нехруом, главна тема о којој су расправљали је, већ крајем истог дана и у преподневним сатима наредног дана, била проваљена од америчких новинара. *Њујорк тајмс* је исцрпно информисао о „Титовом инсистирању на формирању неутралног блока“ у УН и о подршци Насера и Нкрумаха том плану. Међутим, истовремено је указивао на Нехруову резервисаност по том питању и склоност да великим силама прилази индивидуално а не у друштву са осталим „неутралистима.“³¹ Слична становишта су поновљена у наредном броју листа, уз нагласак на гледишту Нехруа и Тита да формирање још једне асоцијације држава не би било пожељно, јер би се тиме само додао још један блок постојећим.³²

После разговора са Нехруом, Тито је одлучио да прихвати Насеров предлог о заједничкој иницијативи ванблоковских држава за усвајање посебне резолуције УН којом би се лидерима двеју водећих сила Ајзенхауеру и Хрушчову упутио апел да се састану и превазиђу међусобни спор. „Требало је гасити тај пожар“ – коментарисао је касније Тито – „а ми смо се нашли у улози ватрогасца.“³³

Неуобичајено оштар сукоб између Ајзенхауера и Макмилана са Хрушчовом током даље дебате у Генералној скупштини УН³⁴ довео је до нагле промене Нехруовог става о иницијативи несврстаних. Он се одазвао Титовом позиву и са Насером, Нкрумахом и Сукарном присуствовао састанку на

³⁰ КПР, 1-2/12. Забелешка о разговору између друга Тита и Нехруа дана 28. септембра 1960.

³¹ *New York Times*, September 27, 1960.

³² *Isto*, September 28, 1960.

³³ КПР, 1-2/12. Извештај на Седници Савезног извршног већа, Београд 13. октобра 1960.

³⁴ Сала у којој се одржавало 15. заседање Генералне скупштине УН постепено се претварала у попрште вербалног обрачуна представника супротстављених блоковских групација. Сукоб који је потпуно паралисао рад ОУН достигао је критичну тачку у моменту када се британски премијер Макмилан оштрим речима обратио совјетском и лидерима источноевропских држава. Док је он говорио, Хрушчов је устајао са места и претио стиснутом песницом, а лидери социјалистичких држава су гласно ударали рукама у клупе правећи несносну буку. Такво понашање је касније осудила не само јавност западних земаља, него и сам Тито: „Форма и начин на који је он иступао био је некако увредљив. И западне је то критиковало ... Хрушчов је у ствари пошао погрешним путем.“ (КПР, И -2/12. 2 и 3. Извештај на Седници Савезног извршног већа, Београд 13. октобра 1960).

коме је постигнут договор да се заједнички покрене иницијатива за усвајање резолуције о организовању састанка Ајзенхауера и Хрушчова. „Нехру се овога пута невјероватно лијепо асимилирао“ – присећао се касније Тито. „То је све нас изненадило. Он је врло радо прихватио све што смо предлагали и просто се видјело да нека енергија избија из њега.“³⁵ На овом састанку, одржаном 29. септембра у Мисији СФРЈ при УН, усвојен је текст заједничког Нацрта резолуције пет ванблоковских земаља, који ће бити поднет Генералној скупштини на усвајање. У њему се тражи „као први хитан корак, да председник Сједињених Америчких Држава и председник Савета министара Савеза Совјетских Социјалистичких Република обнове своје недавно прекинуте контакте тако да њихова декларисана спремност да се нађу решења за истакнуте проблеме путем преговора може поступно да се оствари.“³⁶

Иако иницијатива ванблоковских земаља није постигла жељени ефекат (због одбијања обеју сукобљених страна да је подрже), она је утицала на престројавања у ОУН и допринела каснијим организованијим наступима земаља трећег света у овој организацији. Истовремено, та иницијатива се позитивно одразила на даљу комуникацију и сарадњу Тита и Нехруа будући да су односи двојице државника у великој мери зависили од степена сагласности њихових гледишта око све актуелнијег питања окупљања ванблоковских земаља у јединствен покрет и њиховог будућег заједничког наступа у међународној заједници.

Југословенски успех или неуспех на плану институционализације сарадње ванблоковских држава, директно је био у функцији успеха или неуспеха Титових настојања да приволи Нехруа, најутицајнијег политичара са афро-азијског простора, на сарадњу у том склопу. То је било врло тешко, јер иако су се и Југославија и Индија определиле за сличан курс спољне политике њихов међународни положај се у многим сегментима битно разликовао. Тито је у формирању покрета несврстаности видео шансу да Југославија ојача међународну позицију која је, будући да се радило о малој и економски неразвијеној земљи, била озбиљно пољуљана сталним притисцима са Истока и Запада. Нехру је био лидер регионалне силе која је обухватала огроман простор, а по броју становника била друга у свету; државе која је уживала огроман углед не само у Азији и Африци, него и међу кључним силама Запада и Истока. Стога се он није осећао угроженим од великих сила и није осећао потребу за укључивањем у покрет афро-азијских држава ради сузбијања њиховог политичког деловања.³⁷

³⁵ КПР. 1-2/12, 18 и 19. *Извештај на Седници Савезног извршног већа, Београд 13. октобра 1960.*

³⁶ Gen. Ass. Doc. A/4522/XV.

³⁷ Dragan Bogetić, *Jugoslavenski koncept nesvrstanosti i afro-azijske zemlje 1945–1961*. Zbornik Srbije (Jugoslavija) 1945–2005. Pokreti, ideologije, praksa, Beograd 2006, 221–228.

Супротна полазишта двојице државника о потреби окупљања ванблоковских држава у јединствену политичку асоцијацију резултирала су и различитим ставовима о одржавању самита тих земаља. Нехру није смагтрао сврсисходним организовање конференције шефова и влада ванблоковских држава по узору на Бандуншку конференцију, на чему је све више инсистирала Југославија током 1960. и 1961. године. Таква опција, по мишљењу Нехруа, само би компликовала општу међународну ситуацију и од блокова била схваћена као формирање „треће силе“ или „трећег блока“.³⁸ Титовој иницијативи се придружио тек када је видео да она има снажну подршку већине афро-азијских лидера, посебно Насера, Сукарна и Нкрумаха. Задржавање пређашњег става и апстинирање на репрезентативном скупу држава са простора у коме је Индија имала велики углед, могло се негативно одразити на Нехруов ауторитет у том кругу. Руковођен тим разлозима, индијски премијер је променио свој став.³⁹

Иако је подржао иницијативу Тита и Насера о одржавању скупа ванблоковских држава у Београду 1961, Нехру није тумачио тај догађај као прву и кључну карик у институционализацији сарадње ванблоковских држава. У Београдској конференцији он није видео први самит несврстаних земаља, после кога ће сваке три године долазити до нових окупљања антиблоковски настројених лидера из целог света, уз формирање тела која ће обезбедити сталност рада новоформираног покрета. За Нехруа је ова конференција представљала само протестну политичку манифестацију групе држава уперену против колонијализма и хладноратовских тенденција. Сматрао је да новоослобођене државе због економске заосталости и политичке нестабилности не могу остварити већи домаћај организованог заједничког наступа у међународној заједници. Окосницу Нехруове спољнополитичке концепције чинила је стратегија стриктне екви дистанце према блоковима. Укључивање Индије у неки покрет довело би у питање такву стратегију и политику.⁴⁰

До битне промене Нехруовог става и до постепеног обликовања свести да се деловањем у оквиру широке асоцијације сиромашних и обесправљених држава може битно побољшати сопствена међународна позиција и обезбедити јачи уплив у светска збивања, дошло је нешто касније. На ту промену пресудно су утицала два момента. Иако су несврстане земље уче-

³⁸ КПР. 1-2/13-7.

³⁹ КПР. 1-4-а. *Осврт на Припремни састанак у Каиру. Инструкција представницима ФНРЈ у иностранству*. Заокрет у Нехруовом наступу по питању одржавања Београдског самита предвидели су и иницијатори тог скупа Насер и Тито приликом сусрета у Каиру, само месец дана раније (КПР, И -2/13-7. *Забелешка о разговорима између делегације ФНРЈ и делегације УАР 20. априла 1961*).

⁴⁰ КПР. 1-4 -а. *Преглед ставова земаља учесница према главним међународним питањима*.

снице Београдског самита биле по окончању тог скупа изложене жестоком притиску и оптужбама великих сила због антиблоковског и антизападног наступа, оне су убрзо прерасле у моћну гласачку машинерију у ОУН, која је све озбиљније могла да парира обема блоковским групацијама и обезбеди усвајање или блокирање низа важних одлука у тој организацији. Стога се међу њима све више испољавао интерес за организованијим и усаглашенијим наступом у ОУН, али и ван њених оквира, на ширем међународном плану.⁴¹ Прагматични разлози и смисао за реалност утицали су на Нехруа да постепено измени мишљење о минорном домаћају евентуалног заједничког деловања несврстаних земаља и о опортуности даљег индијског пасивног држања у ситуацији када се све већи број афро-азијских држава увелико припремао за укључивање у јединствен фронт борбе против колонијализма и супрематије блоковских сила.

Други разлог који је навео Нехруа да ревидира своју политику „стриктне екви дистанце“ и „неутрализма“ у међународним односима, проишао је из драматичне ситуације у којој се наша Индија крајем 1962, после ескалације граничног сукоба са Кином. Немоћ Индије да се супротстави надмоћној кинеској армији, али и Нехруова немоћ да дипломатским путем избори директну војну подршку двеју суперсила у напорима усмереним на хитно успостављање мира, у релативно кратком року довели су до напуштања доктрине „неангажованости према неангажованима.“ Индијском руководству је готово „преко ноћи“ постало јасно да без обзира на углед који је Индија уживала у свету и њену потенцијалну војну моћ, без подршке широког круга земаља у развоју, у Уједињеним нацијама и ван њих, није могуће заштитити територијални интегритет и националну независност.⁴²

Нова индијска перцепција спољнополитичких приоритета убрзо је довела до обнављања присних односа између Тита и Нехруа и њихових све енергичнијих заједничких напора на укључивању ванблоковских држава у јединствен покрет. Иако је са Јосипом Брозом активно учествовао у припремама за Другу конференцију несврстаних земаља, која је одржана септембра 1964. у Каиру, Нехру није успео да на њој да свој пуни допринос. Умро је непосредно уочи одржавања тог скупа. Његову мисију на институционализацији сарадње ванблоковских држава, започету са Титом и Насером, уз пуно ентузијазма касније је наставила његова кћерка Индира Ганди.

⁴¹ Jadranka Jovanović, *Jugoslavija i Savet bezbednosti Organizacije ujedinjenih nacija 1945–1985*, Beograd 1990.

⁴² ДАСМИП, 1963, стр. пов., ф-1. 12. *Односи Југославија–Индија*.

Dragan Bogetic

The Political Background and Real Scope of Tito–Nehru 1954–1964 Cooperation

Summary

The ten years long close cooperation between Yugoslav President Tito and Indian Prime Minister Jawarhalal Nehru resulted in the establishment of a movement of non-block states which undoubtedly introduced new elements and foreign policy alternatives to the cold war atmosphere in the international community.

Sincere friendship and mutual respect of the two statesmen presented no obstacle in certain instances when, governed by their own perception of state interests they represented, they openly expressed their different opinions concerning certain issues related to optimal international strategy options of non-block states in the bipolar world. The geographical and civilization distance of the two states and their objectively different capacities to influence political developments in the world also determined the fields of their bilateral and multilateral cooperation. The pragmatism of Broz and Nehru in politics and their feeling for reality enabled them to accentuate everything that was common to their respective nations and to put into the background existing differences. On that basis close Yugoslav–Indian relations developed and soon afterwards were to become an appropriate model for the gradual formation of a wider platform of universal cooperation among all the states that had opted for a similar direction of international policy.

Although Nehru expressed readiness to support Broz's initiative to establish the non-aligned movement only at the end of his life, his support bore decisive significance for the successful epilogue regarding the issue. A symbiosis of ancient Asian philosophy, i.e. Nehru's „Punch Shila“ and Tito's concept of „active peaceful coexistence“ soon became the official doctrine of most of the states of the Afro-Asian and Latin American region.

Драган Богетић

Политический фон и реальная достигаемость сотрудничества Тито–Нехру, 1954–1964гг.

Резюме

Десятилетнее близкое сотрудничество югославского президента Иосип Броз Тито и индийского премьер-министра Джавахарлал Нехру результировало формированием движения государств вне блоков, которое, бесспорно, в холодную войну окрашенное международное объединение внесло новые содержания и внешне-политические альтернативы.

Искренная дружба и взаимное уважение два государственных деятеля, им не мешало, в определенных моментах, будучи они руководились собственной перцепцией

интересов государств, которые возглавляли, открыто розойтись, около некоторых значительных вопросов связанных с выбором оптимальной международной стратегии государств вне блоков в двополярном мире. Географическое и цивилизационное удаление два государства и их объективно различная сила влиять на политические события в мире, определили и область их билатерального и мультилатерального сотрудничества. Прагматизм Броз и Нехру в политике и их ощущение реальности, обеспечило им потенцировать все то что связывало их народы, а во второй план потеснить присутствующие различия. На этом основании развивались близкие югославско-индийские отношения, которые скоро стали подходящим образцом для постепенное формирование широкой платформы универсального сотрудничества всех государств, которые определились для подобного курса международной политики.

Несмотря на то что Нехру проявил готовность поддержать инициативу Броза для формированием движения неприсоединившиеся государств, чуть в конце своей жизни, эта поддержка имела решительное значение для успешного конца на этом плане. Симбиозис древней философии Азии, т.е. „Панч Шиле“ Нехру и концепта „активной миролюбивой когзистенции“ Тито, скоро стали официальной доктриной большинства государств африканско-азиатского и латино-американского просторах.

Документа

Предраг Крејић

УДК929TeslaN.(093.2)

Одабрана документа о Николи Тесли из фондова Архива Србије и Црне Горе

Прослава 150-годишњице Николе Тесли повод је да се и Архив Србије и Црне Горе осврне на ову знамениту личност посвећујући јој у целини рубрику *Документи* у двоброју часописа Архив за 2006. годину. Теслина заоставштина, укључујући и разне његове списе, чува се у Музеју Николе Тесли у Београду. Архив СЦГ, односно раније Архив Југославије, поседују мању количину документа која се односе било посредно или непосредно на Теслу, а настали су радом државних институција Краљевине Југославије и социјалистичке Југославије. Највећа количина и најзанимљивија документа настала су радом Посланства КЈ у Вашингтону – фонд АЈ (371) и Генералног конзулата КЈ у Њујорку – фонд АЈ (449), чији су представници имали непосредне контакте са Теслом. О томе су извештавали надлежне државне установе у Југославији, пре свега МИП (чија је грађа за време Другог светског рата углавном страдала, тако да ови извештаји у фонду нису сачувани). Осим ових институција, поједина документа налазе се и у следећим фондовима: Краљев Двор – АЈ (74), Министарство просвете и културе КЈ – АЈ (66), Савет Академија наука и уметности СФРЈ – АЈ (55), Збирка Саве Косановића – АЈ (83).¹

¹ Збирка Саве Косановића, Теслиног сестрића, садржи врло мало документа о Тесли, пре свега поједине часописе који су донели чланке посвећене Тесли. Највероватније је да су грађа и преписка о Николи Тесли извојене из заоставштине С. Косановића и предате на чување у Музеј Николе Тесли за чије оснивање је изузетно заслужан Сава Косановић.

Посланство у Вашингтону – Министарству иностраних послова

1. Oktobar 1926.

Pov. Br. 422

Predmet: Predaja Ordena Sv. Save g. N. Tesli²

Ministarstvu Spoljnih Poslova, Generalna Politička Direkcija, Beograd

Pošto sam, u poslu Ministarstva Finansija morao poći u Njujork, to sam iskoristio tu prigodu, da lično predam Orden Sv. Save I. St. G. Nikoli Tesli, našem učenjaku svetskoga glasa. Ja sam bio odlučio dati tom prigodom jedan banket u njegovu počast, na koji bih pozvao neke naše viđenije ličnosti i neke uplivnije Amerikance, te sam u tu svrhu pisao Generalnom Konzulatu, da preduzine potrebne korake: nu g. Konzul Stanojević me je obavestio, da g. Tesla ne želi nikakvog ceremonijala, ni publiciteta, nego je pozvao mene i g. Konzula na večeru u hotel Pensilvanija, gde stanuje, pa da mu tom prigodom predam orden što je i učinjeno 26 Septembra.

G. Tesla je bio vrlo radostan kada sam mu predao orden. Tom prigodom, on koji živi vrlo povučen i skromno, vrlo razgovorljiv, te je pokazao, da u toliko godina boravka u Americi, a retko kada je u dodiru s našima, da je u njemu ostala čista i potpuna srpska duša. Začudio sam se kada se je stao natjecati sa mnom u ponavljanju na izust naših narodnih pesama. Ama bilo bi se reklo da je jučer došao iz Like. Tom prigodom poveo se je razgovor *de omnibus et de quibusdam allis*³, te sam opazio, da je svestrano naobražen, pa da ljubi ne samo znanosti i filozofiju, nego i lepu knjigu. Po naobrazbi stoji visoko nad profesorom Pupinom, ali je razlika u tome što je Pupin posve normalan, skoro bih rekao prepraktično normalan, dočim Tesla pokazuje tu i tamo po koju abnormalnost, da ne bi pogrešila stara poslovice: *nullum magnum ingenium sine quodam dementiae gradu*.⁴ Svakako je Tesla jedan od najzanimljivijih ljudi što sam ih u životu sreo. Nema sumnje da je on kao teoretičar danas najveći elektrotehnik na svetu, jedna vrsta modernog Arhimeda, koji je previše glavom u teoriji, ali ne uspeva kao Arhimedes u praksi, te se drugi okorišćuju plodovima njegovog uma. On i ne mari za bogatstvo, te živi vrlo čedno, a najveća mu je zabava hraniti golubove, kojima po noći prosiplje hranu pod strehe, gde spavaju, a kljaste leči kod kuće. Ide rado također u kino-teatre. Izbegava društvo, naročito žensko. Voli njegovo veličanstvo našega Kralja, i želi da mu se o njemu pripoveda, jer veruje u njego-

² Извештај посланика Краљевине СХС у Вашингтону Анте Тресих-Павичића, који је ову дужност обављао од 1922. до 1927. Архив Југославије, Посланство Краљевине Југославије у САД – Вашингтон (371), ф – 62, Досије Николе Тесле.

³ “О свему и још о нечем другом“ (О свему и свачему). Albin Vilher, *Latinski citati*, Novi Sad 1980, 70.

⁴ Очигледно се мисли на латинску пословицу “Nullum magnum ingenium sine mixtura dementiae fuit“ (Ниједан велики дух није био без мало безумља). Исто. 196.

ve velike vladarske sposobnosti i nada se da će se naša država i naš narod pod njim sretno razviti.

U našim narodnim sporovima stoji na visini naših najnaprednijih državnika. Veli: sin sam srpskog pravoslavnog popa, i matere Srpkinje, ali smo mi u Lici sa Hrvatskim katolicima živeli u najboljem skladu, i nije bilo nikakove mržnje u narodu, dok je nije posijala politika s visoka. On je sačuvao i sada te iste osećaje.

Još se uvek nada da će mnoge od svojih teorija staviti u praksu i dati čovečanstvu takova otkrića, da će promeniti celi život na zemlji i učiniti ga nersavnijivo ugodnijim. Kada se zanese u to carstvo znanja i mašte, govori pesnički i sa potpunim uverenjem, kao da su te stvari već gotove. Moguće da su po zakonima matematike i fizike moguće, ali i ako je on prvi otkrio i dokazao mogućnost prenosa električnih sila, na velike daljine, on ipak nije to stavio u praksu, nego su se drugi, njegovi đaci, okoristili njegovim izumima. Njemu je sedamdeset godina, ali izgleda kao da mu je pedeset, pa se ne boji da ne bude imao vremena da oživotvori svoje velike osnove. Čezne za domovinom, ali još više za znanošću, pa veli da nema kada izići iz svoga laboratorija. Veli da bi se još sada pohrvao sa kojim mladićem od dvadeset; a tako i izgleda. Kada ga se pita, kako je održao takvu svežinu, odgovori: *abstine, abstine!* Pa šapne na uho, da se je uvek držao daleko od žena i i očuvao devičanstvo. On veruje da mu je to očuvalo fizičke i umne snage, i ako ne spava, kako on veli, nego jedan najviše dva sata na dan.

Kada se čovek s njim rastaje, ima utisak da je bio u društvu jednog vanrednog čoveka, kakvih ima malo na zemlji, koji umom zadivljuju, a manama obvezuju i čini sebe simpatičnim, kao malo dete.

Poslanik

Генерални конзулат у Њујорку – Министарству иностраних послова

15. januar 1932.

Pov. Br. 187

Sadržaj: odlikovanje N. Tesle Jug. krunom I reda

MINISTARSTVU INOSTRANIH POSLOVA
ODSEKU ZA PROTOKOL
BEOGRAD

U odgovoru na akt Ministarstva od 9. 12. 1931. godine Prot. Br. 3141 Kr. Gen. Konzulatu⁵ čast je vratiti mu priloženi revers za orden i povelju jugosloven-

⁵ Извештај Генералног конзулата у Њујорку, АЈ, Генерални конзулат Краљевине Југославије у Њујорку (438), несрећена грађа.

ske krune I reda, uručene g. Prof. Nikoli Tesli, koji je neobično obradovan odlikovanjem, kojim ga je Nj. Veličanstvo Kralj blagovoljelo počastiti.

G. Tesla je mislio da se takove počasti davaju samo velikim vođama i slavnim generalima, pa pita čime je on zaslužio tako visoko odlikovanje. Sa zadovoljstvom je primio na znanje da mu je to dato kao priznanje za velike njegove zasluge na polju znanosti.

Vice konzulu Zaneli, koji je poslat da mu u stanu uruči orden i povelju, izrazio je svoje ogorčenje na razne postupke g. Markonija, koji godinama neovlašteno svojata i upotrebljuje njegove izume, izvlačeći iz njih za sebe slavu i materijalne plodove. G. Profesor najavljuje nova otkrića, koja će da budu od nedogledne koristi za napredak i zadovoljstvo čovečanstva, pa dosledno i naše Jugoslavije.

Briljantno fizičko stanje i svežinu svoju g. Profesor pripisuje racionalnom načinu njegova života, pa se opravdano nada da će doživeti duboku starost i imati vremena da obaspe čovečanstvo novim darovima njegova Genija.

P. n. Generalnog Konzula
Dr Pero V. Zanela
Vice Konzul

Посланство у Вашингтону – Министарству иностраних послова

17. april 1936.

Gospodine Pomoćniče:

Odbor za proslavu 80-godišnjice Nikole Tesle uputio mi je dne 27. marta t. g. pismo kojim me moli da obrazujem sličan odbor u Sjedinjenim državama⁶. Ja sam na ovu tražnju odgovorio sa pismom kojeg imam čast priložiti, a iz kojega ćete moći da vidite kako ova stvar stoji.

I ako nije verovatno da će se ovde moći osnovati sličan odbor i odpočeti akcija kakovu žele gospoda od Odbora za proslavu, ja ipak smatram da bi bilo potrebno da se gospodinu Nikoli Tesli pokaže puna pažnja naše zemlje prigodom njegove 80-godišnjice. U vezi s time imao bih čast predložiti da se gospodinu Nikoli Tesli odlikuje jednim visokim našim odlikovanjem.

Napominjem da je gospodin Tesla još 1931 godine posednik Jugoslovenske krune stepena. Prema tome ostao bi samo izbor između Belog orla I stepena, ako bi se ovim odlikovanjem htelo dati gospodinu Tesli nacionalno priznanje, i Svetog Save I stepena, ako bi mu se time želelo odati priznanje za njegov naučni rad.

⁶ AJ- 371, ф-62, Досије Николе Тесле. Извештај Константина Фотића Министарству иностраних послова.

Moje bi mišljenje bilo da bi gospodina Teslu trebalo odlikovati Belim orlom I stepena i time istaći njegove zasluge ne samo na naučnom nego i na nacionalnom polju.

Izvolite primiti, gospodine Ministre, i ovom prilikom izraz mog osobitog poštovanja.

Poslanik

Gospodinu Vladimiru Martincu,
Ministru Pomoćniku,
Beograd

Посланство у Вашингтону – Одбору за прославу 80-годишњице Николе Тесле

Одбору за прославу
80-годишњице Николе Тесле,
Beograd, Miročka 4

17. aprila 1936.

Mnogopoštovana gospodo:

Dozvolite pre svega da Vam najsrdačnije zahvalim na mom izboru za člana Počasnog odbora za proslavu 80-godišnjice Nikole Tesle.⁷ Ja se sa osobitim zadovoljstvom primam toga mesta, samo ne znam, uz najbolju volju, koliko ću moći da Vam ovde po tom pitanju poslužim.

Organizovanje jedne proslave, slične onoj kakovu Vi želite da održite u domovini, nemoguće je ovde zamisliti bez dogovora i slaganja sa samim slavljеником. Tesla, međutim, kako danas stoje stvari, na to nikako pristati neće. Prigodom našeg poslednjeg razgovora, pred par nedelja u Njujorku, kazao mi je da on ne želi nikakvih proslava, ni ovde ni u zemlji, specijalno ne u vezi sa njegovom 80-godišnjicom.

Pored ove izjave koju je dao meni, poznato mi je da je Tesla govorio u istom smislu i drugim svojim prijateljima.

Ja ću pokušati da po ovom pitanju ponovno razgovaram sa Teslom. Ali, koliko sam to do sada mogao videti, teško verujem da ću uspeti da na njega mnogo po ovoj stvari delujem. Gospodin inž. Boksanu sigurno će biti poznato kako Tesla zazire od javnih manifestacija u vezi sa njegovim imenom i može da Vam objasni kako ga je teško sklonuti da po nečemu izmeni svoje mišljenje. Verujem ipak da će biti sporazum sa time da Institut koji ima da se osnuje nosi njegovo ime.

⁷ Одговор посланика Краљевине Југославије у Вашингтону Константина Фотића Одбору за прославу 80-годишњице Николе Тесле поводом њиховог предлога да се прихвати чланства. Фотић је био посланик у САД од 1935. до 1944. AJ-371, ф-62, досије Николе Тесле.

Osim toga hteo bih da Vam skrenem specijalno pažnju na još jednu činjenicu. Uzev u obzir veoma teške materijalne prilike pod kojima danas žive naši emigranti, ne znam koliko bi bila oportuna i koliko bi mogla da ima uspeha jedna akcija oko sakupljanja priloga za jednu instituciju kojoj bi sedište bilo van ove zemlje.

Na svaki način ja ću imati čast da Vam po ovom pitanju ponovno pišem kroz nekoliko dana.

Molim vas izvolite primiti, mnogopoštovana gospodo, i ovom prilikom izraz mog osobitog poštovanja.

Poslanik

NACRT PROGRAMA PROSLAVE 80-GODIŠNJICE NIKOLE TESLE⁸

Koja će se održati od 28 do 31 maja 1936 u Beogradu

28 maja

8–9 Predavanja o Nikoli Tesli u svim školama i kulturnim društvima u celoj Jugoslaviji

10–12 Svečana Akademija u velikoj dvorani Kolarčevog narodnog univerziteta. Akademiju otvara Pretsednik Odbora za proslavu, g. inž. Ranislav M. Avramović. Pozdrav gostiju i čitanje pozdravnih telegrama Nj. V. Kralju Petru II i Nikoli Tesli. Pretsednik daje zatim reč Pretsedniku Društva za podizanje Instituta Nikole Tesle, g. prof. Bogdanu Gavriloviću, koji govori o Tesli i njegovom značaju za nauku i tehniku i o zadatku Instituta Nikole Tesle. U ime Akademije nauka govori Milutin Milenković. Zatim govori stranih delegata. Zabavni deo, koji izvode Radničko pevačko društvo „Nikola Tesla“ i Akad. pevačko društvo „Obilić“.

12–15 Ručak na Avali u čast gostiju

15–18 Manifestaciona priredba za narod na igralištu B. S. K. (Detaljni program ove priredbe utvrdiće se još)

20 – Svečani banket

29 maja

10–12 Predavanja naših i stranih delegata o Teslinim delima i o razvitku elektrotehnike u Jugoslaviji, o hidrotehničkim radovima u Jugoslaviji itd, a sve u vezi sa Teslom i njegovim pronalascima. Predavanja će se održati u svečanoj sali Inženjerskog doma u Beogradu.

⁸ AJ-371, ф-62, досије Николе Тесле.

17–19 Popularna predavanja o Tesli sa navođenjem eksperimenata Teslinog obrtnog polja, svetlosnih fenomena i efekata „Teslinih struja“, demonstracije rezonancije, izvođenje raznih kretanja pod uticajem radiotalasa.

14–19 Izlet na Oplenac. Polaganje venca na grob Nj. V. Blaženopočivšeg Kralja Aleksandra Ujedinitelja, od strane Odbora za proslavu.

20–23 Svečana pretstava u Narodnom pozorištu

30 maja

10–12 Razgledanje fakulteta, električne centrale, radiostanice, Muzeja princa Pavla, Etnografskog muzeja itd.

17–19 Predavanja stranih i naših delegata o Tesli i njegovim delima u svečanoj sali Tehničkog fakulteta.

20 – Banket u svečanoj sali Inženjerskog doma (priređuju: UJIA – sekcija Bgd, beogradska radiostanica i Savez električnih preduzeća).

31 maja

Ispraćaj gostiju. Ekskurzije na Jadran, Sloveniju i Južnu Srbiju.

Br. 1154

2. jula 1936.

Посланство у Вашингтону – Генералном конзулату у Њујорку

Gospodine Generalni konzule⁹

Od Kraljevskog poslanstva u Parizu primio sam pod današnjim telegram sledeće sadržine:

„Izvestite Nikolu Teslu da jugoslovenska omladina u Parizu organizuje 7 og jula svečanu akademiju u njegovu počast pod patronažom Juliot Curie i Kraljevskog poslanika. Pretsedava rektor univerziteta. Profesor Darmois predaje o Tesli izvodeći njegove eksperimente. Organizatori žele imati Teslin telegram pozdrav francuskoj naciji i jugoslovenskoj omladini, koji bi se pročitao na akademiji. Simić“.

Dostavljajući Vam prednje čast mi je zamoliti Vas, gospodine generalni konzule, da izvolite odmah postupiti po gornjem predmetu i izvestiti me o rezultatu.

Izvolite primiti, gospodine generalni konzule, uverenje o mome osobitom poštovanju.

Poslanik

Gospodinu
G-nu Radoju Jankoviću,
Kraljevskom Generalnom konzulu,
745 Fifth Avenue, New York, N.Y.

⁹ Исто. Порука Константина Фотића генералном конзулу у Њујорку.

Посланство у Вашингтону – Министарству иностраних послова

Br. 654

15. jula 1937. g.

Predmet: Nikola Tesla

Prilog: Ekspoze, dve kopije govora
i dve kopije akta i isečci iz govoraMinistarstvu inostranih poslova,
Političkom odeljenju, Beograd.

Na svečanom ručku koji je g. Nikola Tesla priredio povodom svog osamdeset prvoga rođendana ja sam mu predao ranije dostavljeno odlikovanje, Beloga Orla I stepena.¹⁰ Kao priloge dostavljam govore kojim pozdravio u ime Kraljevske vlade kao i njegov ekspoze koje on, posle toploga i ganutljivoga iskaza zahvalnosti za pažnju ukazanu sa Najvišeg Mesta njegovog Zavičaja, pročitao pred predstavnicima američke štampe. Dotični ekspoze objavljuje prvi put poslednja istraživanja i rezultate rada g. Nikole Tesle. On sam pridaje njima važnost prvoklasnih pronalazaka, kojima će se koristiti čovečanstvo i ponosi se da ih učinio baš kao sin jugoslovenskog naroda. Predajući mi ovaj svoj ekspoze, g. Nikola Tesla moli da on bude objavljen u našoj domaćoj štampi, pod uslovom da to objavljivanje nikako parcijalno nego u celosti.

Na istome ručku ovdašnji čehoslovački poslanik, g. Hurban, predao je g. Tesli orden Belog Lava I stepena kao i diplomu počasnog doktora Praškog univerziteta. U svome pozdravnom govoru g. Hurban je rekao da se čehoslovački narod diči velikim sinovima jugoslovenskoga naroda, smatrajući ih toliko isto bliskim kao i svoje rođene sinove.

Cela ovdašnja štampa, sa New York Times na čelu, donela je velike komentare povodom osamdeset prve godišnjice g. Tesle, povodom odlikovanja kojima je nagrađen od svoga Zavičaja i od Čehoslovačke i povodom njegovih pronalazaka na polju kosmičkih zrakova i slanja energije na neograničene daljine. Cela štampa podvlači Teslino jugoslovensko poreklo, ljubav njegove Domovine za njega i njegovu ličnu privrženost za Zavičaj i narod kome pripada svojim rođenjem.

Poslanik

¹⁰ Исто. Извештај посланика Константина Фотића о предаји ордена Николи Тесли који му је додељен 1936. повodom осамдесете годишњице живота.

Никола Тесла – кнезу Павлу

NLT HIS ROYAL HIGHNESS PRINCE REGENT PAUL BGD

PRIMAJUĆI IZ RUKUH EKSELENCIJE KONSTANTINA FOTIĆA ORDEN BELOG ORLA SA VELIKIM PONOSOM I ZAHVALNOSTI KLIČEM IZ DALJINE ŽIVIO NJEGOVO VELIČANSTVO NAŠ LJUBLJENI KRALJ PETAR DRUGI I VISOKA KRALJEVSKA OBITELJ“. „VAŠE VISOČANSTVO I DIPLOMATSKI POMOĆNICI U VAŠEM PATRIOTSKOM RADU „ŽIVILA NAŠA DIVNA ZEMLJA YUGOSLAVIA I NJEZIN JUNAČKI NAROD. MOLIM DA ME SAD NESLAVI NEGO DA POČEKA DOK IZVRŠIM ŠTO ROCKFELLER NIJE MOGAO. JOŠ SAM PUN SNAGE I NADE IPAK SVESTAN DA SVE ŠTO SE RODI MORA UMRETI. NU TU SUDBINU POSMATRAM FILOZOFSKIM RAVNODUŠJEM“¹¹.

NIKOLA TESLA

Посланство у Вашингтону – уреднику листа „Југославија“ у Чикагу

13. jula 1937.g.

Dragi gospodine uredniče:

Dostavljam Vam govor koje je Kraljevski Poslanik, g. Konstantin Fotić, održao na svečanom banketu priređenom prilikom osamdeset prve godišnjice g. Nikole Tesle u New Yorker Hotelu u subotu, 10. o. M.¹² Gospodin Poslanik predao je tom prilikom g. Tesli orden Belog Orla I stepena, kojim je u ime Njegovog Veličanstva Kralja Petra II odlikovan od Kraljevskog Namesništva. G. Poslanik je održao priloženi govor koji, molim Vas, objavite u celosti u svome listu. G. Tesla je odgovorio ganut ovom pažnjom Kraljevske Vlade i Zavičaja i uputio telegrafski tople, patriotske želje Njegovom Kraljevskom veličanstvu Knezu Namesniku, izražujući svoju sinovsku ljubav za jugoslovenski narod i svoju veru u njegovu veliku budućnost. Tekst telegrama g. Tesle dostaviće Vam Kraljevsko Poslanstvo čim ga objave listovi u Kraljevini.

U isti mah g. Tesli predao je od čehoslovačke Vlade g. Hurban, čehoslovački Poslanik u Washingtonu, orden Belog Lava I stepena kao i diplomu počasnog doktora Praškog univerziteta. G. Hurban je rekao u svome govoru da se čehoslovački narod diči jugoslovenskim velikim ljudima kao svojim rođenim si-

¹¹ Теслин телеграм захвалности кнезу Павлу повodom пријема ордена Белог орла. АЈ, Двор Краљевине Југославије (74), ф. 129.

¹² Допис Растка Петровића, привременог отправника послова (због боравка посланика Фотића у Њујорку) Посланства КЈ у Вашингтону, упућен Џону Паландеку (Ивану Паландачићу), уреднику листа *Југославија* и председнику Удружења исељеничке штампе у Америци. АЈ-371, ф. 62. Досије Николе Тесли.

novima. G. Tesla mu je odgovorio izrazivši svoje divljenje za čehoslovački narod.

Tom prilikom g. Tesla je pročitao izveštaj o svojim velikim poslednjim otkrićima, o kojima ste svakako čitali u američkoj štampi, u pogledu kosmičkih zrakova, odašiljanja energije na beskrajne daljine, čime bi se moglo postići i opštenje sa planetama ako na njima ima života.

Moleći Vas još jednom da o ovome donesete svoj izveštaj, objavljujući govor Gospodine Poslanika, srdačno Vas pozdravlja

Vaš
Rastko Petrović
Opravnik poslova

Gospodinu John Palandechu
Uredniku Jugoslavije,

536 South Clark Street,
Chicago, III.

Посланство у Вашингтону – председнику владе и министру иностраних
послова Милану Стојадиновићу

16. novembra 1937

Str. Pov. Br. 465

Gospodine Pretsedniče,

Kao što sam imao prilike i lično Vam izložiti, čast mi je izvestiti Vas, Gospodine Pretsedniče, da se g. Profesor Nikola Tesla nalazi još uvek u teškim materijalnim prilikama.¹³ Osim dve poslednje novčane pošiljke, odobrene od Vas, ja sam smatrao za potrebno da mu ovoga meseca uručim još četiri stotine dolara, koliko mu je, prema njegovoj izjavi, potrebno za život.

Moleći Vas za odobrenje ovoga izdatka imam čast zamoliti Vas, Gospodine Pretsedniče, za dozvolu da produžim u strogom poverenju izdavati i dalje g. Tesli svakoga meseca ovoliku sumu radi izdržavanja.

¹³ Исто. Допис К. Фотића Милану Стојадиновићу.

Moleći Vas za što skorije rešenje ovoga pitanja i telegrafski izveštaj o njemu, molim Vas, gospodine Pretsedniče, da primite izraze moga najdubljeg poštovanja.

Gospodinu
G-nu Dr. Milanu Stojadinoviću,
Pretsedniku Ministarskog saveta i
Ministru Inostranih poslova,
Beograd.

Председник владе и министар иностраних послова Милан Стојадиновић –
Посланству у Вашингтону

Telegram od Ministarstva
Beograd, 4. decembra 1937.

Washington, 4. decembra 1937.

Lično za poslanika. U odgovor na vaše pismo Pov. Br. 465, saglasan sam da se Tesli izdaje 400 dolara stalne mesečne pomoći.¹⁴

Str. Pov. Br. 2662

Stojadinović

Теслин поздрав одбору за конгрес Срба у Детроиту¹⁵

G. Nikola Tesla uputio je odboru za kongres Srba u Detroitu, koji će se održati 4 i 5 juna, telegrafski pozdrav ovoga sadržaja:

„Želim najbolji uspeh Kongresu Srba jedinstvenih u borbi protiv nacizma i svih njegovih pojava, jedinstvenih u slozi sa Hrvatima i Slovencima za Ameriku i za Jugoslaviju. Ime naše danas tako visoko stoji da je svako raspirivanje šovinizma ponižavajuće. Danas je čas da sa pameti za vjekove iskoristimo veličanstvenu žrtvu i hrabrost koju naša braća u starom kraju dnevno prinose na sreću svih Srba, Hrvata, Slovenaca, na sreću Balkana, Slovena i čovječanstva.“

Nikola Tesla

¹⁴ Исто. Касније ће помоћ бити повећана на 600 долара. Са окупацијом Југославије и одласком владе у емиграцију, свим службеницима су припадности биле умањене за 30%. па и помоћ Николи Тесли. Међутим, њему је врло брзо враћен првобитни износ редовне помоћи.

¹⁵ Конгрес је одржан 4. и 5. јуна 1942. у Детроиту. АЈ–371, ф. 57.

Никола Тесла – Свесловенском конгресу у Детроиту

December 5, 1942.

All Slav concert and war bond rally Michigan Committee American Slav Congress 900 Hofmann building Detroit Michigan¹⁶

Serbs Croats and Slovenes should lead in efforts for Uniting americans in the first place American Slavs behind war effort if they want to be worthy of their courageous brothers in the old country. Whoever works against unity regardless what field it may be in helps the enemy. Slav peoples today are unsparingly sheeding blood in fight for ideal of manking. Slav peoples giving magnificent evidence of heir consciousness on battlefields so why should not we their broythers accomplish the much lighter tasks in our work here for good of America and benefit of slav peoples from whom we originate. I wish you greatest in your rally and future work.

Nikola Tesla

Посланство у Вашингтону –
Министарству иностраних послова југословенске владе у Лондону

8 januara 1943

Šifr. tel.

Ministarstvu inostranih poslova London

Doktor Tesla noćas naprasno preminuo. Molim odobrenje za sahranu o državnom trošku.

Pov. Br. 11

Fotić

Председник југословенске владе у Лондону Слободан Јовановић
– Посланству у Вашингтону

Šifr. tel.

Iz Londona 12. januara 1943

Ovde 13. januara 1943

Veza Vaš telegram Pov. Br. 11

¹⁶ Конгрес је одржан под јаким утицајем левичарских удружења у Америци. Исто.

Odobravam sahranu o državnom trošku. Kraljevsku vladu zastupati, bivši Pretsednik vlade Bogoljub Jevtić.¹⁷

Pov. Br. 126

Jovanović

Посланство у Вашингтону – Министарству иностраних послова
југословенске владе у Лондону

13 januara 1943

šifr. tel.

Ministarstvu inostranih poslova
London

U odgovoru na vaš telegram Pov. br. 126

Vaš telegram dockan primljen. Tesla juče sahranjen. Pošto sam na pogrebu zastupao Kraljevsku vladu to ne mislim saopštavati vaš telegram.

Pov. br. 15

Fotić

PREDLOG PROGRAMA KOMEMORACIJE DESETOGODIŠNJICE SMRTI NIKOLE TESLE

- 1.– Komemoracija će se održati od 3–7 januara 1953 godine u celoj zemlji.
- 2.– Komemoracija u Beogradu održaće se 4 januara 1953 god. u 10 sati pre podne i predviđa se trajanje do 12 sati.
- 3.– Komemoracija u Beogradu održaće se u velikoj dvorani Kolarčevog univerziteta.
- 4.– Komemoraciju u Beogradu otvoriće predsednik Državnog odbora Nikole Tesle – Pretsednik Saveta za nauku i kulturu FNRJ – Ministar Rodoljub Čolaković.

Prvi deo

Ostali govornici

Pretsednik Akademiskog Saveta FNRJ

Pretstavnik Tehničkog fakulteta Beograd

Pretstavnik Tehničkog fakulteta Zagreb

Pretstavnik Tehničkog fakulteta Ljubljana ili jedan

¹⁷ Богољуб Јевтић је у то време боравио у САД као члан делегације краљевске владе.

Pretstavnik za sve fakultete
 Pretstavnik Pošte, telegrafa i telefona
 Pretstavnik Radio difuzije
 Pretstavnik jugoslavenske narodne omladine
 Pretstavnik Narodne tehnike

Drugi deo

Muzičko izvođenje Mozartovog Rekvijema od strane KUD „Branko Krsmanović“ dopunjen sa horom KUD „Ivo Lola Ribar“ a pod dirigovanjem kompozitora Babića.

5.– Na Komemoraciju u Beogradu pozvaće se određeni broj stranih stručnjaka (10–20). Ukoliko budu prisutni inostrani stručnjaci, potrebno je omogućiti im da oni kažu nekoliko reči ukoliko za to izraze želju.

6.– Za komemoraciju potrebno je uputiti poziv i ličnostima po priloženom spisku.

7.– Potrebno je izraditi pozivnice na srpsko-hrvatskom jeziku, engleskom i francuskom jeziku.

8.– Uputiće se stručnim časopisima dopis sa kojim se pozivaju da u vremenu decembar–januar donesu u svojim stručnim časopisima članke ili nekrologe o Nikoli Tesli. Na primer „Tehnika“, „Elektrotehnički vesnik“, „Elektroprivreda“, „Radio amater“, „Narodna tehnika“ PTT itd.

9.– Uputiće se dopis radio stanicama Beograd, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Skoplje, Titograd, da organizuju kratka predavanja o životu i radu Nikole Tesle uoči dana Komemoracije i to kako za tuzemstvo, tako i za inozemstvo.

10.– Uputiće se poziv Radio stanici Beograd da vrši prenos Komemoracije, koja će se održati u Beogradu 4. januara 1953. g.

11.– Uputiće se poziv filmskim preduzećima da snime izvesne momente sa komemoracije.

12.– Uputiće se poziv Direkciji PTT za izdavanje jubilarnih maraka, koje će imati dve različite boje, a istu sliku.

13.– Uputiće se dopis onim gradskim odborima i ustanovama koji bi imali doneti odluku o davanju imena Nikole Tesle nekim velikim objektima, kao na primer za naziv Hidrocentrale Vinodol. Isto tako uputiće se gradskim odborima Beograda, Zagreba, Ljubljane, Sarajeva, Skoplja i Titograda, o određivanju naziva trgova, ulica i parkova koji bi nosili ime pokojnika.

14.– Predlaže se da se izlije još jedna bista pok. Nikole Tesle kao ona poslata u Beč, kako bi se mogla smestiti u velikoj dvorani Kolarčevog univerziteta za vreme Komemoracije, kao i da se donese odluka o spomeniku Nikole Tesle koji je izrađen od vajara Dolinara.

15.– Predlagalo se da se prilikom 10 godišnjice smrti izrade plakete od metala sa likom Nikole Tesle, ali se kroz diskusiju došlo do zaključka da se to izradi prilikom proslave 100 godišnjice rođenja.

16.– Pred Komemoraciju daće se publicitet preko dnevnih časopisa „Borbe“, „Politike“ i ostalih.

DRŽAVNI SEKRETARIJAT ZA INOSTRANE POSLOVE
 PRAVNI SAVET
 Pov. Br. 93-738

Beograd, 15 jula 1954

AKADEMIJSKI SAVET FNRJ

BEOGRAD

BELEŠKA¹⁸

Na dan 13 jula 1954 godine bili su po svojoj inicijativi profesori Univerziteta Pavle Miljanić i Aleksandar Damjanović i izneli mi sledeće:

Francuska je, na našu sugestiju, predložila međunarodnoj elektrotehničkoj komisiji da se jedinica jedne elektrotehničke veličine nazove imenom „Tesla“. Za našu zemlju bi bilo od velikog interesa da ovaj predlog bude usvojen, jer bi mera „Tesla“ postala međunarodna mera, slično meri ampera ili volte, što bi podiglo ugled naše nauke u svetu.

Međunarodna elektrotehnička komisija napravila je, povodom francuskog predloga, anketu među članicama komisije.

Nacionalni komiteti izvesnog broja zemalja izjasnili su se u korist francuskog predloga i to: Francuske, Čehoslovačke, Izraela, Indije, Švajcarske, Holandije, Belgije, Finske, Švedske i Austrije. Izvesni nacionalni komiteti su se izjasnili protiv ovog predloga i to: Velike Britanije, Italije, Japana, Norveške, Nemačke i Južne Afrike.

Najzad, izvesni nacionalni komiteti nisu uopšte odgovorili i to: Australije, Brazilije, Argentine, Čilea, Danske, Kanade, Egipta, SAD, Mađarske, Poljske i SSSR-a.

U septembru mesecu ove godine održava se sastanak Međunarodne elektrotehničke komisije u Filadelfiji. Na dnevnom redu sastanka nalazi se i tačka o pitanju davanja imena „Tesla“ pomenutoj elektrotehničkoj veličini.¹⁹

Iz naše zemlje trebalo je da na ovaj sastanak ode delegacija sastavljena od 8 članova dva profesora univerziteta i 6 pretstavnika preduzeća. Tehnička pomoć SAD bila je obećala da naknadi putne i ostale troškove, ali je pre kratkog vremena otkazala obećanje.

Na kraju, profesori Miljanić i Damjanović zamolili su podršku Državnog sekretarijata u pogledu pridobijanja što većeg broja nacionalnih komiteta zemalja

¹⁸ AJ. Совет Академија наука и уметности СФРЈ (55)–48–227.

¹⁹ Одлука о додели назива јединици електромагнетске индукције „Тесла“ донета је 1956. на састанку у Минхену.

članica Međunarodne elektrotehničke komisije, kao i u pogledu odašiljanja naše delegacije na pomenuti međunarodni sastanak u Filadelfiju.

Zaključak i mišljenje

Smatram da bi stvarno bilo korisno po ugled naše zemlje kao i nauke da se ime „Tesla“ usvoji kao naziv za određenu elektrotehničku jedinicu.

S obzirom da će se ovo pitanje raspravljati na pretstojećem sastanku Međunarodne elektrotehničke komisije u Filadelfiji, mislim da bi bilo neophodno da naša delegacija bude prisutna na ovom sastanku. Ovo tim pre što je prošlogodišnji sastanak Međunarodne elektrotehničke komisije održan u našoj zemlji, te bi ova činjenica zajedno sa postojanjem pomenute tačke dnevnog reda mogla da utiče da se ne učestvovanje naše delegacije negativno protumači.

Mada ne mogu da cenim koliko je delegata potrebno da sačinjava našu delegaciju koja bi išla na ovaj sastanak, mislim da bi trebalo najmanje dva delegata da odu na pomenuti međunarodni sastanak. Broj od osam smatram preteranim.

U pogledu materijalne pomoći za odlazak delegacije uputio sam profesore Miljanića i Damjanovića da se obrate na Sekretarijat SIV-a za poslove prosvete i kulture, Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom i Akademski savet.

Smrt fašizmu – sloboda narodu

ST/DM

Državni savetnik
Za inostrane poslove
Dr. Milan Bartoš

Dostavljeno:

Kabinetu druga Popovića
Mićunovića

I, II, III, IV, V odeljenju
Komisiji za kulturnu saradnju sa inostranstvom
SIV – Sekretarijat za prosvetu
Akademijski savet FNRJ

Галерија

Предраг Крејић

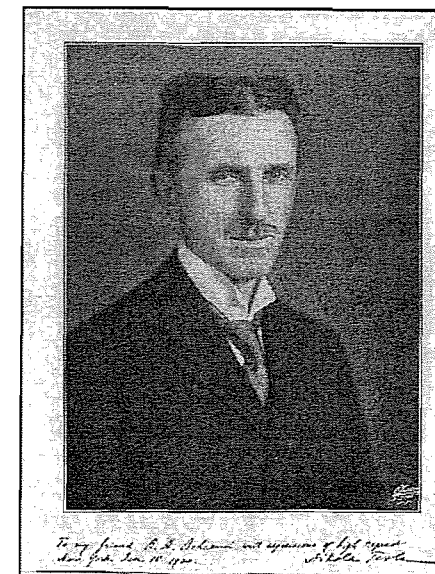
Из збирке фотографија Музеја Николе Тесле

Архив Србије и Црне Горе посебно се захваљује Музеју Николе Тесле на уступљеним фотографијама од којих неке директно илуструју поједина документа о Николи Тесли објављена у претходној рубрици.

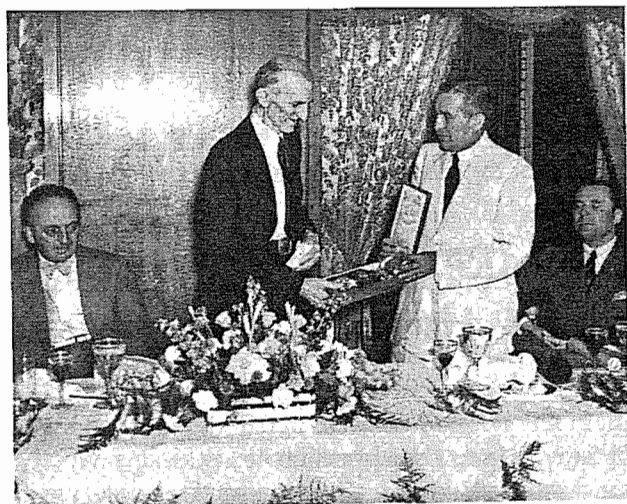

Никола Тесла у својим 60-им годинама за радним столом у Њујоршкој лабораторији.

МНТ, IV/V, 40.

Никола Тесла двадесетих година XX века. МНТ, Н, 3.

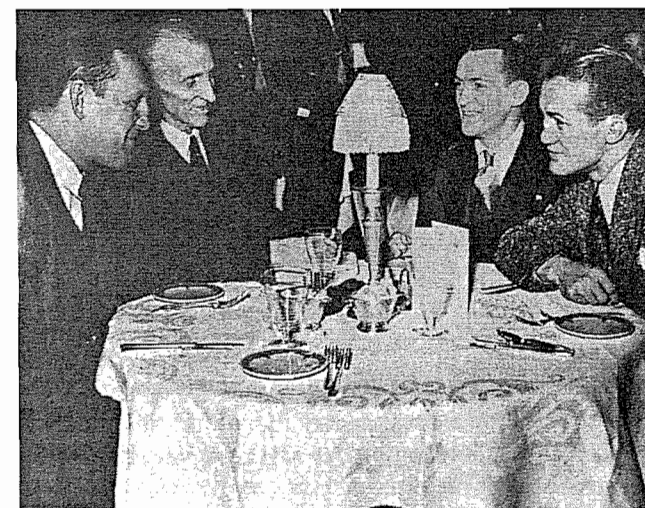
На пријему у Њујорку, 10. јула 1937. Никола Тесла прима орден Белог лава првог степена од чехословачког министра Владимира Хурбана. Истом приликом посланик Фотић (седи лево) уручио му је орден Белог орла првог степена Краљевине Југославије. МНТ, VI/V, 48.

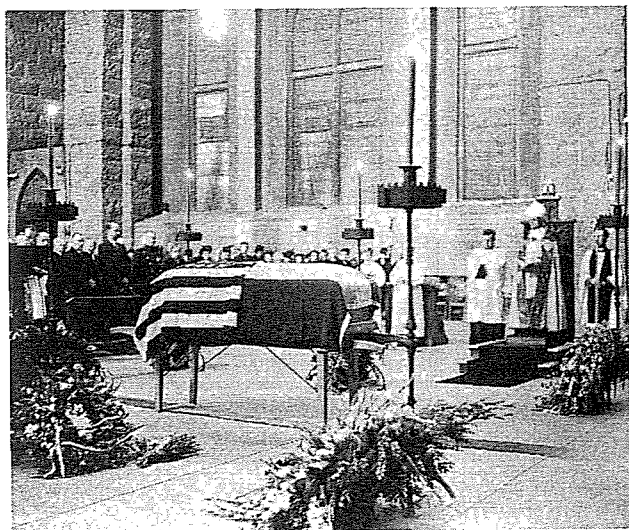
Никола Тесла у разговору са Драгомиром Стојадиновићем, директором и главним уредником београдског листа Време, 1938. године. МНТ, VI/V, 64.

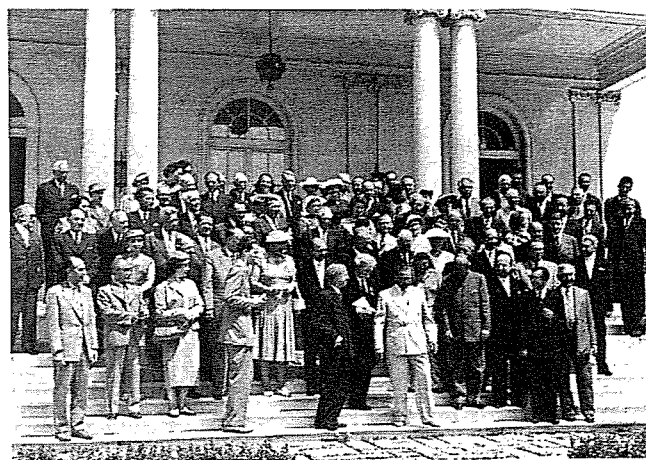
Краљ Петар II у посети Николи Тесли, апартман хотела Њујоркер, јун 1942 (крајње лево Милош Трифуновић, министар, с Теслине десне стране његов нећак Сава Косановић, министар, лево од краља Петра Иван Шубашић, бан Хрватске бановине и две непознате особе. МНТ, VI/V, 71.

Никола Тесла на вечери са познатим исељеницима, боксерима браћом Живић. МНТ, VI/V, 76.

Ковчег са Теслиним телом изложен у катедрали Светог Јована Богослова у Њујорку, 12. јануар 1943. МНТ, X/VII, 10

Пријем учесника II међународног конгреса посвећеног животу и делу Николе Тесле, Београд 9–20. јул 1956. МНТ, X/VII, 10.

Из рада Архива

Миладин Милошевић

Заоставштина кнеза Павла Карађорђевића

Традиција постојања архива и чувања докумената у њима у тесној је вези са историјом једног народа и државе. Ми нисмо од оних народа и држава који се могу похвалити таквом традицијом. Свест о потреби чувања докумената је постојала како код појединаца тако и у оквиру неких државних институција, када су оне осниване, али су чести ратни сукоби односили у неповрат део оног што је било до тада сачувано. Само у XX веку неколико ратова, а посебно два светска, однели су, како изгледа заувек, делове или целе архивске фондове, да не говоримо о одређеним важним документима. Размере нарушавања интегритета архивских фондова и архива уопште није једноставно сагледати из више разлога, посебно у нашој земљи, али то је тема за другу прилику.

Поједини архивски фондови из периода Краљевине Југославије, који се чувају у Архиву Србије и Црне Горе, током Другог светског рата су веома оштећени и сачувани у фрагментима, а неки чак ни у тој форми. Као пример за то могу да послуже фондови: Министарски савет Краљевине Југославије, Министарство иностраних послова КЈ – Политичка архива, најважнији део овог фонда, већи део посланстава Краљевине Југославије. Фонд Двор Краљевине Југославије такође није сачуван у целини. Некомплетност и фрагментарност само наведених фондова веома је утицала на резултате наше историографије у области спољне политике Краљевине Југославије. Готово да немамо целовиту монографију о односима КЈ са неком од земаља, а да не говоримо о свеобухватној књизи о спољној политици Краљевине Југославије.

Када се то има у виду, разумљиво је да Архив део активности усмерава на истраживања која су у функцији комплетирања и допуне оштећених фондова. Крајњи циљ је да се пронађена документа, делови фонда и сл. врате тамо где им је место, у оригиналу или, ако то није могуће, у копијама. Архив настоји да дође до података о документима наше провенијенције расутим по свету, вољом освајача који су их односили из земље у оквиру опште пљачке културних добара, или вољом појединаца који су их однели с

намером да их сачувају. Посебни покушаји, који већ дају резултате, усмерени су ка збиркама – колекцијама докумената које се налазе у појединим институцијама у иностранству, а које су им завештали појединци из политичког, дипломатског и јавног живота Краљевине Југославије. Најбројније збирке са документима на тему југословенске историје чувају се на Хуверовом институту у САД. Међу неколико десетина, најпознатије су збирке докумената: Константина Фотића, посланика и амбасадора КЈ у САД (1935–1944), др Милана Гавриловића, првог посланика КЈ у СССР-у (1940–1941) и вође Земљорадничке странке, Милорада Драшковића, Драгише Цветковића, председника владе КЈ (1939–1941), др Божидара Пурића, дипломате и председника владе КЈ у емиграцији (1943–1944), краља Петра II Карађорђевића, Жарка Поповића, војног аташеа КЈ у Москви (1940–1941) и друге.

Већ неколико година водимо разговоре о враћању у земљу збирке др Милана Гавриловића. На наш предлог његов син Алекса Гавриловић и кћерка Косара, извршиоци тестамена, обавили су разговоре са надлежним у Хуверовом институту и ускоро би требало да та збирка у оригиналу буде предата нашем Архиву. Упутили смо и одређен предлог Поли Фотић, кћерки Константина Фотића, у вези са могућношћу повратка у земљу или добијања копија микрофилмова збирке докумената њеног оца.

Најзначајнија збирка докумената наше провенијенције која се налази ван земље јесте збирка – заоставштина кнеза Павла Карађорђевића, која се чува на Колумбија универзитету у Њујорку. До првих информација о заоставштини кнеза Павла стручна јавност је дошла појавом књиге америчког историчара Јакоба Б. Хоптнера, *Југославија у кризи 1934–1941* (Jakob V. Hoptner, *Yugoslavia in crisis 1934–1941*). Књига је објављена у САД у издању Columbia University Press 1962, а преведена и штампана у Југославији 1972. године.

Како и када је ова збирка изнета из земље за сада остаје непознаница. Тешко је и претпоставити да је кнез Павле понео када је практично протеран из земље. Претпоставку да је збирку изнео из земље Јакоб Хоптнер, који је боравио у Југославији 1946/47. године као специјални представник америчког Црвеног крста, доводи у питање чињеница да се кнез Павле Карађорђевић, према речима кнегиње Јелисавете Карађорђевић, са њим упознао тек 1952. године. Темељитија истраживања вероватно ће дати одговор на питање како су ова документа однета из земље. Ова збирка – заоставштина је иначе сукцесивно, као поклон кнеза Павла и кнегиње Олге, предана Колумбија универзитету од 1954. године све до 90-их година прошлог века.

Покушаји наших историчара да у својим истраживањима користе заоставштину кнеза Павла Карађорђевића када се сазнало да је предата на чување Колумбија универзитету, остали су безуспешни пошто је његова тестаментарна воља била да збирку не могу користити истраживачи из Југославије све док је у њој комунизам на власти. Архив Југославије је 80-их го-

дина покушавао да сазна нешто више о врсти и садржају докумената које је кнез Павле Карађорђевић предао Колумбија универзитету. Но, ни ти покушаји нису дали резултате.

Из разговора које смо последњих година имали са појединим руским историчарима који се баве историјом Југославије и који су истраживали и на Колумбија универзитету у Њујорку у Бахметијев архиву руске и источноевропске историје и културе, сазнали смо да је заоставштина кнеза Павла доступна истраживачима и да су је неки од њих користили. Имајући то у виду предложили смо кнегињи Јелисавети Карађорђевић да нам помогне у настојањима да дођемо до сазнања о тој заоставштини, како о врсти и садржају докумената тако и о могућностима повратка збирке у земљу, ако је то могуће, или о могућностима микрофилмовања комплетне збирке.

Ценећи наше напоре и покушаје да вратимо у земљу документа наше провенијенције, у оригиналу или копијама, поготово која су у надлежности нашег Архива, кнегиња Јелисавета се веома ангажовала у овом питању. Разговори које је водила са управом Колумбија универзитета последње две године уродили су резултатом који је било тешко очекивати. Како није могуће вратити оригинале, надлежни на овом америчком универзитету су донели одлуку да се цела заоставштина кнеза Павла микрофилмује о њиховом трошку и преда Архиву СЦГ као поклон.

Та вест нам је саопштена у августу 2006. и било је планирано да у Архив СЦГ дођу Џемс Нил, један од директора и вицепредседник Колумбија универзитета и Тања Чеботарев, кустос Бахметијев архива руске и источноевропске историје и културе на Колумбија универзитету у Њујорку, која је показала велико разумевање за наша настојања да збирка кнеза Павла Карађорђевића у микрофилмском облику дође у Београд. Како је Џ. Нил био спречен да дође, микрофилмове је донела и предала Архиву Тања Чеботарев. Цела заоставштина је снимљена на 16 ролни микрофилмова (35 мм) и са основним општим описом предата Архиву СЦГ 9. новембра 2006.

На основу досадашњих сазнања ова збирка микрофилмова је једна од најзначајнијих које се налазе у иностранству, а које Архив има за период историје Југославије за време када је П. Карађорђевић био први намесник – регент. Распон година збирке је од 1757 (документа о кнежевској руској породици Демидов) до 1976. године, односно до смрти кнеза Павла. У оквиру збирке налази се и повеља краља Милутина из 1302. године, повеља о Хиландарском пиргу, веома драгоцен документ за српску историју средњег века. Ова повеља је откривена средином XIX века, да би јој се почетком XX века загубио сваки траг. Тек предајом збирке микрофилмова заоставштине кнеза Павла нашем Архиву сазнали смо где се налази.

Заоставштина кнеза Павла Карађорђевића садржи више од 8.500 страница текста, куцаних на машини или руком писаних. Осим докумената личне природе у њој су и бројна државна документа о многим значајним догађајима, сусретима, разговорима кнеза Павла са државницима и личностима

из света политике, дипломатије, краљевских европских династија. О томе сведочи преписка са члановима руске династије Владимиром Романовим и великом кнегињом Маријом; италијанским краљем Виториом Емануелом III, као и са краљем Умбертом II; шпанским краљем Алфонсом; енглеском краљевском кућом – Едвардом VIII, Џорџом VI, Елизабетом II; бугарским краљем Борисом; румунским краљем Каролом, грчким краљем Ђорџем и члановима његове краљевске куће. Ту су и преписка са члановима династије Карађорђевић и члановима породице црногорског краља, као и документа о генеалогии руске породице Демидов из које потиче Аурора Павловна Демидов, мајка кнеза Павла.

Оно што ће посебно занимати истраживаче за период 1934–1941. јесу документа која говоре о контактима кнеза Павла са Е. Бенешом, Ј. Масариком, Н. Чемберленом, Б. Мусолинијем, А. Хитлером, Х. Герингом, Р. Кембелом, А. Идном и другим значајним личностима тадашње европске политичке и дипломатске сцене, на основу којих се могу проучавати спољнополитички погледи кнеза Павла. То су документи о односима са суседним земљама, В. Британијом, Француском, Италијом, Ватиканом, земљама чланицама Мале Антанте и Балканског споразума, о успостављању дипломатских односа са СССР-ом, односима са Немачком, посебно о питању приступања Југославије Тројном пакту.

Поред спољне политике, документа садрже значајне податке и чињенице о унутрашњој политичкој сцени Југославије, српско-хрватским односима, конкордату, односима у политичком врху, страначком животу и многим другим питањима о чему сведочи и преписка са Д. Цветковићем, Љ. Давидовићем, В. Мачеком, М. Стојадиновићем, Н. Узуновићем, М. Креком, В. Милићевићем, В. Стакићем, К. Павловићем и многим другим.

Без сумње, документа заоставштине кнеза Павла попуниће одређене празнине у нашим фондовима и омогућити темељитија проучавања периода регенства кнеза Павла Карађорђевића (1934–1941). Наравно да су и документа заоставштине пре и после тог периода драгоцене за проучавање одређених питања, као и за проучавање личности кнеза Павла Карађорђевића.

Архив је упорношћу и истрајношћу, уз помоћ кнегиње Јелисавете Карађорђевић, успео да добије микрофилмове заоставштине кнеза Павла Карађорђевића – вредног дела нашег културног наслеђа који се налази ван земље – и тако је учинио доступном за истраживање у читаоници Архива свим нашим истраживачима, што до сада није било могуће. На историчарима је да сагледају суштински значај ове заоставштине за период наше историје о којем она говори и сведочи.

Нада Петровић

Изложба *Тито – Стаљин* у Архиву Србије и Црне Горе

Архив Србије и Црне Горе и Државни архив Руске Федерације организовали су изложбу архивских докумената *Тито – Стаљин* на којој су први пут јавности показана поједина архивска документа. Изложба је првобитно била отворена у Москви 23. јуна 2006. уз присуство високих званичника Руске Федерације, амбасаде Републике Србије у Москви, као и бројних културних и јавних радника Руске Федерације и града Москве. На изложби у Москви била су изложена архивска документа *Тито – Стаљин* за период 1935–1956. године, као и бројни експонати из српских и руских архива и музеја. Посетиоцима су приказани експонати из личне збирке Ј. Висарионовича Стаљина из Државног историјског музеја Руске Федерације и личне ствари Ј. Б. Тита из Музеја историје Југославије. Стаљинове личне ствари су биле изложене само у Москви. Скоро иста поставка представљена је српској јавности у Београду 24. октобра 2006. у Архиву Србије и Црне Горе.

Истраживања архивских докумената за изложбу обавио је тим руских и српских историчара у Архиву СЦГ, Музеју историје Југославије (Архив Јосипа Броза Тита), Министарству спољних послова Републике Србије, Државном архиву Руске Федерације, Државном историјском музеју, Руском државном архиву новије историје, Руском државном архиву социјално-политичке историје, Руском државном архиву филмских и фотодокумената и Архиву спољне политике Руске Федерације.

У Београду су била изложена 224 архивска документа и музејска експоната по хронолошким и тематским целинама, са легендама и изводима из докумената: I. *Броз и Стаљин до Другог светског рата*; II. *Године борбе 1941–1945*; III. *Савезници у социјалистичком лагеру 1945–1948*; IV. *Конфликт интереса 1948–1953*; V. *Нормализација односа 1953–1956*.

Поставка је изазвала велико интересовање не само историчара већ и шире јавности, јер су се први пут после готово седам деценија видела документа која су битна за сазнања о нашој прошлости. То су пре свега документа из Руског државног архива социјално-политичке историје, бившег Архива Коминтерне, а односе се на делатност Јосипа Броза у Москви. Остала документа, која су у своје време битно утицала на судбину народа у

Краљевини Југославији, а затим у ФНРЈ, такође су привукла велику пажњу посетилаца: Уговор о пријатељству и ненападању Краљевине Југославије и СССР-а од 5. априла 1941, Споразум о пријатељству нове власти у Југославији и СССР-а од 11. априла 1945, Московска и Београдска декларација из 1955. и 1956. године.

Поставку је пратио каталог (у Москви на руском, а у Београду на српском језику). Организатори изложбе, Миладин Милошевић, в. д. директор Архива СЦГ и Владимир П. Козлов, руководилац Федералне архивске агенције, написали су кратак увод за каталог, а Л. Ј. Гибјански и проф. др Љубодрог Димић научно виђење односа Тито–Стаљин. Каталог је опремљен скеновима најзанимљивијих докумената и пописом свих изложених докумената и музејских експоната.

Изложбу у Москви отворио је Владимир П. Козлов, директор Федералне архивске агенције, а у Београду о изложби су говорили проф. др Сергеј Мироњенко, директор Државног архива Руске Федерације и Миладин Милошевић, в.д. директор Архива СЦГ. На отварању је било око 350 званица, а током осталих дана (изложба је била отворена до 1. децембра 2006), уследиле су колективне и индивидуалне посете. Изложбу су посетили руски амбасадор у Београду Александар Алексејев, чланови руске Думе, српски амбасадор у Москви, заменик америчког амбасадора у Београду Родерик Мур (Roderic Moore) и особље амбасаде САД у Београду, матуранти београдских гимназија (Треће београдске гимназије, гимназије Милутин Миланковић и других), колектив Архива Војводине и многи други. С обзиром на велико интересовање јавности, изложба ће у току 2007. године бити постављена у Ужицу, Зајечару, Зрењанину, Кикинди, а интересовање постоји и у Републици Српској.

Српски и други медији пропратили су отварање изложбе. Сви информативни програми РТС-а, Национални дневник ТВ Пинка, хрватска ТВ, дали су кратак и језгровит прилог о изложби. Дневна, недељна и месечна штампа, свака на свој начин, дала је коментар на тему изложбе. Београдски дневни лист *Политика*, из пера коментатора Драгана Влаховића, пропратио је не само отварање изложбе него и стручно коментарисао поједина (први пут) виђена документа.

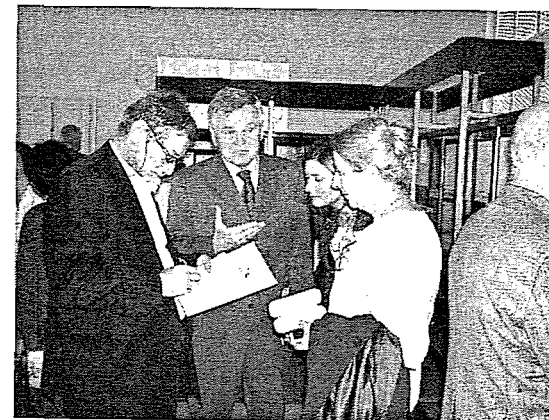
На тему *Тито – Стаљин* у просторијама Архива СЦГ, 25. децембра 2006, одржан је Округли сто на коме је учествовало 17 еминентних руских и српских историчара: Леонид Гибјански, Валериј Николајевич Шепељов, др Јелена Гускова, Никита Бондарјев, др Чедомир Штрбац, др Мирослав Јовановић, проф. др Милан Ристовић, мр Мирослав Перишић, др Милан Терзић, др Никола Б. Поповић, др Момчило Павловић, др Момчило Митровић, др Драган Богетић, мр Горан Милорадовић, мр Алексеј Тимофејев и др Бранка Докњић и Душан Јончић из Архива СЦГ. Сва саопштења и дискусије са Округлог стола биће објављени у посебном зборнику током 2007. године.

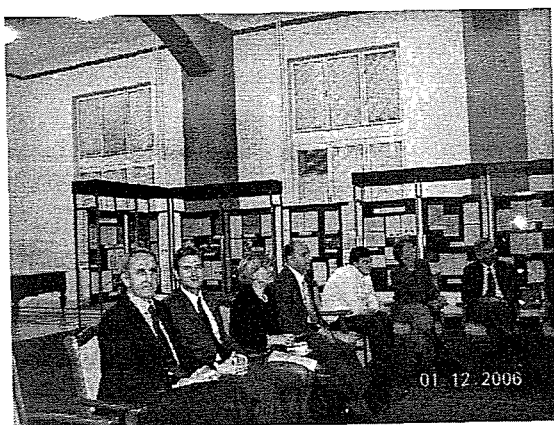
Др Сергеј Мироњенко, директор Државног архива Руске Федерације, говори на изложби Тито – Стаљин.

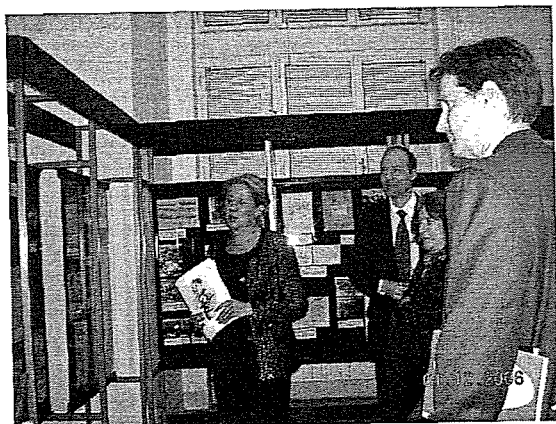
Миладин Милошевић, в.д. директор Архива СЦГ, отвара изложбу.

Амбасадор Руске Федерације у Београду, господин Александар Алексејев, даје изјаву о изложби новинару *Политике*.

Заменик амбасадора САД у Београду Родерик Мур са особљем Амбасадe САД у Архиву СЦГ.

Родерик Мур, заменик амбасадора САД у Београду, разгледа изложбу Тито – Стаљин.

Нада Петровић

Изложба Александар Први – краљ Југославије 1918–1934. у Архиву Србије и Црне Горе

Архив СЦГ је у току 2006. године приредио и другу изложбу архивских докумената *Александар Први – краљ Југославије 1918–1934.* која је отворена 20. децембра 2006. На тај дан, пре 88 година, указом регента Александра Карађорђевића формирана је прва влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на челу са Стојаном Протићем. Аутор изложбе и каталога је Митар Тодоровић, историчар – архивиста у Архиву СЦГ.

Изложбу је отворио министар културе у Влади Републике Србије Драган Којадиновић, уз присуство многобројних званица међу којима су били кнегиња Јелисавета Карађорђевић, члан Крунског савета Драгомир Ацовић, директор Задужбине краља Петра Првог Карађорђевића Миладин Гавриловић, представници регионалних архива и други.

Приликом отварања изложбе министар Којадиновић је, између осталог, нагласио: „Пред нама је изложба оригиналних докумената који су сведочанства о времену у годинама када је Александар Први био краљ Југославије. Изложена документа пружају појединости о догађајима, одређеним питањима, личностима из политичке, дипломатске, друштвене, верске, економске историје и указују, што је и циљ изложбе, на богатство извора за нашу историју.

Архивска документа по својој суштини и дефиницији су историјски извори првога реда, непоновљиви и незаменљиви, ничим и никада, што их сврстава у вредности које су непроцењиве. Стога су разумљиви брига и настојање архивских посленика да их сачувају, обраде и припреме за истраживаче, али и да их покажу широј јавности путем оваквих изложби“.

Изложбена поставка је изазвала велико интересовање и медијску пажњу. Поједина оригинална документа су први пут изложена. Изложба садржи 357 докумената (фотографије, укази, закони, забелешке, споразуми, прес клипинг и др.) и подељена је на осам тематских целина:

I. Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. У овој целини први пут је изложена оригинална *Одлука Велике народне скупштине српског народа у Цр-*

ној Гори, донета на седници 13/26. новембра 1918. у Подгорици, да се Црна Гора уједини са Србијом.

II. Краљевски двор династије Карађорђевића: абдикација краља Петра Карађорђевића, Кастел код Атине, 11. март 1919; веридба и женидба краља Александра Првог; свадбена поворка краља Александра и румунске принцезе Марије Хоенцолерн, 8. јун 1922 (фотографије које се први пут излажу); престолонаследник Петар после крштења, Београд, 21. октобар 1923; краљеви дворови (први пут је изложен авио-снимак Старог двора на Дедињу) и други документи и фотографије.

III. Од парламентаризма до личне владавине: У оквиру ове целине, први пут су изложена оригинална документа: оставка Николе Пашића на место мандатара, 3/16. децембар 1918; порука заступника републиканске већине банске Хрватске регенту Александру, 11. фебруар 1921; Устав Краљевине СХС – Видовдански устав, 1921. године.

IV. Верска политика краља Александра – однос са Православном, Католичком црквом и Исламском верском заједницом.

V. Краљ и народ: посете краља Александра појединим местима у Краљевини Југославији.

VI. Задужбине краља Александра: Студентски дом краља Александра Првог; Дом краља Александра Првог за ученике средњих школа; Споменик незнаном јунаку на Авали и др.

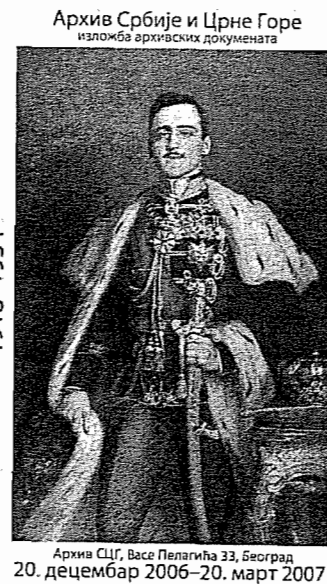
VII. Балкан балканским народима: документа о Конференцији мира у Паризу, Малој Антанти, Балканском споразуму, односима са Албанијом, Грчком, Бугарском, Турском, Немачком, Италијом и Француском.

VIII. Марсејски атентат: оригиналан тестамент краља Александра о одређивању намесника и старатеља његовој малолетној деци, написан на Бледу 5. јануара 1934; извештај пуковника Јована Павловића, управника Двора, о марсејском атентату; фотографије атентата и сахране краља Александра; оптужница против атентатора, сведочења и извештај Станислава Винавера о процесу у Екс ан Провансу, 19. фебруар 1936.

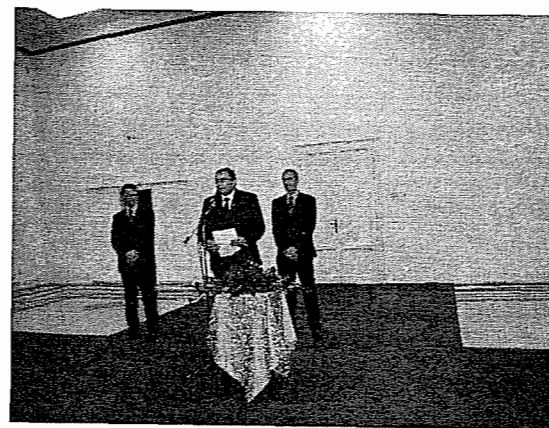
Драгоцен документ из ризнице Архива СЦГ, која су изложена на овој поставци, изазвала су велико интересовање не само стручне већ и шире јавности. Изложбу су, између осталих, посетиле госпођа Милица Димитријевић, кћерка маршала Двора Александра Димитријевића, као и унука генерала Жоржа који је био у почасној пратњи краља Александра и тешко је рањен у марсејском атентату.

Изложбена поставка *Александар Први – краљ Југославије 1918–1934*, због обиља и вредности изложених докумената, биће отворена до 20. марта 2007.

Александар Први – краљ Југославије
1918–1934

Плакат изложбе *Александар Први – краљ Југославије 1918–1934*.

Министар културе Д. Којадиновић, аутор Митар Тодоровић и в.д. директор Архива СЦГ Миладин Милошевић, приликом отварања изложбе, 20. децембра 2006.

Средства јавног информисања на отварању изложбе.

Посетиоци изложбе.

Архивистички скупови

Милић Ф. Петровић

Први конгрес архивиста Босне и Херцеговине

Сарајево 2–4. новембар 2006.

У организацији Архивистичког друштва Босне и Херцеговине у хотелу Терме на Илици код Сарајева 2–4. новембра 2006. одржан је Први конгрес архивиста Босне и Херцеговине. Конгрес је отворио Сејдалија Гушић, директор Историјског архива Сарајева. Скупу су присуствовали и поздравили учеснике архивски посленици из Аустрије, Албаније, Грчке, Мађарске, Македоније, Словеније, Србије, укључујући и присутне из Архива Косова и Метохије, Хрватске и Црне Горе и представници међународних организација које делују у Босни и Херцеговини. Успешан рад конгресу пожелели су представник Министарства спољних послова Босне и Херцеговине, које је један од покровитеља конгреса и Саника Боравац, градоначелник Сарајева.

Уводно излагање *Перспективе развоја архивске службе Босне и Херцеговине* поднео је мр Шабан Захировић, директор Архива БиХ. У раду су дати кратак преглед, тешкоће, донети и ревитализација архивске службе у Босни и Херцеговини после 1995. када је основано неколико нових архива: у Требињу, Горажду, Зворнику и Широком Бријегу. У закључку је наведено да је искуство архивиста Босне и Херцеговине у заштити документације на електронским медијима доста скромно.

На конгресу су обрађене четири стручне теме: 1) *Архивски фондови и збирке и обрада архивске грађе у Босни и Херцеговини* (модератор Бојан Стојнић) са 8 реферата¹; 2) *Заштита и надзор архивске грађе у настајању*

¹ Др Азем Кожар, *Архивски фондови и збирке у БиХ*; Бојан Стојнић, *Архивски фондови и збирке у Архиву Републике Српске*; Верица Стошић, *Заштита АГ у Архиву РС*; Мина Кујовић, *Доступност АГ настале деловањем највиших и виших органа законодавне и управне власти у БиХ*; Соња Тица-Живаљевић, *Фондови војног архива као извор за проучавање историје Балкана*; Сувада Хасановић, *Информације о грађи архивског фонда ПК КПЈ за БиХ, односно ГК СК БиХ и преузимање у Архив БиХ*; Милена Гашић, *Архивисти и употреба савремене технологије*; Љиљана Радошевић, *Будућност за историју*.

(модератор мр Изет Шаботић) са 9 реферата²; 3) *Архиви у савременом окружењу – архивско законодавство и образовање архивских делатника* (модератор Сејдалија Гушић) са 8 реферата³; 4) *Стратегија и законска регулатива у приступу архивима, слободи информисања и заштити података* (модератор мр Андреј Родинис) са 7 реферата.⁴

У оквиру прве конгресне теме *Архивски фондови и збирке и обрада архивске грађе у Босни и Херцеговини* речено је да према Дејтонском споразуму у БиХ постоје три нивоа власти према којима је устројена архивска мрежа: државни (Архив БиХ, Сарајево), ентитетски (Архив Републике Српске, Бања Лука и Архив Федерације БиХ, Сарајево) и кантонални архиви у Сарајеву, Травнику, Бихаћу, Мостару, Широком Бријегу, Добоју, Тузли, Зворнику, Горажду, Фочи, Требињу и Архив Дистрикта Брчко као специфичан архив. Због непостојања уставног основа за јединствено уређење архивска служба БиХ је децентрализована. Заштита архивске грађе у Федерацији БиХ регулисана је прво на нивоу кантона па потом на нивоу Федерације. У Републици Српској то је урађено јединствено за цело подручје. У складу са законом у Архиву Републике Српске извршена је категоризација архивских фондова на две категорије: од изузетног значаја (24 фонда) и од великог значаја. Уведена је пракса да студенти историје један дан у месецу раде у архиву. Архив улаже напоре да се укључи у информационе системе и публиковање архивске грађе.

² Мр Изет Шаботић, *Стање и перспективе заштите РГ у БиХ*; Душан Вржина, *Заштита АГ у РС*; Омер Зулић, *Стање регистратурне грађе невладиних организација на подручју БиХ*; Хајрудин Јусуфовић и Анђелко Терзић, *Стање и заштита АГ у настајању у Брчко Дистрикту БиХ*; Мухамед Муса, *Примена нових принципа у раду Службе за евиденцију, надзор и заштиту над регистратурама код Историјског архива Сарајева*; Ваида Шкандро и Мухамед Муса, *Оправданост вођења канцеларијског пословања применом докуменат менаџмент система и подсистема архивирања са скенирањем код Општине Стари Град Сарајево*; Споменка Пелић, *Архивска мрежа у БиХ*; Верница Јосифовић, *Архивска мрежа РС*; Зоран Мачкић, *Јединствени систем Архива РС*.

³ Сејдалија Гушић, *Едукација архивиста у БиХ – потребе и перспективе*; др Енес Кујунџић, *Едукација у области библиотекарства и архивистике у реформи универзитетске наставе и Болоњски процес*; Васка Сотирова, *Европске смернице и пракса у дигитализацији локалне културне баштине библиотека, архива и музеја*; др Азем Кождар, *О неким научним својствима архивистике*; др Стјепан Ђосић и Влатка Лемпић, *Архиви у савременом окружењу – наслеђе и перспективе*; Амира Шеховић, *Архивско законодавство БиХ од 1990. до 2006. године*; Марјан Жупанчич, *Ново архивско законодавство у Републици Словенији* (референт није дошао); др Јусуф Османи, *Стање и перспективе развоја архивске службе на Косову после рата 1998–1999. године*.

⁴ Др Петер Класниц, *Визија стратегије доступности регистратурног и архивског градива*; мр Андреј Родинис и Санда Билетић, *Научно-истраживачко коришћење АГ у Архиву БиХ од оснивања до 2000*; Љубица Ећимовић, *Приступ и коришћење АГ у Архиву РС*; Љуба Дорник Шубељ, *Коришћење личних података из личних досијеа некадашње Службе државне безбедности (у Словенији)*; др Гојко Маловић, *Заједничка југословенска архивска баштина за БиХ*; Бериша Газмед, *Доступност архивских докумената на Косову*.

Садашњи Архив Босне и Херцеговине (чува грађу средишњих институција БиХ до 1992. и од 1995) нема матичну функцију. Друга тешкоћа је што на једном делу Федерације БиХ не постоје архивске институције које би вршиле службу заштите. Службе заштите архивске грађе ван архива немају адекватна овлашћења. Различит је правни статус архива: у Републици Српској Архив Републике Српске у Бања Луци је управна организација (у ресору просвете и културе) са подручним одељењима у Добоју, Зворнику, Источном Сарајеву, Фочи и Требињу, док су архиви у Федерацији БиХ управне организације и установе јавне службе. Архив Републике Српске користи две зграде у Бања Луци и једну у Добоју, док подручне јединице у Зворнику и Требињу немају одговарајућу зграду. У архивима РС ради 28 радника, од којих је 65% у доби 50-60 година. Део грађе у БиХ је уништен током рата 1992–1995. Архиви не располажу потребним простором за пријем и смештај грађе доспеле за преузимање, међу којом је и 850 метра грађе настале до 1945. Код архивске грађе из периода 1945–1992. није довршена валоризација, а присутна је и аверзија према овој грађи. Заштита грађе 1992–1995. није законодавно уређена и у пракси јој се не поклања дужна пажња.

Посебан проблем представља архивска грађа институција које су престале са радом и невладиних организација, које су бројне и често се селе. Системом заштите архивске грађе нису обухваћена ни дипломатско-конзуларна заступништва Босне и Херцеговине (10), завичајна удружења и неки други ствараоци. У вези са заштитом личних и породичних фондова ништа се не предузима. Мало се ради на заштити електронских записа и дигиталних докумената (утврђивању аутентичности, валоризацији и очуваности записа). Закон није предвидео специјализоване ни приватне архиве. За ефикасну заштиту потребно је обезбедити финансијска средства, повећати број запослених, обезбедити стручно оспособљавање кадрова у архивима и регистратурама, успоставити систем заштите архивске грађе од нестајања и пропадања, развити информациони систем у архивима са три подсистема: 1) информативни систем у ужем смислу – заштита, обрада, коришћење грађе и библиотечког фонда, општи и правни послови; 2) информативни систем у техничком смислу; 3) систем поделе послова. У вези са информативним системом изнето је искуство Општине Стари град у Сарајеву у области канцеларијског пословања помоћу рачунара. Књиге основних евиденција (уписник првостепених предмета, деловодник и др.) штампају се на крају године и тиме се обезбеђује папирни примерак за трајно чување.

Многи архивски фондови и збирке, ранији и садашњи, само су делимично сачувани (неки ни тако), што говори о недовољној свести о њиховом значају и небризи за чувањем; због непланског преузимања нису повезивани исти фондови који су преузимани у више наврата. Структура архивских фондова је незадовољавајућа – није истражено који су фондови постојали између два светска рата. У архивима данашње Федерације БиХ 1979. било је регистратурски сређено и доступно за коришћење око 15%, а 1990. годи-

не 32% је несређено. Данас је тај однос далеко неповољнији. Поред тога, присутна је неумреженост архивских фондова и збирки у електронске медије.

У архивима Републике Српске налазе се 782 архивска фонда и збирке са 4.600 дужних метра грађе. Сређено је и обрађено 406 фондова и збирки са 2.709 метара грађе, а несређено 376 са 1.899 метара архивске грађе. Архивски фондови настали у периоду између два светска рата само су делимично сачувани.

У погледу доступности архивске грађе најважнијих институција система Републике БиХ после Другог светског рата, грађа републичког парламента и органа власти и управе 1945–1953. је очувана, регистратурски сређена (осим два фонда), делимично обрађена и доступна за истраживање и коришћење. Архив БиХ није вршио заштиту архивске грађе ЦК СК БиХ (Архив ЦК СК БиХ је 90-их година припојен Архиву БиХ), те стога код овог фонда нису извршени валоризација, одабирање, издвајање и сређивање па је отежано његово коришћење. Представник Војног архива из Београда говорио је о садржају и могућности коришћења архивске грађе југословенске војне провенијенције 1918–1992. која је у принципу доступна за коришћење за научне раднике. Постоји спремност да се сва грађа настала до 1992. по одређеној процедури стави на увид. Један од реферата односио се на недовољно коришћење архивске грађе у научне сврхе. У вези са тим речено је да је мало синтетичких радова (свега 30) укључујући и природне и техничке науке.

У закону Републике Српске није решено питање заштите архивске грађе институција у поступку стечаја. У Хрватској се архивска грађа из поступка стечаја предаје трговинском суду или телима државне управе и локалне самоуправе који из те грађе издају потребне доказе. У Словенији су 1992–1998. завршени послови у области заштите грађе у стечају. Архиви морају заштити грађу из поступка стечаја. Потребна је стална веза са судовима и хитна реакције архива код стечајних поступака, хитно одабирање, извајање и преузимање грађе у слободне просторе: фабричке хале и друге просторе који морају бити у власништву архива. После протекла рока од двадесетак година архивска грађа биће издвојена. Поједини учесници су сматрали да конгресни реферати нису донели задовољавајућа решења. Сваки архив мора да утврди које садашње институције стварају архивску грађу те стога треба да буду предмет заштите. Илустративан је пример невладиних организација. Њихов број је велики, а све не стварају архивску грађу. Треба проучити њихово оснивање, делатност, надлежност, утицај на друштвено-политичке токове, значај и садржај грађе и у складу са тим установити које од њих стварају архивску грађу и треба да буду предмет заштите.

Архив Републике Српске добио је донацију од Владе Јапана од које је опремио Лабораторију за конзервацију и рестаурацију архивске грађе.

У дискусији по првој конгресној теми, у којој је учествовао и потписник ових редова, истакнуто је да се при сређивању архивске грађе бившег

ЦК СК БиХ и нижих органа ове провенијенције и уопште при сређивању грађе свих бивших друштвено-политичких организација може користити искуство Архива Србије и других архива у Србији које је у извесној мери објављено у стручним часописима. Неопходно је изучити историјат и организациону структуру ових фондова, сачинити листу категорија аката, предмета и материјала за валоризацију, одабирање и издвајање. Искуство сведочи да су све бивше републичке друштвено-политичке организације и њихови органи у граду и општини (ЦК СК, РК ССРН, СС, СО, СУБНОР) по линији информисања од свих институција добијале огромне количине материјала који није разматран на седницама органа и тела, те стога ови материјали не треба да буду саставни део архивских фондова републичких и нижих друштвено-политичких организација па се могу издвојити, односно понудити за попуно архивских фондова нижих органа. На тај начин издвојиће се преко 80% безвредног материјала. Приликом коришћења архивске грађе у архивима научни радници у фуснотама треба да наводе инвентаре архивских фондова које су користили.

У рефератима по другој теми *Заштита и надзор архивске грађе у настајању*, истакнуто је да је потребно: успоставити архиве где не постоје, појачати њихова овлашћења, повећати стручни кадар у архивима, дорадити законодавна решења о заштити архивске грађе у настајању и оне која се још увек налази ван архива, извршити категоризацију и одабир регистратура код којих ће се вршити заштита и преузимање архивске грађе, извршити валоризацију грађе ван архива, системом заштите обухватити дипломатско-конзуларна представништва, регистратуре престале са радом, значајније невладине организације, архивску грађу о БиХ у другим државама, електронске записе и друго.

На конгресу су споменуте домаће и стране невладине организације, чији тачан број нико поуздано не зна (поменута је цифра око 10.000, што је вероватно нереално). Њихово постојање је уређено законским прописима. Министарства БиХ и Федерације БиХ и кантони их региструју. У Републици Српској регистрацију ових организација врше судови, Министарство правде и самоуправе. Међутим, ови органи имају само њихов назив, адресу и број, али не и друге податке. Архивска грађа невладиних међународних организација се наводно износи из земље. Неке невладине организације престају са радом. Архиви са невладиним организацијама тек успостављају прве контакте и организују прва саветовања о заштити њихове архивске грађе. С обзиром на велики број ових организација, садржај и значај њихове архивске грађе неопходно је извршити категоризацију ових организација и валоризацију њихове архивске грађе.

У вези са заштитом грађе ван архива презентован је „нови“ принцип рада службе заштите у Историјском архиву Сарајево којим је „евидентирано“ 3.000 регистратура и 22.000 приватних фирми, успостављена служба регистра у Архиву, уведена обука радника у регистратурама путем семинара и успостављен систем самофинансирања архива преко сређивања грађе у

регистратурама (осим плата које издаје држава). Очигледно је да је архив пренео тежиште делатности на стицање финансијских средстава, што ће имати одраза на његов даљи стручни рад.

Занимљив је систем заштите архивске грађе у настајању у Дистрикту Брчко БиХ. До 1992. заштиту грађе са подручја Брчко вршио је Архив у Брчком, потом Архив Републике Српске у Бања Луци и Архив у Тузли, односно служба три ентитета. Међутим, архивска грађа је практично била без надзора па је знатан део пропао. Преостала грађа је предата Општини Брчко, односно органима Дистрикта Брчко. Изградњом новог објекта од 3.500 м² обезбеђен је простор за смештај грађе у дужем временском периоду и створени су услови за конзервацију и дигитализацију архивске грађе.

У дискусији по другој теми, у којој су учествовали Дарко Рупчић, Милић Будимир, Драган Крсмановић, Влатка Лемић, Мухамед Муса, Зоран Мачкић, Милена Поповић-Субић, Омер Зулић, Душко Вршина, Ивана Пргић, Петар Класинц и Милић Ф. Петровић, истакнуто је да велики број стваралаца писаног и другог материјала намеће потребу њихове категоризације и валоризације архивске грађе. Заштита треба пре свега да обухвати архиве државне управе и локалне самоуправе, судства и других важних институција, а код осталих вршити одабир институција од којих ће се преузимати архиве. Осталим институцијама треба пружити савете у погледу вођења евиденција, заштите и одабирања да не би дошло до губљења архиве што би имало лоше последице на њихово деловање и остваривање права запослених у њима. Приликом категоризације и валоризације треба имати у виду да јача интересовање за друштвену и социјалну историју и да се поднесци све више подносе електронским путем (у Словенији ускоро и до 70%). Архиви у Хрватској имају 5 милиона снимака, али ни дигитализација није свемоћна. Обрада тих снимака је спора. Специјални архиви су Кинотека и Центар домовинског рата.

С обзиром на догађаје из најближе прошлости архиви су у обавези да се оспособе за заштиту архивске грађе у ванредним приликама. Потребно је да се установи стратегија публиковања архивске грађе (зборника најважнијих докумената из старог и новог периода – изворника и превода) у сарадњи са катедрама за историју на филозофским факултетима, историјским институтима и специјалистима за одређене периоде и теме.

У рефератима по трећој теми – *Архиви у савременом окружењу, архивско законодавство и образовање архивских делатника*, оцењено је да је ради побољшања кадровске структуре запослених потребан систем едукације на сви нивоима: за регистратуре (архивари), за рад у архивима (архивисти) и специјалисти за научни рад у архивима (последипломци и специјалисти). По овом питању архиви треба да сарађују са сродним дисциплинама – библиотекарством, музеологијом, информатиком, као и са заводима за заштиту споменика културе. У Европи су архиви, музеји, библиотеке и заводи за заштиту споменика укључени у сакупљање културне баштине различитих

традиција и мањинских заједница на националном, регионалном и локалном нивоу кроз пружање приступа завичајним културним изворима и дигитализацију културне баштине. Тако се стварају заједнички извори кроз нове виртуелне збирке и сарадњу са образовним институцијама. У вези са тим презентовани су примери добре праксе у Европи и то: CALIMERA, CCRAN, MALVINE, CULTIVATE – EU IST–1999–11133 и други.

Посебно занимљиво је било излагање *О неким научним својствима архивистике* (др Азем Коџар). У вези са тим речено је да је архивистика као обједињујућа наука самостална научна дисциплина, која се све више трансформише из хуманистичке у информатичку науку, што је свакако тачно, али што је само једна страна или једна функција ове дисциплине. Неки аутори су архивистику сматрали за научну дисциплину и у периоду када су предмет њеног рада били класични папири. Архивистика сада суделује у развоју информатике, покушавајући да утиче на животни век и квалитет података. Својства архивистике као науке, према мишљењу А. Коџара, јесу: јединственост, динамичност, тенденција повезивања више научних дисциплина и диференцирајућа својства науке. Савремена информатика је довела до додиривања наука. Као резултат таквог односа стварају се нова знања и нове науке. Занимљива је веза класичне и информатичке архивистике са правом. Држава својим прописима уређује област канцеларијског пословања. На правним факултетима се изучава Административно право као посебан предмет. Насупрот томе, иако постоји евидентна потреба за информацијама из архивских докумената, архивистика се још увек не предаје као обавезан предмет. Од осам универзитета у БиХ (Сарајево, Источно Сарајево, Зеница, Бања Лука, Бихаћ, Источно Мостар, Западно Мостар и Тузла) архивистика се у неком облику предаје само у Сарајеву, Источно Сарајеву и Мостару, као и у Осиеку у Хрватској. На Филолошком факултету у Београду постоји студијска група Библиотекарство и информатика, као и последипломске студије из ове области.

Савремено окружење (неолиберална привреда, глобална информацијска повезаност и глобално знање) значајно је трансформисало традиционалну улогу и делатност архива. Захтеви за слободан приступ информацијама условили су отварање архива према јавности, што умногоме надилази пуко чување грађе и уобичајене услуге истраживачима и корисницима. Реч је о коренимом преображају архива у информатичко средиште културних, научних и општедруштвених збивања.

Илустративан је пример архива у Хрватској. После осамостаљивања Хрватске дошло је до институционалних, законских и организационих прилагођавања државних архива. Извучена је и појачана матична функција Хрватског државног архива (дато му је право да води потребне регистре архивских фондова и збирки на територији целе државе, регистар евидентираних регистратура, регистар регистратура код којих се врши заштита грађе, регистар запослених у архивима и др.). На основу ових евиденција евидентирано је око 200 ималаца архивске грађе са 16.000 архивских фондова и

збирки, чиме је цела архивска служба и струка добила на важности. Појачани су улога и значај регионалних архива који су постали део државне локалне самоуправе. У складу са тим донети су нови Закон о архивима 1997, измене и допуне 2001, више подзаконских аката из 1999. и 2004. Формирани су специјализовани архиви: Кинотека и Центар за архиву из домовинског рата и нови регионални архиви у Госпићу, Шибенику, а у процедури је стварање архива у Вуковару. Обезбеђен је додатни простор и плац за подизање нове зграде Хрватског државног архива и више спремишта за регионалне архиве. Повећани су број запослених у архивима и финансијска средства за њихов рад. У пројекту измена и допуна закона о архивима и архивској грађи, који је усаглашен са међународним стандардима, архиви ће добити право инспекцијског надзора у погледу заштите грађе ван архива.

Из излагања представника Архива Косова и Метохије (др Јусуф Османи) сазнаје се да је архивска служба на територији ове јужне српске покрајине од 2000, када је донет нови закон, централизована. Архиви су прво били под Министарством културе, па су изменама и допунама закона из 2006. прешли под ингеренцију Привремене владе Косова. У оквиру нових законских решења основана је Управа архива са инспекцијским надзором над грађом у регистратурама. Архивску мрежу чине: Архив Косова и Метохије са Архивском управом, међуопштински и општински архиви. Архивски кадар се оспособљава на двомесечном курсу, а за раднике у регистратурама организују се семинари. У почетку је примењиван УМНИК-ов систем канцеларијског пословања, а касније се прешло на косовски систем. У плану је да се архивски кадар школује на једногодишњој школи у Албанији. За рад ове школе у 2007. средства ће дати влада Швајцарске. Архивска служба Косова и Метохије потписала је протоколе о сарадњи са архивском службом Албаније, Турске и Египта. Из турских архива добијено је око 20.000 дигиталних снимака архивских докумената од XV до XIX века. У Архиву Косова и Метохије организован је тромесечни курс турског језика за историчаре и туркологе. Предавачи су били архивисти из турских архива. У згради Архива Косова и Метохије, која је изграђена 1977, смештене су и друге институције: Архив Приштине, Архив РТВ Приштине, Катастарска архива. Зграде осталих архива су у лошем стању. Архив Косова и Метохије и даље издаје годишњи часопис *Вјетар*. Објављене су три књиге водича кроз архивске фондове и збирке, а у току је израда водича кроз збирку микрофилмова. Архив Косова је примљен у МАС, у категорију „А“ архива. У Архиву Косова и Метохије је седиште Одбора за меморију света за територију Косова и Метохије. На архивским стандардима до сада није ништа рађено.

У дискусији у којој су учествовали: др Азем Кожар, Амира Шеховић, др Петар Класинц, Емина Кујовић, мр Боро Мајданац, Васка Сотирова, Влатка Лемић и мр Изет Шабовић истакнуто је да Филозофски факултет у Тузли има матичност за последипломске студије из архивистике. Међутим, архивска мрежа у БиХ је првенствено политичко питање. У Федерацији БиХ архивска мрежа је децентрализована, док је у Републици Српској цен-

трализована. Према томе ради се о полицентризму. У кантонима где нема архива треба их успоставити ради заштите архивске грађе (по Уставу БиХ култура је у надлежности ентитета и кантона). Архив Федерације БиХ је до сада вршио заштиту грађе у кантонима где не постоје архиви само код органа управе, али не и код осталих стваралаца. За разлику од БиХ у Хрватској је архивска служба централизована.

У оквиру заштите културне баштине у БиХ раде се портали истакнутих писаца. Из ове серије објављени су дигитални запис о Хасану Кикићу и један CD „Сарајево на породичним фотографијама“, а у припреми је и други CD на ову тему. За ове потребе, истакнуто је у дискусији, могу се користити фотографије и други материјали о писцима које поседују ТА „Танјуг“ и дневни лист „Политика“ у Београду, као и архивска грађа у библиотекама, музејима и другим установама заштите културних добара о којима је више пута раније расправљано на архивистичким скуповима. У Хрватској је у току евидентирање архивске грађе у библиотекама, музејима, заводима и другим институцијама и у приватном власништву. Сва евидентирана грађа биће објављена у водичима архивских фондова и збирки кроз две базе података: 1) Портал књижевне баштине у Хрватској; 2) Архивска повијест о Хрватској у страним земљама.

Основно опредељење је да се из наведених институција где се чува архивска грађа не преузима у архиве, већ да се обједине информације о овим архивским збиркама, документима и рукописима, тематски повежу и обједине и објаве информације где се та грађа налази, године њеног настанка, садржај и др.; да се збирке допуњују, обједињују, сређују и обрађују по стручним архивистичким принципима; да о њима брину архивисти са положеним стручним архивским испитом, а не кустоси, библиотекари и други заштитари који овај посао не познају. У раду на личним и породичним фондовима и документима потребно је користити међународни софтвер за изучавање порекла породица. За разлику од других бивших република СФРЈ архиви у БиХ не поседују информације о матичним књигама становништва, јер те књиге нису преузимали у своје депое.

У оквиру четврте теме *Стратегија и законска регулатива у приступу архивима, слободи информисања и заштити података* речено је да Европска унија није донела заједничке прописе о архивској грађи, али је донела више препорука (нове методе коришћења архивске грађе, методе електронског пословања са документима и друге) које се могу користити у раду свих архива. Евидентна је одговорност архивиста, библиотекара, информатичара и документариста у обликовању друштва. Архивистима предстоји подизање нивоа сарадње са корисницима на виши ниво. У вези са тим неопходно је умрежавање архива са библиотекама, музејима и другим сродним институцијама. То је императив и у том смислу није битно да ли је оригинал документа у архиву, библиотеци, музеју или негде другде. Суштина савременог пословања је омогућити доступност архивске грађе при чему сваки корисник користи властити пут до знања.

У погледу коришћења архивске грађе у Архиву БиХ до 1992. и од 1995. до 2000. оцењено је да евиденције из првог периода после Другог светског рата нису потпуне. Истраживачи архивске грађе су најчешће историчари. Најчешће истраживачке теме биле су: о радничком и комунистичком покрету, радничким штрајковима, НОР-у и социјалистичкој револуцији, Комунистичкој партији и синдикалном покрету и организовању, аграрној реформи и колонизацији, Бенијамину Калају, Петру Кочићу, надбискупу Јосипу Штадлеру и друге. Стручни радови, монографије, магистарски и докторски радови обухватају 60% истраживачких тема. По временским периодима истраживачке теме су биле следеће: средњи век (изучавало је само неколико научника), нешто више је изучаван период османске управе у БиХ, док су највише проучавани аустроугарска управа у БиХ 1879–1908. и социјалистички период после 1945. Највише су проучавани архивски фонд Земаљска влада у БиХ 1879–1908. и фондови о радничком покрету и комунистичкој власти. Из иностранства је било врло мало корисника. Потребно је урадити библиографију радова писаних на основу архивске грађе.

У реферату о коришћењу архивске грађе у Архиву Републике Српске речено је да је 2005. године било 643 корисника, што је знатно више у односу на претходне године када је у просеку било 200–300 корисника. Поред научних радника и студената архивску грађу све више користе и други истраживачи у различите сврхе: новинари, генеолози, лекари, пензионери, инвалиди, невладине организације и други. Све је више захтева путем електронске поште услед чега је потребно интензивирати сређивање и обраду архивске грађе у архивима, посебно компјутерску обраду података. Извршавање ове и других функција архива захтева стручно оспособљен кадар и одговарајуће услове. Коришћење архивске грађе у БиХ регулишу закон којим је уређен приступ заштићеним подацима, као и закон о заштити приватних досијеа.

Архиви у Хрватској су 2003. године започели информатичку обраду архивских фондова и збирки. Законом је заштићено и ограничено коришћење података који се сматрају државном, војном, службеном и пословном тајном. У погледу коришћења грађе разликује се оно што је јавности интересантно, од онога што је од јавног интереса. Због нејасноћа које се јављају када треба утврдити ко спада у јавне власти, правосудни органи су донели списак тих институција. Архиви се налазе на списку институција које дају информације из области јавног интереса и свакако су учесници у обликовању цивилног друштва. Сврха је да се до информација брзо дође, а да се држава на законски прописан начин брине о заштити и коришћењу информација.

У вези доступности архивске грађе у Словенији било је речи о коришћењу података из личних досијеа некадашње Службе државне безбедности. Истакнуто је да је заштита личних података уставом дефинисана као основно људско право. Први закон о заштити личних података усвојен је 1990, а последњи 2004. Приступ личним подацима је регулисан Законом о заштити документа и архива и архивских институција из 2006. Овим зако-

ном дефинисани су осетљиви лични подаци и коришћење јавних архива. Имплементацију закона надгледа одговарајући инспекторат. Лични досијеи Националне безбедносне агенције чували су се у Министарству унутрашњих послова Словеније до 1998. када је овај архив као последњи специјализовани архив припојен Архиву Републике Словеније. Према закону приступ личним досијеима је допуштен особама на које се досијеа односе, као и онима који имају законско право увида у досијеа.

У оквиру теме о доступности архивске грађе посебну пажњу изазвало је излагање др Гојка Маловића из Архива СЦГ, *Заједничка југословенска архивска баштина за БиХ*, за које је рекао да је његов лични став а не став институције у којој ради. Учеснике конгреса је упознао да је према Анексу „Д“ Споразума о сукцесији бивше СФРЈ архивска грађа савезних институција СФРЈ заједничка баштина. Од 720 архивских фондова у Архиву СЦГ Архив БиХ је изразио жељу да 630 буде заједничка баштина. Архивски фондови бивших савезних институција који се односе на територију бивше БиХ истовремено се односе и на све друге бивше републике СФРЈ. Отуда ова грађа не чини посебне архивске фондове или посебне целине, већ су они део југословенске целине и тако је уређено да и остану. У Архиву СЦГ нема архивске грађе која је била измештена из републике којој је припадала. Ниједна институција из бивше БиХ није захтевала повраћај архивске грађе из неке бивше југословенске институције до 1992. Документа која се односе на територију бивше БиХ и друге бивше југословенске републике достављана су бившим савезним институцијама по линији њихових надлежности па су отуда и саставни делови архивских фондова ових институција. Коришћење ових архивских фондова од стране истраживача из свих земаља сукцесора је дозвољено и слободно под истим условима као и за другу архивску грађу Архива СЦГ. Све сугестије у том погледу су добродошле. Једно од таквих сазнања јесте и да се не мали број монографија и других радова насталих после 1992. пише без коришћења или уз недовољно коришћење доступне архивске грађе.

У дискусији о сукцесији архивске грађе бивше СФРЈ (Мина Кујовић, Деана Ковачећ, др Петер Класинц, др Азем Кожар, мр Изет Шаботић, др Гојко Маловић и други) предложено је да један од закључака конгреса буде да се Архиву СЦГ врати назив Архив Југославије и да се одржи као посебна институција при Републици Србији. Уколико би се евентуално припојио некој другој архивској установи отворило би се више питања која би требало решавати: финансирање, ауторска питања у вези са грађом, право објављивања, услови коришћења и др. Према садашњем Анексу „Д“ Споразума питање сукцесије архивске грађе бивше СФРЈ је првенствено стручно питање, то јест питање доступности архивске грађе и њеног коришћења, што је истовремено и информатички императив времена.

Закључци конгреса

1. У вези са првом и другом конгресном темом *Заштита архивске грађе ван архива; сређивање и обрада архивских фондова и збирки у архивима* потребно је обезбедити услове за ефикасну заштиту и чување архивске грађе у архивима и регистратурама; радити на оснивању архива у Зеничко-добојском, Посавском и Ливањском кантону и на подручју Сарајевско-романијске регије; радити на обезбеђењу одговарајућег простора и опреме за пријем и смештај архивске грађе из регистратура; размотрити могућност формирања специјализованих архива; радити на доградњи законодавних решења у вези регулисања стварне и територијалне надлежности архива, посебно у погледу заштите грађе ван архива; усавршавати систем стручног рада служби за заштиту грађе ван архива; извршити категоризацију стваралаца и валоризацију архивске грађе код свих регистратура; обезбедити финансијске и кадровске услове за заштиту архивске грађе ван архива, сређивање и обраду у архиву, посебно из социјалистичког периода и каснијег времена; посебну пажњу посвети архивској грађи из периода 1992–1995, грађи угашених институција, грађи невладиних организација и електронским записима; формирати Архивско веће за координацију стручних архивских послова.

2. По трећој конгресној теми *Архиви и образовање архивиста*, потребно је повећати број стручних архивиста и радити на адекватном образовању архивских кадрова: архивара за регистратуре, архивиста у архивима и специјалиста последипломаца за научни рад у архивима и другим институцијама. У вези са тим користити искуства сродних струка (библиотекарства, музеологије, информатике, документаристике).

3. По четвртој конгресној теми *Законодавна регулатива у вези доступности и коришћења архивске грађе* уложити напоре да се очува и учини доступном настала архивска грађа, изради регистар архивских фондова и збирки у БиХ; устроји архивски информациони систем (примена препоруке Р (2000) 13 Већа Европе и других релевантних упутстава и препорука.

*

На конгресу су промовисана издања архива у БиХ током 2006. године:

- 1) Бојан Стојнић, *Штампа и штампарије у Бања Луци до 1941*, Архив Републике Српске
- 2) Бањалучки шаховски клуб – Споменица 1926–1946.
- 3) Чедо Капор, *Шпански грађански рат 1936–1939*, приредио Андреј Родинис, Архив БиХ
- 4) *Јеврејска верска општина у Бања Луци*, Архив Републике Српске
- 5) др Азем Кожар, *Архивистика*, Историјски архив у Тузли
- 6) *Архивска пракса*, часопис Историјског архива у Тузли, 2006.

Милић Ф. Петровић

Саветовање архивских радника Војводине

Нови Сад 7–8. децембар 2006.

Друштво архивских радника Војводине и Архив Војводине организовали су Саветовање архивских радника у бископској сали „Арена“ у Новом Саду 7–8. децембра 2006. На саветовању су обрађене две стручне архивистичке теме: 1) *сређивање архивских фондова и збирки из области правосудја* у оквиру које је поднето 25 реферата; 2) *пракси развоја архивистике и архивске службе* у оквиру које је поднето 6 реферата.

На саветовању су учествовали архивисти из Републике Српске, Федерације БиХ, Црне Горе, Хрватске, Словеније и Мађарске. Скуп је отворио Иштван Фодор, председник Друштва архивских радника Војводине и директор Историјског архива Сента. Уводне напомене о организацији и програму саветовања поднели су Стеван Рајчевић, директор Архива Војводине и Милена Поповић Субић, представник Матичне службе овог архива.

Дејан Јакшић, Архив Војводине, у реферату *Судство у жупанијским фондовима до 1848*, истакао је да Војводина до наведеног периода није била јединствено политичко подручје те стога ни организација судова и других органа власти и управе није била јединствена. На подручју Војне границе (крајине) постојали су слободан војни провинцијал, посебни судови, магистрати и суд. У провинцијалу су постојале жупаније, слободни краљевски градови, привилеговане вароши и привилеговани дистрикти. У жупанијама су били: жупанијски суд, урбаријални суд, грађански суд, кривични суд, мали суд, преки суд, стечајни суд и сирочански суд. Виши државни органи: владар, Угарска дворска канцеларија и Угарско намесничко веће налазили су се у Будимпешти или Бечу. До тридесетих година XIX века у жупанијским и другим државним органима службени језик је био латински, а од тада мађарски.

Данијела Бранковић, Архив Војводине, у излагању *Уређење судских власти у Српском Војводству и Тамшиком Банату 1849–1861* пошла је од тога да је Српско Војводство, основано царским патентом 1849. са седиштем у Темишвару, у политичком смислу било независно од Угарске. Војводство је било подељено на округе и срезове. Врховни земаљски суд са се-

диштем у Темишвару био је надлежан за цело Војводство. Судску мрежу чинила су још три земаљска суда, срески судови и инокосни судови. У раду суда примењиван је аустријски грађански, казнени и општи кривични поступак. У Темишвару је било седиште врховног тужиоца за Војводство. Судско пословање вођено је на немачком поступку. Када је 1861. укинута Српско Војводство укинута су сви српски судови устројени по аустријском пословању и сви органи власти и управе устројени су по угарском принципу и враћени под угарску контролу.

Мелита Ромчевић, Државни архив Осијек, говорила је о *Организацији судова 1850–1940*. Судови у Хрватској и Славонији до 1851. нису били одвојени од управе, као ни у периоду 1854–1861. После тога постојало је 7 жупанија са 7 окружја и више котара (срезава) у којима су били судбени столови (окружни судови) и котарски (срески) судови. У Војној Крајини постојала су судишта прве класе и котарски судови. Грађа наведених судова само делимично је сачувана. На данашњем подручју Државног архива Осијек није било судова другог степена до 1918.

Мр Гордана Дракић, Правни факултет у Новом Саду, говорила је о *Организацији судова на подручју Војводине 1918–1929*. После стварања Краљевине СХС 1918. наставила је рад наслеђена судска мрежа из периода аустроугарске управе која је потом постепено саображавана и прилагођавана судској мрежи југословенске државе. Након тог процеса судску мрежу су чинили следећи судови: 29 среских судова, 7 окружних судова, Апелациони суд у Новом Саду и Одељење „Б“ Касационог суда из Београда у Новом Саду.

Верица Николић, ИА Зрењанин, говорила је о *Организацији окружних судова у Војводини 1919–1941. са посебним освртом на начин архивирања предмета*. Тибор Молнар, ИА Сента, реферисао је о *Организацији правосуђа у Бачкој 1941–1944*, то јест за време мађарске окупације овог подручја у току Другог светског рата.

Драго Живановић је поднео саопштење *Организација правосуђа на подручју Срема за време Независне Државе Хрватске 1941–1944*. Преки уставски судови „судили“ су четврти дан од пријаве, без права жалбе на њихове одлуке. Смртна казна, која је најчешће изрицана, извршавана је само 3 сата од изрицања пресуде. Лицима оптуженим за „ ремећење“ јавног реда и мира одузимана је сва имовина. У овој сателитској државној творевини Трећег рајха био је донет закон о архивима и архивској грађи.

Милић Ф. Петровић, Архив СЦГ, Београд, излагао је на тему *Судска власт у Краљевини Југославији/СХС 1918–1941*. Краљевство СХС је имало шест правних подручја са различитим законодавством: Србија, Црна Гора, Војводина, Босна и Херцеговина, Далмација и Словенија, Хрватска и Славонија. Власти су сматрале да изједначавање законодавства има пресудну улогу у стварању државног и духовног јединства у новоствореној југословенској држави. Законом из 1919. у јужним крајевима ослобођеним 1912.

формирано је 18 првостепених судова у већим местима и Апелациони суд у Скопљу као другостепени суд. Уредбом из 1920. успостављено је Одељење „Б“ Касационог суда из Београда у Новом Саду. Законом из 1921. био је предвиђен један Касациони суд са седиштем у Загребу за целу земљу. Међутим, све до 1941. функцију касационог суда вршило је више судова: Касациони суд у Београду са Одељењем „Б“ у Новом Саду, Стол седморице у Загребу, Велики суд у Сарајеву и Велики суд у Подгорици. Законом из 1928. уређена је судска организација. Редовни судови били су: срески, окружни, трговачки, апелациони судови и касациони суд уколико то није посебним законима задржано за друга надлежства, установе и судове. Котарски судови и окружна седишта претворени су у среске судове са истом територијалном надлежношћу, а судбени столови, окружни судови и дежелни судови су постали окружни судови уз задржавање дотадашње територијалне надлежности. У ред судова спадали су и општински (месни) инокосни судови. Законом о уређењу шеријатских судова из 1929. уређено је постојање ових судова тако што су код среских судова на чијој територији је живело 5.000 и више муслимана и код апелационих судова формирана посебна одељења као срески шеријатски суд, односно Врховни шеријатски суд. Посебни судови били су: Државни савет као врховни управни суд у земљи под којим су стајали првостепени управни судови; управни судови заседали су у истом месту где и апелациони судови, имали су исту територијалну надлежност и судили о актима и деловању управе; Главна контрола као главни рачунски суд са задатком да прегледа, расправља и ликвидира рачуне државних и самоуправних институција. Као посебни судови постојали су и војни судови.

Државно тужилаштво (у Србији и Црној Гори до 1918. није постојало) успостављено је законом из 1928. код: окружних судова (државни тужилац), апелационих судова (виши државни тужилац), касационог суда (врховни државни тужилац) и 1929. код Државног суда за заштиту државе (државни тужилац) и саображена су тужилаштва у југословенским земљама тамо где су постојала пре уједињења 1918.

Уредбом из 1929. уређено је да се у Министарству финансија формира Државни правобранилац као посебно одељење, односно самосталан орган да заступа имовинско-правне интересе државе пред судовима и да даје мишљења по предметима из своје надлежности. Законом о Државном правобранилаштву из 1934. предвиђено је постојање Врховног државног правобранилаштва при Министарству финансија и државних правобранилаштва у седиштима апелационих судова са истом територијалном надлежношћу.

Проф. др Момчило Грубач, Правни факултет у Новом Саду, за своје излагање имао је тему *Организација судова у Војводини од 1945. до Устава из 2006. године*, али је говорио о судској власти уопште и о Уставу Републике Србије из 2006. Оценио је да је суд у нашој земљи раније схватан као део извршне власти, а данас је судство трећа, независна власт. У системима у којима је судство везано за извршну власт то и није право судство. У модер-

ним државама нема преких, војних и ванредних судова. Основни принцип правосудних органа јесте њихова независност од извршне власти. У СФРЈ није било гаранција за спровођење те независности. Устав Републике Србије из 2006. предвидео је постојање Врховног савета судства и Државног већа тужилаца, што омогућава побољшање положаја судија. Међутим, ипак је остао инструмент да се у Народној скупштини први пут привремено бирају судије на 3 године, што знатно нарушава независност судија.

Иштван Кељменди, Архив главног града Будимпеште, у излагању *Валоризација (израда листе категорија) у грађанско-правним и казнено-правним списима правосудних органа у Мађарској* рекао је да је судство у Мађарској тростепено. Валоризацију судских предмета преузимају архивисти и тиме преузимају улогу судије. Испитано је 17.000 парница насталих у периоду 1981–2003. Јединствен закључак је да после истека рока од 10 година већина предмета грађанских парница може да се уништи. За трајно чување остављају се оставински предмети и предмети о разводу бракова. У складу са овим испитивањима праве се спискови аката и предмета за уништење. Став је да би се и кривични предмети нижих судова могли уништити. Испитано је 8.500 кривичних предмета, а свега 5–10% ових предмета упућује се у архиве на чување. У судовима другог степена чувале би се и пресуде нижих првостепених судова, ако би се првостепени предмети уништили, а ако не то би били узорци. Предлаже се да архиви преузму део регистратурског материјала. Постоји Упуство за издвајање које садржи следеће критеријуме: 1) првостепени предмети – репрезентативност предмета – механички узорци; 2) одбир према индивидуалном аспекту; 3) одабирање предмета који се морају сачувати (очинства, власништво над некретнинама, кривични предмети); 4) ослобођење од баласта: дупликати, позивнице, рачуни и друго.

Нађ Шандор, Архив главног града Будимпеште, у саопштењу *Изградња базе податка о историји друштва (из грађе правосудних органа)* говорио је о информатичкој револуцији, примени интернета и међународним стандардима за опис судова. Ержебет Апро, Архив Бач-Кишкун жупаније, у излагању *Валоризација грађанских парничних списа у судским фондovima Бач-Кишкун жупаније* рекла је да постоји Упутство за издвајање безвредног регистратурског материјала из жупанијских архива. Упуство садржи одредбу да се предмети настали до 1867. не уништавају. При валоризацији архивисти морају да буду самоиницијативни и да размишљају о употребној вредности докумената са свих аспеката. Мериторне су пресуде и бракоразводне парнице. Чувају се брачно-имовинске парнице и парнице о старатељству. Неке парнице чувају се у проценту око 1%. Чувају се парнице које имају инвентар и парнице о издржавању детета рођеног у браку.

Татјана Сегединчев, ИА Суботица, у реферату *Регистри фирми код архивског фонда Округни суд Суботица после 1945.* навела је да у фонду постоје 4 регистра фирми 1872–1979: Регистар фирми 1872–1952; Регистар приватних фирми; Регистар државних и друштвених фирми; Регистар акционарских друштава.

Катарина Марковић, Архив Војводине, поднела је два реферата о сређивању и обради два фонда од изузетног значаја: *Врховни суд Војводине 1945–1991.* са прекидом 1963–1969. када је суд био Одељење Врховног суда из Београда у Новом Саду. Предмети са ознаком „КЖ“ и „И“ издвојени су на основу Оријентационе листе; *Покрајинско јавно тужилаштво 1945–1991.* који је одабран, сређен и обрађен.

Љубица Будаћ, Архив Војводине, говорила је о теми *Уставни суд Војводине 1972–1991* (до 1972. постојало је Одељење Уставног суда Србије из Београда у Новом Саду). Светлана Љубљанац, Архив Војводине, у саопштењу *Покрајинска државна арбитража* истакла је велики значај овог архивског фонда који је био изузет из судских органа јер је била орган државне управе.

Светлана Љубљанац, Архив Војводине, говорила је о сређивању и обради *архивског фонда Вишег привредног суда.* Татјана Стеванчев, ИА Сомбор, у излагању *Срески судови у Сомбору 1850–1978.* истакла је да се у ИА Сомбор чува 38 архивских фондова правосудних органа, од којих 16 среских судова.

Милић Ф. Петровић је истакао у дискусији да су реферати оправдали стављање ове теме у програм саветовања, али да у њима није било речи о неколико важних питања сређивања и обраде архивских фондова судских органа:

– примена Упутства за разграничење архивских фондова у области правосуђа, посебно када је реч о промени државе и државног уређења и коренитим друштвено-политичким променама у друштву;

– у валоризацији и сређивању архивских фондова из области правосуђа неопходно је поћи од сазнања да је архивска служба Србије пре тридесетак година донела Оријентациону листу категорија регистратурског материјала са роковима чувања за судове па је потребно применити ту листу или је изменити и допунити где је то неопходно;

– у сређивању архивске грађе из области правосуђа најцелисходније је применити принцип првобитног реда, односно претходне провенијенције, о чему је такође било врло мало речи. Системом описа садржаја предмета или врсте предмета могуће је њихов садржај приближити корисницима;

– могућност информатичке обраде судских предмета је у функцији приближавања њиховог садржаја корисницима.

Мр Изет Шаботић, ИА Тузла, сложио се са предлогом да је неопходно извршити ревалоризацију Оријентационе листе категорија регистратурског материјала са роковима чувања судских органа коју је донела архивска служба Србије. При одбиру судских предмета за трајно чување потребно је оставити узорке предмета који се издвајају за уништење.

Зоран Вукелић, ИА Суботица, у саопштењу *Фондови јавних бележника у Историјском архиву Суботица* нагласио је да су јавни бележници, који

су били надлежни за спровођење оставинских расправа и заступање странака у грађанском и кривичном поступку, постојали у југословенским земљама које су биле под аустроугарском управом од друге половине XIX века до 1918, као и у окупираној Србији 1941–1944. Архивска грађа ових органа само делимично је сачувана.

Владимир Иванишевић, Архив Војводине, поднео је реферат *Развој земљишних књига у Војводини*. Верица Николић, ИА Зрењанин, разматрајући тему *Основи судови удруженог рада у Војводини* навела је да су ови самоуправни судови расправљали о организацији ОУР-а, РО-а, СОУР-а, заштити средстава друштвеног рада и о закључивању самоуправних споразума о оснивању СИЗ-ова, удружења и других самоуправних облика удруженог рада. Ови судови су расправљали и питања из радног односа запослених.

Драгош Петровић, Архив СЦГ, Београд, у саопштењу *Министарство правосуђа ФНРЈ* говорио је о историјату овог министарства и искуству на сређивању и обради његове архивске грађе.

Гордана Вукша, Архив Републике Српске, излагала је на тему *Предмети везани за укидање судова за прекршаје у Републици Српској*. Архивска грађа ове институције садржи податке о административној одговорности грађана 1945–1974. Већина ових предмета (70%) су прекршаји из области саобраћаја, мање су бројни царински предмети итд. Закључак је да предмети ових судова немају историјску вредност и да је за чување довољно оставити само узорке.

Верица Стошић, Архив Републике Српске, поднела је саопштење *Сређивање фондова из области правосуђа у Архиву Републике Српске*. Архивски фондови ове провенијенције датирају од 70-их XIX века до последње деценије XX века (тужилаштво, правобранилаштво, судови – редовни, специјални, војни, адвокатске коморе, затвори и др.).

По другој теми: *Правци развоја архивистике и архивске службе* поднето је 6 реферата.

Др Петер Класинц, Међународни институт архивских наука Марибор, у оквиру теме *Развој архивистике и архивске службе у складу са развојем и потребама електронског пословања на основу новог законодавства у Републици Словенији* говорио је о папирној и дигиталној архивској грађи, односно о међународним стандардима за преузимање, чување и архивирање. Нови закон у Словенији одређује чување и преузимање електронске архивске грађе. Дозвољено је уништавање изворника после уношења у електронске записе, као и преписивање електронске архивске грађе на нове носаче. Уредбом о регистрацији регистратурског материјала из 2000. темељно су измењени принципи рада архива у Словенији: део послова архива могу да раде и друге установе, на пример концесије, дуготрајног чувања и очувања дигиталних записа. Започела је битка за електронске архиве и треба радити на едукацији архивиста-информатичара.

На саветовању су представљена два пројекта Републичког геодетског завода Србије – Управа у Новом Саду: *Евиденција катастра непокретности и Дигитални архив*. Служба републичког катастра организована је у 7 сектора, 10 регионалних центара и 164 општинске службе. Катастар земљишта, земљишне књиге и катастар непокретности нису били обрађени на 70% територије Србије. Пројекат компјутерске обраде података из рада ове службе почетком 2004. потписали су Влада Србије и Светска банка. У плану је да се пројекат заврши до 2010, чиме ће све базе података у централни службе бити повезане са подацима свих геодетских центара.

Носилац пилот пројекта *Дигитални архив* је Шведска геодетска организација. Шведски национални архив постао је дигитални архив. Опрема за реализацију овог пројекта је: формат А 5 – Ао, скенери Ао, скенери BOR-BOOKS, дигитални фотоапарат CANON D5 и друго. У реализацији пројекта треба водити рачуна о контроли процедуре, дигитализацији података, безбедносном чувању података на два места.

Боривој Јовановић, ИА Котор, излагао је о теми *Нека искуства Историјског архива Котор на дигитализацији катастарске и земљишнокњижне грађе*. По преузимању дела архивске грађе Катастарске управе Котор и дела архивске грађе суда у Котору за 41 катастарску општину проблем чувања дигитализоване архивске грађе решен је нарезивањем на DVD уређај.

Др Хрвоје Станчић, Филозофски факултет Загреб, у излагању *Сертификација дигиталних архива* оценио је да ће се за десет година установити домаћи стандард у области дигиталних записа. За то је потребно имати хардвер на коме се за 10 година може користити (ишчитати) запис. Поставља се и питање да ли ће будући корисници веровати институцијама које чувају електронске записе, као што се то може поставити и кад су у питању информације из папирних записа услед чега је потребно:

- пратити и обезбедити машине нових генерација на којима се могу прочитати дигитални записи
- институције морају бити спремне за редовну проверу записа
- потребна је државна подршка институцијама које поседују дигиталне записе
- сертификација електронских записа на нивоу рецензентске групе, или на нивоу државе
- управљање институцијама
- особље
- процеси
- програмски садржаји
- рачунски ресурси
- ISO 9000 ISO 17799
- ISO 15489.

Поставља се питање: шта недостаје у сертификацији? Ниједан документ је не обухвата у целини. Важни су сегменти и процес сертификације, критика и закључак.

Светлана Ацић, Историјски архив Београда и Нада Бериф, Архив Војводине, представиле су међународне стандарде ISAD (G) и ISAAR (CPF), издања на српском језику Друштва архивских радника Војводине.

*

Учесници саветовања Друштва архивских радника Војводине и Архива Војводине усвојили су следеће закључке:

1) У вези са сређивањем и обрадом архивских фондова правосудних органа потребно је: придржавати се принципа претходног редоследа (првобитне провенијенције), то јест по врсти предмета и судских уписника; извршити ревалоризацију Оријентационе листе категорија регистратурског материјала са роковима чувања за судове, коју је раније донела архивска служба Србије, уз коришћење нових сазнања и достигнућа, укључујући предлоге и сугестије из реферата са овог саветовања.

2) Међународне стандарде ISAD (G) и ISAR (CPF) прилагодити и уврстити у одговарајућа законска или подзаконска акта у нашој земљи.

3) Организовати округли сто на тему: Међународни архивски стандарди.

У току саветовања промовисана је књига *Архивистика*, проф. др Азема Кожара са Филозофског факултета у Тузли. О књизи је говорила Нада Бораш, директорка Историјског архива у Зрењанину.

Прикази

Др Драган Богетић, *Нова стратегија спољне политике Југославије 1956–1961*. Београд, Институт за савремену историју, 2006 (380).

У којој мери наше представе о сложеним политичким збивањима из недавне прошлости одступају од њихове стварне садржине, најбоље се можемо уверити листајући релативно ретке радове из области послератне дипломатске историје Југославије, засноване на богатој спољнополитичкој документацији која је годинама лежала неискоришћена у депоима архивских институција. Један од таквих радова је свакако и монографија др Драгана Богетића *Нова стратегија спољне политике Југославије 1956–1961*, која је недавно изашла у издању Института за савремену историју из Београда. Овај аутор се убраја у најбоље познаваоце послератне спољне политике Југославије и опште историје хладног рата, чије је дугогодишње занимање и темељни рад у домаћим и страним архивима резултирало бројним монографијама, тематским зборницима грађе, чланцима и прилозима импресивног стручног домета.

Књигу, уз веома инструктиван увод, чине четири обимна поглавља. Прво је посвећено процесу прерастања југословенских доктринарних начела (у великој мери преузетих из Нехруове доктрине Панч Шиле) у спољну политику несврстаности; друго, сукобљавању Југославије са Западом и са Истоком истовремено, због новопрокламоване међународне стратегије; треће, искушењима на путу пробијања поново наметнуте опште међународне изолације; четврто, дефинитивном окончању југословенског спољнополитичког лутања и експериментисања – од савезништва са Истоком, преко тесног везивања за Запад до широког отварања према светском Југу. Унутар ових широких тематско-хронолошких поглавља материја је изложена кроз више десетина мањих целина, мисаоно кохерентних и уклопљених у општу нит приче о обликовању и сталном преобликовању спољне политике Југославије током друге половине 50-их година.

Своје истраживање аутор је засновао на, до сада углавном некористишеној, изворној грађи свих релевантних архивских институција: Дипломатског архива Министарства спољних послова Југославије, Архива Југославије, Архива Председника Републике и лондонског архива Паблик рекордс офиса. Поред тога, Богетић је истовремено користио и серије објављених историјских извора (на енглеском, руском и српском језику), мемоарску грађу, периодику, домаћу литературу и бројне, код нас у већини случајева, необјављене и непознате радове страних аутора о хладном рату, који су на тај начин постали доступни и читаоцима на српском језику.

У којој мери је несврстана политика представљала, како се то данас често тумачи, „бекство из Европе“ и везивање за нама далеке и стране цивилизације, одговор у књизи је дат кроз анализу уплива Југославије на кључна међународна збивања и процесе, изложени у уводном поглављу. Већ тада Југославија је била тешко оптерећена бременом дугова према Западу и потпуно немоћна да их сопственим извозом отплати, а истовремено и подмири увозне потребе. У таквој ситуацији Евро-

па се Југославији, без обзира на њену географску припадност и цивилизацијску блискост, чинила много удаљенијом и више претећом него прекоокеанска азијска и афричка пространа. Међутим, оријентација на убрзану индустријализацију подразумева је, опет, увоз опреме са Запада и обимне западне кредите. У том контексту, аутор указује на својеврсну противречност проишлу из наведене ситуације, која је давала тон целокупној каснијој југословенској међународној стратегији – политички, Југославија се све више приближавала новоослобођеним земљама Азије и Африке, а економски, финансијски, технолошки и трговински остала је и даље тесно везана за Запад.

„Притиснута“ императивом сарадње са Западом, који је озбиљно угрожавао опстанак постојећег система и приоритетном потребом нормализације односа са СССР-ом, што је код дела партијског кадра будило старе илузије о повратку Југославије у социјалистички лагер, Југославија је средином 50-их грчевито трагала за политичком алтернативом којом би избегла „челични загрљај“ једне од конфронтираних страна. Тој важној преломници југословенске спољне политике посвећено је прво поглавље Богетићеве књиге. У њему су детаљно расветљени „сужавање“ односа са Западом, успостављање тајне партијске преписке СКЈ и КПСС, привикавање Запада на југословенски „неутрализам“ и први контакти Јосипа Броза са будућим лидерима покрета несврстаности и упознавање са древном индијском филозофијом која је чинила основу већ изграђене несврстане политике Индије.

Сва искушења проишла из југословенске политике лавирања међу блоковима могу се посебно уочити у другом поглављу књиге, у коме се прате бурна збивања током 1956/57. године. За разлику од већине домаћих аутора, који су годинама на релативно идиличан начин представљали комплекс југословенско-совјетских односа у то време, а посебно прву посету Јосипа Броза Москви после вишегодишњег сукоба двеју страна – аутор указује на сасвим супротну садржину привидног приближавања Југославије табору социјалистичких држава. Сусрет Тита и Хрушчова у Москви, став Југославије према збивањима у Мађарској и Пољској и упорно југословенско одбијање да се укључи у лагер социјалистичких држава узроковали су, како каже аутор, „нови идеолошки спор, праћен старим оптужбама.“ Западне силе нису у првом моменту проникле у сву суштину односа Београд–Москва и све оштрије су осуђивале нови југословенски спољнополитички курс, сматрајући да је он директно уперен против њих. Томе у прилог ишли су оштро сукобљавање Југославије са најјачим колонијалним силама Великом Британијом и Француском око Суеца, прекид дипломатских односа са СР Немачком, југословенско подржавање такорећи свих совјетских иницијатива током заседања ОУН. Директна последица свега овога било је отказивање најављене посете Јосипа Броза САД и обустава америчке војне помоћи.

Посебно је оригинална и инструктивна Богетићева елаборација односа Југославије са несврстаним земљама. Указујући на бројне проблеме са којима су се суочавали званичници из Београда у реализацији политике „мирољубиве коезистенције“, аутор умногоме одбацује идеализован стереотип о природи сарадње Југославије са несврстаним земљама и даје обиље података који говоре о инкомпатибилним ставовима каснијих лидера њиховог покрета, узајамном неповерењу и сумњи, о персоналној страни контаката која је често била далеко од идеалне, различитим интересима и погледима о потреби јединственог деловања у међународној заједници. Ти делови текста су посебно важни, и свакако сасвим нови и посебно вредни.

Други југословенско совјетски сукоб 1958/59, који је у много чему подсећао на Титов сукоб са Стаљином десет година раније, детаљно је обрађен у трећем поглављу књиге. Објављивање Програма СКЈ било је повод за оштру кампању совјетских комуниста против политике југословенског руководства, која је окарактерисана као дефинитивно напуштање концепта марксизма и социјалистичке изградње друштва. Иако је опасна конфронтација Југославије са СССР-ом на кратко ублажена јединственим наступом двеју страна у ОУН око кризе на Блиском и Далеком истоку, са несмањеном жестином давала је тон односима Београда и Москве током последњих двеју година пете деценије. Уз анализу овог идеолошког и међудржавног сукоба, Богетић је упоредо пратио сталну смену успона и падова који су перманентно давали тон односима Југославије са „другом страном“, са западним силама. Покушавајући да се приближи афро-азијским земљама пружањем безрезервне подршке процесу деколонизације, Југославија се истовремено удаљавала од Запада, а самим тим све више себе доводила у опасно стање међународне изолације. Конфронтирала се и са Истоком и Западом, а није успела да избори жељену политичку и економску компензацију на светском Југу.

У последњем поглављу Богетић руши актуелан стереотип о идиличним односима Јосипа Броза и будућих лидера покрета несврстаности. Користећи се богатим емпиријским материјалом, он указује на отпор и резерве Нехруа и других утицајних државника из Азије и Африке према идеји формирања „трећег блока“, односно покрета ванблоковских држава. Ближим упознавањем са персоналном страном контаката иницираних у овом контексту, појашњавају се све оне цивилизацијске, историјске, политичке, економске и регионалне разлике које су раздвајале ванблоковске земље и отежавале реализацију југословенске идеје о њиховом организованом и заједничком наступу у међународним односима. У том смислу је Брозова иницијатива из 1961, да Београдска конференција прерасте у оснивачки скуп покрета несврстаних, претрпела потпун неуспех због отпора управо оних земаља које ће касније, уз Југославију, бити њени кључни носиоци. Оповргавајући на тај начин превладавајуће становиште у домаћој, па и страниј литератури, да је на поменутом самиту створен покрет ванблоковских држава, аутор нас уводи у сву сложеност и природу веза које су постојале међу овим државама и историчност процеса институционализације њихове сарадње, детаљно анализирајући све његове модалитете и стадијуме.

Монографија др Драгана Богетића *Нова стратегија спољне политике Југославије 1956–1961* може неспорно послужити као инструктивно штиво и домаћим дипломатама и политичарима, као извор корисног историјског искуства у сфери њихове делатности. У сваком случају, бар што се историчара тиче, она ће сигурно представљати солидну основу за изучавање било које од релевантних тема савремене дипломатске историје некадашње југословенске државе. Допадљив стил писања и способност аутора да сложене финесе „високе политике“ учини блиским и занимљивим свима онима који политику доживљавају само као нужно зло, допринеће да се за ову књигу заинтересује и с пажњом је прихвати и шира читалачка публика.

(Нада Петровић)

Богдан Лекић, *Архивистика*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2006 (309).

Уџбеници и приручници обично се појављују у размаку од две до три деценије, када дата научна дисциплина искорачи са новим сазнањима и достигнућима. Таква издања су најчешће резултат рада више аутора или бројног тима. Слична је ситуација и када је у питању архивистика у Србији и бившој Југославији. Први приручник код нас који је објавила Државна архива у Београду 1959. писала су чак 22 аутора, од којих троје слове као приређивачи. Други приручник у издању СДАРЈ објављен 1977. такође је резултат рада више аутора, тако да се за ово издање пре може рећи да је добро укомпонован зборник радова него приручник. У међувремену објављено је и неколико приручника који обрађују поједине сегменте архивске делатности, или се пак радило о уџбеницима за средње усмерено образовање.

У 2006. години појавио се уџбеник из архивистике који је написао само један аутор. Реч је о уџбенику *Архивистика* др Богдана Лекића, који је објавио Завод за уџбенике и наставна средства у Београду. Аутор је историчар по образовању, архивски саветник и доктор архивистике, просветни радник на почетку свог радног века, потом архивиста у Историјском архиву Београда, начелник одељења у Архиву Србије и помоћник директора у Архиву Југославије до одласка у пензију. Богдан Лекић је у току дугогодишњег рада у архивским установама дао значајан допринос развоју архивске струке и службе: предавао је Архивско законодавство на Стручном течају за архивске раднике у Србији, био председник Архивског већа при Архиву Србије и Савета за научни рад СДАРЈ, главни и одговорни уредник часописа *Архивист*, аутор око 100 стручних и научних радова и 17 књига и друго. Резултате својих радних и управљачких активности, стручних и научних напора објединио је и синтетизовао у уџбенику који је сада ставио на увид и коришћење стручној и научној јавности. При изради уџбеника користио је резултате архивистике у Србији, бившој Југославији, САД и развијеним земљама у Европи.

Структуру књиге конципирао је у 15 поглавља: Архивистика као наука; Архиви и архивска грађа; Заштита архивске грађе и регистратурског материјала ван архива; Преузимање и смештај архивске грађе; Комплетирање архивске грађе; Сређивање архивске грађе; Информативна средства; Аутоматизација архивског система информисања о архивској грађи; Публиковање архивске грађе и архивских информативних средстава; Коришћење архивске грађе и књижног фонда; Физичка и техничка заштита архивске грађе; Архивски кадрови; Смештајни простор и техничка опрема; Архивско законодавство. Свако поглавље је подељено на више потпоглавља и мањих сегмената. Из структуре и садржаја књиге може се закључити да се ради о до сада најпотпунијем и најкомплетнијем делу из ове области.

У уводу аутор је пошао од сазнања да је архивистика дуго времена сматрана помоћном историјском науком. Архиви су се тада бавили само преузимањем, смештајем и давањем на коришћење архивске грађе. Насупрот томе архивска делатност се данас темељи на научно-истраживачком раду, користи знања из више научних дисциплина и даје обједињена и поуздана знања. Предмет њеног рада стално се проширује и усложњава (нове врсте докумената, нове подлоге и техника на којима настају савремена документа, потреба за информацијама из архивских докумената стално се повећава). Научни рад у архивима био је тема више међународних и до-

мањих архивистичких скупова. У више страних земаља постоје средње школе и катедре на факултетима и научни институти за архивистику. Истакнути архивисти су уважени стручни и научни радници и признати ствараоци у својој земљи. Код нас се архивистика још увек бори за своје место.

Аутор дели архивистику на: архивску теорију и праксу; архивистику у ужем смислу и архивистику у ширем смислу, која обухвата физичку и техничку заштиту архивске грађе, архивску технику, историју архива, архивске службе и ствараоце архивске грађе, архивско законодавство, образовање и усавршавање архивских кадрова. Архивистика као самостална научна дисциплина, закључује аутор, користи достигнућа помоћних историјских наука и неких научних дисциплина (палеографичке, дипломатике, хронологије, генеологије, историјске географије, хералдике, археографије, хемије, информатике и других).

У уводном поглављу уџбеника објашњава појам и функцију архива: управну, културну и научну; значај, дефиниције и врсте архивске грађе, укључујући и ону насталу на најновијим подлогама, настанак архива и развој архивске службе у страним земљама и код нас, архивска тела код нас и у свету: Главни архивски савет, Архивско веће при Архиву Србије, заједнице архива, Међународни архивски савет, Округли сто архива, Међународни архивски конгрес, часопис *Архивизм*, Међународну архивистичку библиотеку, Међународни архивски течај у Паризу и друго.

У оквиру заштите архивске грађе ван архива Лекић пише о правима и обавезама стваралаца и ималаца регистратурског материјала и архивске грађе (о институту претходне заштите, изради Листе категорија регистратурског материјала са роковима чувања, одабирању, сређивању и предаји архивске грађе архиву) и правима, обавезама и надлежностима архива (евиденцијама о регистратурама и архивској грађи у њима, стручном надзору над грађом, помоћи коју архиви пружају ствараоцима и имаоцима грађе и др.). Посебан акценат ставља на валоризацију архивске грађе коју дели на архивистичку у регистратури и историјску у архиву. За ова друга сматра да се састоји од валоризације унутар једног фонда, затим у оквиру исте групе фондова и у склопу свих фондова у архиву. Критеријуми за валоризацију архивске грађе су: значај ствараоца фонда, садржајна вредност докумената, време настанка докумената, количина докумената, спољна и друга обележја докумената. У погледу преузимања и смештаја грађе у архиве Богдан Лекић се придржава законских прописа: примопредаја само одабране, сређене и пописане архивске грађе после истека рока од 30 година; преузимањем архивске грађе из приватног власништва допуњују се постојећи архивски фондови, а снимањем грађе из страних и домаћих архива, откупом мемоарске грађе и других писаних извора комплетирају се постојећи архивски фондови у архивима. У погледу формирања архивских фондова и разграничења надлежности између архивских установа придржава се критеријума из Упутства Архивског већа Србије из 1968 (статус правног лица, промена друштвено-политичког и државног уређења, корените измене у друштвено-политичком уређењу када долази до промена у карактеру, организацији и надлежности творца фонда; уступање у надлежност регионалних архива републичких институција на њиховој територији).

Поступак сређивања архивске грађе аутор групише у три основне фазе: припрема архивске грађе за сређивање, израда Прелиминарне историјске белешке о фонду и класификација и систематизација архивске грађе. Сваку од ових фаза посебно посматра и разрађује, са акцентом на значају утврђивања историјата творца фонда и избору принципа за сређивање грађе (принцип провенијенције и принцип

слободне провенијенције). У сређивању архивске грађе бивших друштвено-политичких организација наводи принцип организационе структуре. Сређивање збирки фотографија, плаката, географских карата, мемоарске грађе, звучних записа, затим збирки вага, личних и породичних фондова се врши на основу посебних упутстава архивске службе Србије.

Сређивање архивске грађе аутор дели на стручну и научну обраду грађе. У стручну обраду сврстава: разграничење архивске грађе на фондове, издвајање безвредног материјала, класификацију и систематизацију грађе, смештај грађе у инвентарне јединице, исписивање идентификационих и заштитних ознака на документима и инвентарним јединицама. Под научном обрадом подразумева: проучавање архивских фондова и литературе о њима ради утврђивања фондовских целина, избор принципа за сређивања грађе, израду Прелиминарне историјске белешке, израду унутрашњег описа садржаја инвентарних јединица. Каква год да се подела направи очигледно је да се у архивском раду преплићу стручни послови са научним методама и приступима у раду, који су у данашњој архивистици све присутнији. У погледу сређивања грађе у архивима указује на нужност целовитости фондова и сређивање по принципу првобитне провенијенције, који је усвојен на Међународном конгресу архивиста 1910. и прихваћен у свету и код нас. Ове принципе по угледу на искуства француских архива прихватила је после оснивања (1900) Државна архива Краљевине Србије и своје фондове разврстала на четири групе: политички, историјски, административни и законодавно-судски. Лекић истовремено износи и историјат сређивања грађе по принципу слободне провенијенције, који је код нас нешто више присутан тек у другој половини XX века.

У поглављу о информативним средствима указује да се она стално усавршавају, од крајње сумарних до аналитичких. Француски архивисти, истиче Лекић, то називају „посебном доктрином“. Архивске службе у свету настоје да се ова средства израђују на једнообразан начин, уз остављање могућности самоиницијативе да креативни архивисти могу израђивати и нове облике информативних средстава. Аутор наводи две основне врсте информативних средстава: сумарни и аналитички, односно инвентари и водичи. Анализирајући архивску праксу у развијеним земљама евидентира и пише о садржају свих врста информативних средстава: нумерички реперториј, сумарни инвентар, аналитички инвентар, прегледи фондова, специјални (тематски) инвентари, анализе фондова, каталози, пописне листе, регеста, претходни или прелиминарни инвентари, детаљне или специјалне листе, књиге акцесије, индекси и друго.

Информативна средства у нашој земљи сврстава у три групе: информативна средства, евиденције; општа информативна средства; научна информативна средства. У прву групу убраја: информативна средства, односно евиденције које архиви воде о регистратурама, регистратурском материјалу и архивској грађи ван архива, која су у функцији заштите архивске грађе у настајању (регистар активних регистратура, регистар регистратура престалих са радом, картотеку и досијеа регистратура); информативна средства евиденције о смештају архивских фондова и збирки у архивским депоима (топографски показивач, водич кроз депо, преглед фондова и збирки, попис фондова и збирки и др.); информативна средства евиденције о снимљеној архивској грађи из других архива; информативна средства евиденције о коришћењу архивске грађе у архиву и информативна средства евиденције о техничкој заштити архивске грађе. Очито је да се овде ради о општим евиденцијама које истовремено имају и својства информативних средстава. У општа информативна сред-

ства аутор убраја: књигу пријема архивске грађе, општи инвентар, досијеа фондова и збирки, преглед фондова и збирки, водиче кроз фондове и збирке, топографски показивач, водич кроз депо и попис раритета. У научно-информативна средства убраја: водич кроз архивску грађу архива, сумарни инвентар, сумарно-аналитички инвентар, аналитички инвентар, регест, каталог и индексе. За све врсте инвентара објашњава појам и порекло назива, намену, наводи структуру, садржај, начин израде, врсту и друго што је од значаја за њихову израду и коришћење.

Аутоматизацију архивског система посматра као предност информисања о архивској грађи. У вези са тим указује на ваљаност припрема за прелазак на овај систем, које се састоје у следећем: да се проуче међународни архивски стандарди у обради података; да се проучи досадашњи систем обраде података у архиву; да се утврде јединствени стандарди описа архивске грађе; да се класична информативна средства у архивима прилагоде компјутерској обради; да се утврде јединствене базе података и њихова унутрашња структура. Аутор даље разрађује особености и предности компјутерске обраде података, уређаје и програме – опште и наменске, једнокорисничке и вишекорисничке, локалну и даљинску мрежу (интернет). У оквиру ове теме Лекић пише и о општим међународним стандардима за опис архивске грађе (ISAD-G) које је урадила група аутора 1992, а који се састоји од 26 елемената за израду информација о архивској грађи са 7 подручја. У даљем раду разрађује правила за опис, наводи елементе описа, међународне стандарде архивистичког нормативног записа за правна и физичка лица и породице, даје могући садржај структуре архивске базе података. На крају констатује да постоје правила за опис посебних врста архивске грађе (филмова, карата, повеља, компјутерских записа и других).

У поглављу Публиковање архивске грађе и информативних средстава поред општих констатација о циљу, задацима и значају публиковања архивских докумената и информативних средстава о грађи наводи прве издавачке подухвате ове врсте у свету и код нас. У вези са тим истиче да су се архиви у бившем СССР изборили да се сврстају у научне установе. Код нас су се у почетку овом делатношћу бавиле академије наука, потом и научни институти и архиви. Као потврду ове делатности наводи издавачке пројекте Војноисторијског института, ЦК СКЈ, Архива Србије и Архива Југославије после Другог светског рата. У даљем тексту пише о једномним и вишетомним издањима, структури зборника докумената, припреми и одабирању докумената за објављивање, унутрашњој и спољној критичкој анализи докумената за публиковање, изради прилога, научног апарата и илустрација у публикацијама.

У разматрању коришћења архивске грађе и књижног фонда у архивима полази од начела јавности и њихове доступности за оперативне, културне, школске, научне и друге потребе и потребне сарадње архива са другим институцијама на овом плану.

Физичка и техничка заштита архивске грађе је као и у свим уџбеницима из архивистике неизоставна тема. Богдан Лекић полази од превентивне заштите у регистратурама до архива где се ради конзервација и рестаурација грађе из свих временских периода и на свим подлогама и врстама материјала (пергамент, папир, фотографија, филм, микрофилм, магнетна трака, дискета, диск, компакт диск и хард диск). У вези са тим наводи узрочнике оштећења архивске грађе из старијег и новијег периода, заштиту од неорганских и органских оштећења, разрађује конзервацију и рестаурацију по фазама.

Савремени архиви имају знатно сложеније задатке и послове у односу на претходна времена. Да би ваљано одговорили тим задацима архивима су потребни образовани стручни и научни кадрови. Међутим, архиви у Србији ни до данас немају уређен систем образовања архивског кадра, како са средњом школом, тако и са високом стручном спремом и последипломским студијама. Стручни архивски течај који од 1953. постоји при Архиву Србије уместо да се усавршава сведен је на краће консултације и полагање стручног испита, а неки архиви су ван овог система образовања. Већина европских земаља и земаља у окружењу има катедру за архивистику на факултетима и специјалистички смер на последипломским студијама. Лекић примећује да су сродне струке у нашој земљи пронашле решења успостављањем одговарајуће катедре за библиотекарство на Филолошком факултету у Београду, односно постојањем музеологије као посебног предмета на Одсеку за историју уметности Филозофског факултета у Београду. Само су архивисти у Србији још увек препуштени сами себи. Решење оваг изузетно важног питања у нашој земљи Богдан Лекић види у оснивању катедре за архивистику на неком од факултета.

У погледу смештајног простора, опреме и кадра аутор се ослања на стандарде прописане Правилником о ближим условима за почетак рада архива и других установа заштите културних добара у Србији: зграда архива треба да буде ван саобраћајних комуникација и аеро-загађења, да буде на геолошки погодном земљишту и ван речних токова и подземних вода, да има дворишни простор који је одваја од окружења, да испуњава прописане стандарде у погледу статичког оптерећења конструкције зграде, електричне инсталације, распореда просторија за смештај и коришћење грађе и за рад особља, за изложбе и друго.

Аутор даје приказ архивског законодавства у Србији: о иницијативама и напорима Кнежевине Србије у XIX веку за оснивање Државне архиве, о оснивању архивских средишта и архива после Другог светског рата, савезном и републичком закону о архивима из 1950. и 1951, односно 1964. и 1967, о Закону о заштити културних добара из 1977. и 1990, законским прописима из ове области у Војводини и на Косову и Метохији, подзаконским актима, стручним упутствима итд.

Уџбеник *Архивистика* је резултат ауторовог доброг познавања архивистичких дела код нас и у свету. За припрему књиге Б. Лекић је користио 196 наслова из обимне домаће и стране литературе: приручнике (15), часописе (10), чланке (88), стручне стандарде (38) и законске прописе (45). Појава овог уџбеника сведочи о високом стручном и научном нивоу аутора и његовом богатом искуству у области архивистике. Може се рећи да је ово његов дар струци којој је посветио скоро цео радни век. Уџбеник који је пред нама је корисна књига за све оне који се спремају за архивске посленике или то јесу, као и све оне који се на било који начин брину о заштити, очувању, коришћењу, презентацији и изучавању архивске грађе као културног добра у нашем друштву и држави.

(Милић Ф. Петровић)

Јован П. Поповић, *Правни систем заштите архивске грађе и регистратурског материјала и начин канцеларијског пословања на нивоу Државне заједнице Србије и Црне Горе и република Србије и Црне Горе*. Београд 2003, (566).

Искусан архивски посленик Јован П. Поповић, после скоро четврт века од појаве књиге *Збирка прописа из архивске делатности*, поново се посветио нормативима који регулишу заштиту регистратурског материјала и архивске грађе на нивоу државне заједнице и њених република. Закони, упутства, уредбе и правилници којима се регулише заштита архивске грађе у настанку и у архивима, сабрани и приређени на једном месту, представљају драгоцен приручник запосленима у архиви-ма, у првом реду у спољној служби а затим у регистратурама.

Књига не представља само збирку нормативних аката илустрованих обрасцима; она је у ствари афирмације архивистике као помоћне историјске науке и архива као најважнијих установа чувара националне баштине. Речено потврђује и приређивач својим коментарима који прате нормативна акта. То само по себи говори о значају дела и потреби да се прихвати у архивској служби без обзира на то што је југословенска федерација престала да постоји, јер ова нормативна акта помажу да се изврши разграничење федералних од републичких фондова.

Поповићева књига је донела облик погледа на стручну литературу. Зато треба критички да се осврнемо и укажемо на јединствену појаву ове књиге настале и објављене у време када се још веровало да ће српска држава као федерација успети да одоли притисцима анационалних црногорских сепаратиста, Срба који мисле да Црна Гора као држава мора да постоји поред Србије и спољног чиниоца оличеног у великим силама Запада. Приређени нормативи, закони и упутства настали су од 1998. до 2003. године. Ово вредно дело српске архивистике садржи 29 нормативних аката са коментарима. Аутор је применио исти метод као и приликом приређивања закона и других нормативних аката 1979. године. Као и претходна, и ова књига је намењена истом кругу читалаца.

Јован П. Поповић је настојао да пружи потпуну слику норматива. Истовремено је пружио могућу слику стања у савезним регистратурама. Нормативи и закони су истовремено „дневник времена“ од разбијања федерације до стварања федералног провизоријума на три године. Грађа међутим остаје; она се из регистратура прикупља у Архив Србије и Црне Горе, а приређени нормативи обезбеђују њено даље чување.

Употреба прописа је практичан рад на чувању и прикупљању архивске грађе и подстиче оригиналан приступ регистратурама различитих државних установа где настаје грађа. Искуство Јована П. Поповића, које је стекао радом у Архиву Југославије, данас Архив СЦГ, указало је на нужност да се нормативи објаве на једном месту, у облику приручника, пошто само тако могу да буду примењени са лакоћом. Коментари који прате основни текст закона или других норматива помажу кориснику да изврши разлагање категорија докумената приликом израде обавештајних средстава, инвентара и сређивања у регистратури што је велико олакшање за архиве када грађу прими у сређеном стању архивски депо.

Аутор отвара и питање историје институција бивше федерације, а архив је институција која се изједначава са државом будући да чува памћење о њеном трајању, успонима и падовима. Тиме ова збирка закона и нормативних аката превазилази круту границу правних норми. Да додамо, правне норме имају универзалну вредност, дуго трају и делују у различитим егзистенцијалним ситуацијама. Зато архивистичке правне норме неки пут изгледају двосмислено, али су увек у функцији очувања традиције која је истовремено и савременост! Фондови који настају у разним институцијама су тесно повезани и узајамно допуњују савременост односно непрекидно живе, без обзира на старост, кроз институције и свест појединца. Не постоје мртви архиви. Због садржаја који чувају они су стално живи.

Нормативи покрећу интерес за рад на заштити, али помажу и корисницима. Ипак ретко ко од историчара се посвећује проучавању нормативних аката о заштити архивске грађе. Нормативи обезбеђују изворе који се садржајно мешају. Са идејом да обезбеди и олакша коришћење норматива у регистратурама, аутор их је прикупно. Ово указује на још један искуствени став приређивача – свестан је да су многи значајни догађаји или процеси прошли без бележака у времену када су се одиграли, али су остали споредни и често наизглед безначајни записи. Нормативна акта, а посебно приложени прототип листе категорија регистратурског материјала, средство су да се сваки значајан запис сачува и припреми за истраживаче – како историчаре тако и за правнике, социологе, етнологе и друге. Листа категорија је изузетно важна, јер својим садржајем може да укаже на могућа сведочанства која су брижљиво уклоњена или уништена.

Овај приручник архивисти треба да користе приликом обуке нових кадрова, да тумачењем и разлагањем појединих одредаба закона и упугстава укажу на то да архивска грађа није само књиговодствена, финансијска и административна грађа. Тиме ће се избећи превремено или нестручно излучивање или, још горе, несавесно којим би се закинула историјска наука без обзира да ли је у питању политичка, економска или историја уметности.

Нормативи омогућавају да се сваки фонд сведе на оно што је његова суштина, да се грађа ослободи баласта и у регистратурама спречи лакомислено уништавање архива у настајању.

Ово је најважнија идеја приређивача Јована П. Поповића. Правни систем заштите обезбеђује целину архивске грађе историчарима и осталима да одреде да ли је извор поуздан и аутентичан. Ово чини да грађа једног фонда буде јединствен сплет чињеница.

Правни систем заштите... обезбеђује регистратуре и архиве, указује на могућност „забрањавања“ хранилишта докумената и на могућу расутоост грађе и показује границе до којих грађа може да се истражује.

(Јован Пејин)

Dr Azem Kožar, Arhivistika u teoriji i praksi, knj. 2, Tuzla 2006 (310).

За непуну годину дана изашле су из штампе две изузетно вредне књиге (приручници-уџбеници) под истоименим насловом „Архивистика“ чији су аутори угледни научници, врхунски познаваоци архивистике: проф. др Азем Коџар са Филозофског факултета у Тузли и др Богдан Лекић, дугогодишњи помоћник директора Архива Југославије у пензији. Те књиге су допринос архивистичкој теорији и пракси не само у регионалним-државним локалитетима, већ уопште историографској и архивској науци. То је дар не само садашњим делатницима у архивима и регистратурама, већ и будућим генерацијама архивиста који раде или ће радити у овој сложеној, осетљивој и изузетно одговорној делатности. Обе књиге су засноване на дугогодишњој успешној пракси, стеченим сазнањима аутора и на методологије научног истраживања.

Књига *Arhivistika u teoriji i praksi 2* је наставак студије *Arhivistika u teoriji i praksi 1* која је такође у Тузли изашла из штампе 1955, стр. 220. *Arhivistika u teoriji i praksi 2* први пут, како се у њој каже, „отвара нека нова питања босанскохерцеговачке стручно-научне архивистичко-историографске стварности, нудећи за нека од њих изучене одговоре који обogaђују и изван босанскохерцеговачку архивистичку теорију и праксу“. Она ће бити једнако корисна архивистима, студентима, историчарима, истраживачима и јавним радницима-политичарима. Публикација обрађује до сада мало истраживану стручну и научну архивску проблематику у БиХ, па аутор искуствено прагматично-стручним одговорима даје добра решења за неке од тих проблема.

Дело садржи седам поглавља: 1. Архивистика и друштво; 2. Архивска дјелатност и транзиција друштва; 3. Вредновање регистратурне и архивске грађе; 4. Стандардизација архивске дјелатности; 5. Закључна разматрања; 6. и 7. поглавље чине регистри и библиографија аутора.

У првом поглављу разматрају се следећа питања: односи између архивистике и историје на регионалном босанско-херцеговачком локалитету; архивистика са једне стране, култура, демократија и етика са друге; политички утицаји на стање архивске грађе; могућност индоктринације историје и архивистике; неопходност постојања аутономности архивске службе и најзад неопходна професионалност као један од услова за стручно обављање надлежности и за аутономност архива. Коџар напомиње да су архивистика и историја „сродно међусобно условљене науке“, наглашавајући да је ипак, „у бившим социјалистичким земљама које се налазе у транзицијским променама, архивистика расла под патронатом историографије.“ Аутор покушава да се јаким аргументима избори да архивистика из „подређености“ досегне статус посебне научне дисциплине, а не као што је то до сада била пракса. Пошто нормативним уређењем аутономност архивске службе није законска категорија аутор исправно тврди да се позитиван резултат у том правцу може надокнадити само професионализацијом архивске службе.

У другом поглављу аутор обрађује: развој, стање и проблеме архивске делатности у БиХ од 1945. током наредних 50 година; рад у ратним околностима; пост-дејтонско стање; страдање архивске грађе у БиХ у рату 1992–1995; размере тог страдања; културно-образовну делатност у том периоду. Разматра дешавања у периоду транзиције друштва, поступак рада са новоствореном грађом, модалитете

збрињавања угрожене грађе, стручно и образовно усавршавање „архивиста и архивара“, наводи отворена питања архивске теорије и праксе у БиХ и могућности њиховог решавања. Констатује да су највећа страдања архивске грађе у БиХ 1992–1995. „задесила“ грађу у настајању – чак преко 50%, док је то мање било изражено у архивима и другим установама културе и уметности. Због тих искустава залаже се за то да се грађа у настајању мора збринуту.

Ни овде није било могуће избећи проблематику присутну у архивској делатности не само у БиХ већ и у другим државама у окружењу, односно земљама у транзицији. Реч је о два стална проблема: недовољан број стручних кадрова и неуслован и недовољан смештајни простор. Аутор истиче значај и улогу кадрова како у архивима тако и у регистратурама. Кадрови у архивима чине битан „сегмент архивске делатности“. Пошто у БиХ није постојало систематско школовање кадрова, аутор препоручује додатно образовање како би се овај проблем ублажио!

Треће поглавље је посвећено сложеној „проблематици вредновања регистратурске и архивске грађе, свакако са особеностима босанско-херцеговачког локалитета.“ Вредновање архивске грађе и регистратурског материјала је веома сложен систем који „започиње са појавом документа, па и прије тога, па све до одређења коначног мјеста документима у оквиру одређене архивске јединице архивског фонда“. Вредновање пролази кроз две фазе: 1) вредновање регистратурског материјала у регистратурама; 2) вредновање архивске грађе архивског фонда у архивима. Аутор констатује да је код сложене методологије вредновања тешко дати одговор које документе треба вредновати као архивску грађу, а које као регистратурски материјал који се не чува трајно. У светској архивистичкој теорији и пракси постоји више начела и критеријума за вредновање архивске грађе, па је њиховим познавањем лакше одабрати одређене приоритете. Циљ вредновања је „оптимум информација на минимуму докумената у оквиру једног архивског фонда“. Као приоритетно у БиХ мора се водити рачуна о три основна критеријума: о специфичности догађаја и појава, о сачуваности архивске грађе и о врсти документа-записа. То је један од услова да би се комплетирали архивски фондови који су „у огромној мери страдали на просторима БиХ“.

Четврто поглавље се бави питањима стандардизације архивског знања као услова и последице „глобализацијских процеса савременог информацијског друштва“. Садржи четири дела чији су наслови: Међународни стандарди; Архивска дјелатност и Европска унија; Стандардизација архивског знања; Стандардизација архивске дјелатности у БиХ. Сваки део се бави стандардизацијом архивског знања и њеном применом у ери „глобализацијских процеса савременог информацијског друштва.“ Аутор истиче неопходност прихватања међународних стандарда, али инсистира и на доношењу сопствених. Такође, наглашава изузетан значај примене међународних архивистичких стандарда не само у БиХ већ и у свим земљама у транзицији.

У Закључним разматрањима А. Кожар кратком ретроспективом-резимеом претходних поглавља истиче кључне елементе књиге који су пре свега од изузетне важности за архивску службу у БиХ. Изнети су односи између архивистике и скоро свих других облика делатности, а приоритет је дат узрочним односима са културом, демократијом, историјом и другим наукама, као и политиком која има посредан утицај на место и улогу архива у друштву-држави.

У шестом поглављу дати су регистар географских појмова и личних имена како то предвиђа методологија оваквог приручника, а у седмом прилози за библио-

графију и биографију аутора. Рецензенти књиге су угледни научници архивистичке струке, професори др Петар Павел Класинц и др Бранко Бубеник.

Аутор је могао да посвети више простора архивском законодавству у БиХ, не само због тога што је одличан познавалац те тематике (учествовао је у припремама важећих законских прописа) већ и због тога што се ради о изузетно важној регулативи која нормативно уређује заштиту архивске грађе и архивску службу у држави.

Добро је што део књиге обрађује „размере и узроке страдања“ архивске грађе и регистратурског материјала у периоду 1992–1995. на просторима БиХ, тог ненадокнадивог културног блага не само за регионални локалитет, државу, већ и за све бивше републике СФРЈ-а, сада самосталне државе, Балкан и шире. Тај огроман губитак, нарочито одређених фондова који су потпуно страдали, може се само делимично надокнадити прикупљањем (микрофилмовањем, фотокопирањем и сл.) архивске грађе из других фондова, а неких чак из других архива. Само стручни архивски радници у том правцу могу дати допринос и донекле ублажити тај једнако вредан губитак у архивистици, историографији, другим наукама и култури.

Можда није требало у овој књизи-приручнику износити „јер то и није предмет рада“, како и аутор истиче, каква су за време рата била настојања неких суседних земаља, без обзира на то да ли су наводи сасвим егзактни. Писац овог приказа не жели да коментарише изнете чињенице, јер није стручан да их оспори, а посебно не да их потврди. О томе треба да дају своју реч историја и временска дистанца...

Књига-приручник је конципирана тако да сваки корисник лако може доћи до узрочно повезаних тема и упоредних сазнања о начину решавања најважнијих питања како у БиХ тако и у другим земљама. Аутор је обухватио све прагматичне потребе архива с тим што је посветио доста простора новим технологијама – дигиталним облицима записа и стандардизацији архивске делатности у целини.

Као неуморан прегалац, зналац архивске делатности и истраживач А. Кожар је користио бројну домаћу и страну литературу, наведену у обимној библиографији (објављени и необјављени извори, литература, књиге, студије, уџбеници, приручници, чланци, расправе, водичи, инвентари, стандарди и друго).

Због своје изузетне вредности књига ће користити запосленима у архивима и регистратурама, приправницима, затим за образовање архивистичког кадра у средњим и вишим школама, на факултетима, семинарима. Свакако, може бити од користи истраживачима, научним радницима и другим заинтересованим.

(Јован П. Поповић)

Сарадници

- Богетић**, др Драган, историчар, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд
- Бонцић**, мр Драгомир, историчар, истраживач - сарадник, Институт за савремену историју, Београд
- Јончић**, Душан, историчар, самостални саветник, Архив Србије и Црне Горе, Београд
- Крејић**, Предраг, историчар, самостални саветник, Архив Србије и Црне Горе, Београд
- Маловић**, др Гојко, историчар, самостални саветник, Архив Србије и Црне Горе, Београд
- Милошевић**, Миладин, историчар, в.д директора, Архив Србије и Црне Горе, Београд
- Митровић**, др Момчило, историчар, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд
- Павличевић**, Јелена, правник, самостални саветник, Архив Србије и Црне Горе, Београд
- Пејин**, Јован, историчар, архивски саветник, Архив Србије, Београд
- Петровић**, др Љубомир, историчар, истраживач-сарадник, Институт за савремену историју, Београд
- Петровић**, Ф. Милић, историчар, самостални саветник, Архив Србије и Црне Горе, Београд
- Петровић**, Нада, историчар, самостални саветник, Архив Србије и Црне Горе, Београд
- Поповић**, П. Јован,
- Порубовић-Видовић**, Оливера, информатичар, самостални саветник, Архив Србије и Црне Горе, Београд
- Хофман**, Иван, историчар, самостални саветник, Архив Србије и Црне Горе, Београд
- Цветковић**, мр Срђан, историчар, истраживач-сарадник, Институт за савремену историју, Београд

Упутство сарадницима

Прилози за часопис „Архив“ достављају се на адресу Редакције до 15. априла текуће године за радове који ће бити објављени у јуну, а до 15. септембра за радове који ће бити објављени у јануару наредне године.

Радови се прилажу на дискети (Floppy 3.5“), зип дискети, компакт диску (CD) или као e-mail прилог (Attachment), а уз њих треба доставити и један примерак текста одштапаног на папиру.

Структура категоризованих чланака (за рубрике *Архивистика* и *Историографија*) је следећа:

- име и презиме;
- адреса аутора или установе у којој ради;
- наслов рада;
- апстрактум (50–100 речи);
- кључне речи (3–10);
- текст (обима до једног ауторског табака – 16 страна);
- резиме на језику рада (300–500 речи).

Прилози за остале рубрике не захтевају апстрактум и резиме.

Форма текста:

- текст процесор *Word* (верзија 6.0 и касније);
- стил *Normal*;
- формат стране *A4*;
- маргине (cm): горе – 2.5, доле – 7.2, лево – 2, десно – 6.3, гутер – 0;
- фонт *Times New Roman*, 20 pt наслов, 16 pt поднаслов, 11 pt основни текст, 9 pt напомене;
- проред *Single*,
- напомене *Footnotes* у непрекинутом низу од 1 даље.

Илустрације које се прилажу уз рад морају бити црно-беле, адекватно скениране (јасно читљивог текста, уколико га има). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: *bmp*, *jpg* или *tiff*. Свака илустрација мора бити у посебној датотеци.

Примљени радови се не враћају.